

B**H**UNGAROLOGISCHE **BEITRÄGE**

3

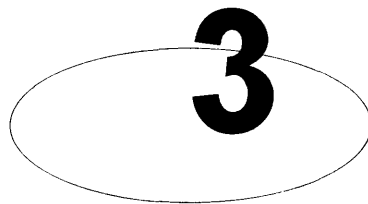
Universität Jyväskylä 1995

B**H**UNGAROLOGISCHE **BEITRÄGE**

FINNISCH-UGRISCHE KONTRASTIVE
UNTERSUCHUNGEN

Herausgegeben von

László Keresztes
Juha Leskinen
Sándor Maticsák

Universität Jyväskylä 1995

© Die Verfasser

Universität Jyväskylä, Humanistische Fakultät, Hungarologie-Projekt

Typographie: Sándor Maticsák, Vesa Niinikangas

Druck: Kopi-Jyvä, Jyväskylä 1995

ISBN 951-34-0438-2

ISSN 1237-1223

Előszó

1994 tavaszán a Jyväskyläi Egyetem Finn Nyelvtudományi Tan-
székének és Hungarológiai Csoportjának oktatói és hallgatói közül
szerveződött egy kis kutatócsoport, amely magyar–finn–észt kont-
rasztiív nyelvészeti vizsgálatokba kezdett. A kutatásba aktívan be-
kapcsolódott még néhány oktató, kutató és egyetemi hallgató más
finnországi (Helsinki, Tampere, Turku, Oulu), észtországi (Tartu) és
magyarországi (Budapest, Debrecen) egyetemekről is.

A kutatócsoport kis munkacsoportokra, kutatópárookra tagolódott,
amelyek a következő fő témákkal foglalkoztak: 1) fonotaxis, 2) lexi-
kológia, 3) frazeológia, a mondatban területről pedig 4) a helyragok
használata és 5) ágens nélküli kifejezések. A témákat Keresztes
László irányította, aki emellett finn nyelv és hungarológia szakosok-
nak egy féléven keresztül két előadássorozatot tartott, az egyiket a
magyar leíró nyelvtan speciális kérdéseiről, a másikat a kontrasztív
nyelvészeti kutatások elméleti és gyakorlati kérdéseiről. A félév vé-
gén 1994. április 27–28-án magyar–finn–észt kontrasztív nyelvésze-
ti szimpóziumot rendeztünk, amelynek előadásai alkotják ennek a
kötetnek a törzsét. A kiadványba belevettük még kutatócsoportunk
néhány egyéb tanulmányát is. A kötet végén található egy válogatott
kontrasztív nyelvészeti bibliográfia is.

A dolgozatok és szimpóziumok arra vallanak, hogy nagy érdek-
lődés mutatkozik a kontrasztív kutatások iránt. A figyelem főként a
deszkriptív leírásokra összpontosul, de – mint a szimpóziumon
meglepetésre kiderült – a kutatás perspektívája kiterjeszthető példá-
ul nyelvtörténeti kérdésekre is. A továbbiakban még a következő
kérdések kidolgozását tervezzük: 1) A beszédhangok tulajdonságai
és kapcsolódása; a kutatási eredmények mindenek előtt felhasznál-
hatók kiejtési gyakorlatok összeállításában. 2) A mellérendelő szó-
összetételek, szlengszavak és frazeológiai kérdések; az anyagot kü-
lönféle gyakorlati szótárakban lehetne felhasználni. 3) Az esetragok
másodlagos használata, az ágens háttérbe szorításának módozatai és

fokozatai, modalitás és tagadás, időhasználat, prefixáció és aspektus; e kérdéseknek a tisztázása megkönnyítené a nyelvtaníróknak és a nyelvkönyvek szerzőinek munkáját. 4) A vonatkozó mellékmondatok köztiszavainak vizsgálata mind mondattani, mind szövegnyelvészeti szempontból. 5) Szerintünk érdemes lenne összevetni a különböző nyelvek pragmatikus szabályait, kideríteni a kulturális-szociológiai összefüggéseket, továbbá kidolgozni a célnyelvek nyelvtani leírásainak és terminológiájának kialakulását és fejlődését is.

Kellemes kötelességünknek teszünk eleget, amikor végezetül köszönetet mondunk az együttműködésért a kutatás és a szimposium valamennyi szervezőjének és résztvevőjének, különös tekintettel Tuomo Lahdelma docensre, Juha Leskinen adjunktusra, Maticsák Sándor lektorra és Marja Seilonen lektorra. Köszönet illeti a Finn Akadémiát és a Jyväskyläi Egyetemet a kutatás, illetőleg a kiadvány megjelentetéséhez nyújtott anyagi támogatásért. A *Hungarologische Beiträge* 3. kötete nélkül nem jelenhetett volna meg.

Jyväskylä, 1994. december 1.

Keresztes László

Heikki Leskinen

Saatteeksi

Kevätlukukaudella 1994 muodostettiin Jyväskylän yliopiston suomen kielen ja kirjallisuuden laitoksen opettajista ja opiskelijoista pieni työryhmä, joka ryhtyi selvittämään kontrastiivisesta näkökulmasta suomen, unkarin ja viron kielen ilmiöitä. Myöhemmin ryhmään liittyi tutkijoita ja opiskelijoita myös muista Suomen (Helsinki, Tampere, Turku, Oulu), Viron (Tartto) ja Unkarin (Budapest, Debrecen) yliopistoista.

Työryhmä on jakautunut useiksi pienryhmiksi, turkijapareiksi. Nämä ovat valinneet itselleen seuraavat pääteemat: 1) fonotaksi, 2) leksikologia, 3) fraseologia sekä syntaksin alalta 4) paikallissijojen käyttö ja 5) agentittomat ilmaukset. Töiden ohjaajana on toiminut László Keresztes, joka on myös pitänyt kaksi lukukauden mittaista luentosarjaa, toisen unkarin kielen erityiskysymyksistä ja toisen kontrastiivisen kielentutkimuksen teoriasta ja käytännön sovelluksista. Huhtikuun lopussa (27.–28. 4.) järjestettiin Jyväskylässä unkarilais-suomalais-virolainen kontrastiivinen symposiumi. Siinä pidetyt esitelmät ovat tämän teoksen runkona. Mukaan on otettu myös muutamia muita työryhmämme jäsenten tutkielmia. Teoksen loppuun on liitetty suppea unkarilais-suomalais-virolaisen kontrastiivisen kielentutkimuksen bibliografia.

Tähänastinen työmme on jo osoittanut, että kontrastiivista tutkimusta kohtaan tunnetaan laajaa kiinnostusta ja että houkuttelevia tutkimustehtäviä on runsaasti tarjolla. Päähuomio kohdistuu tietenkin kielten deskriptiiviseen vertailuun, näkökulmaa voitaneen – niin kuin symposiumissakin kävi yllättäen ilmi – avartaa myös kielihistoriaan. Nykyisissä suunnitelmissamme ovat nousseet etualalle seuraavat aiheet: 1) Äänteiden ominaislaatu ja äännekombinaatiot; vertailun tuloksia voidaan hyödyntää ennen muuta äänneharjoitusten laadinnassa. 2) Rinnasteiset yhdyssanat, slangi-ilmaukset ja fraasit; materiaalia tarvitaan varsinkin erilaisiin käytännön sanakirjoihin. 3) Sijapäätteiden toissijainen käyttö, agentin häivyttäminen, modaalisuus ja kielto, tempusten käyttö, prefiksaatio ja aspekti; näiden kysymysten selvittäminen helpottaa kielioppien ja oppikirjojen laatio-

joiden työtä. 4) Relatiivikonjunktioiden asema sekä syntaktiselta että tekstilingvistiseltä kannalta tarkasteltuna. 5) Tarpeellista on nähdäksemme vertailla toisiinsa eri kielten pragmaattisia sääntöjä, selvittää kielenkäyttöön vaikuttavia kulttuuris-sosiologisia tekijöitä sekä seurata kunkin kohdekielen kieliopillisten kuvausten kehitystä.

Mieluisa velvollisuutemme on kiittää kaikkia yhteistyökumppaneitamme. Erityisesti haluamme mainita dosentti Tuomo Lahdelman, tohtori Juha Leskisen, lehtori Sándor Maticsákin ja lehtori Marja Seilosen, joiden apu on hankkeemme eri vaiheissa ollut ratkaisevan tärkeä. Suomen Akatemialle ja Jyväskylän yliopistolle lausumme kunnioittavat kiitokset saamastamme taloudellisesta tuesta. Ilman sitä ei *Hungarologische Beiträge* 3. olisi voinut ilmestyä.

Jyväskylässä 1. joulukuuta 1994

László Keresztes

Heikki Leskinen

Finn és magyar CV-szekvenciák kontrasztív vizsgálata

BAKRÓ-NAGY Marianne

0. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a magyar és a finn nyelvben a *CV*-szekvenciákban az összetevők sorrendjét milyen mértékben határozzák meg gyakorisági és fonetikai tényezők (1.). Gyakoriságon azt értem, hogy a *CV*-szekvenciák vajon inkább összetevőiknek gyakorisága szerint épülnek-e fel, fonetikain pedig azt, hogy az összetevő elemek között mekkora a képzéshelyi azonosság vagy különbség. A két nyelv e **kontrasztív** típusú egybevetésén túl a kapott eredmények lehetőséget nyújtanak annak megvizsgálására is, hogy – egy közös előzményből levezethető – két rokon nyelv mennyire őrizte meg, illetőleg veszítette el e közös előzmény fent megjelölt sajátosságait. Ennek értelmében a dolgozat során (2.) ezt az összevetést is elvégzem, minek következtében az első rész tisztán szinkron szempontú elemzéséhez a második részben **történeti** szempontot is társítok. Az elemzés még egy további összehasonlítás elvégzését is megengedi, nevezetesen megvizsgálható, hogy e két finnugor nyelvre megállapítható sajátosságok milyen mértékben vágnak egybe univerzális tendenciákkal. A finn tekintetében ez az összevetés legalábbis részben már megtörtént, mégpedig annak a vizsgálatnak a során, amelynek mintájára a magam elemzéseit elvégeztem (Janson 1986). E harmadik, univerzálé keresésnek nevezhető összevetést itt (3.) tehát a magyar vonatkozásokkal fogom kiegészíteni, jóllehet csak igen vázlatosan. A mintául vett módszert követem annyiban, hogy átveszem a számítások módját, s támaszkodom a belőlük levont (univerzális) általánosításokra. Tovább lépek viszont akkor, amikor az ellentmondó vagy kivételnek tűnő viselkedéseket megkísérlem – ti. a tőlem vizsgált nyelvekre vonatkozóan s amennyire lehet – nyelvspecifikus tényekkel magyarázni.

A finn és a magyar nyelv fonémaállományának és fonotaktikai szabályainak ismeretében egyfelől, nyelvtörténeti változásainak ismeretében pedig másfelől az imént feltett kérdésekre, mintegy hipotézisként a következők tehetők fel. Tekintettel a finn nyelv kevesebb elemet számláló fonémaállományára, s az ezzel (is) összefüggő fonotaktikai sajátosságaira, elvárható, hogy a finnben sokkal tisztábban és egyértelműbben rajzolódnak ki a gyakorisági, illetőleg fonetikai kritériumok, mint a magyarban. Tekintettel továbbá arra, hogy a finn hívebben őrzi az alapnyelvi fonetikai-fonológiai és fonotaktikai szabályokat, mint a magyar, elvárható az is, hogy a finn áll közelebb a *CV*-szekvenciák szerkezetének a tekintetében az alapnyelvihez, mint a magyar. A dolgozat végeredményben e hipotézisek megerősítésével vagy elvetésével próbálja majd összefoglalni az elemzésekől levonható tanulságokat (4.).

Előjáróban még a következő módszertani megjegyzésekre kell sort keríteni. Könnyen belátható, hogy gyakorisági vizsgálatokon alapuló elemzések csak akkor adhatnak releváns eredményeket, ha a korpuszok mind minőségileg, mind mennyiségileg összemérhetők. A minőségi homogenitás azt jelentené, hogy például az alapul vett anyag a feldolgozott nyelvekben minden esetben beszélt nyelvi vagy írott nyelvi avagy a szókinsznek ugyanazt a rétegét veszi célba (éppen Leskinen 1993 vizsgálatai győznek meg arról, hogy a finnben az ún. expresszív szavak fonotaktikai szempontból milyen sajátosságokat mutatnak), a mennyiségi pedig azt, hogy hozzávetőlegesen azonos terjedelmű korpuszokról van szó. Esetemben e homogenitástól el kellett tekintenem: a finn értékeket a mintául vett tanulmányból vettem át (Janson 1986), a magyar tekintetében a fonémagyakorisági listák (Szende 1973) alapján a számításokat magam végeztem el, a finnugor alapnyelvi korpusz, gyakorisági listák (Bakró 1992) s a számítások is a magam eredményei. Ha e homogenitási feltételek adottak volnának is, még mindig marad egy igen jelentős probléma: az egymástól eltérő fonémarendszereknek a – valamilyen elvek szerinti – közös nevezőre hozása az összemérhetőség érdekében. A vokálisok tekintetében, a magyar és a finn esetében Jansont követtem, amennyiben három csoportot állítottam fel: az *I* archifonémával jelölt a finn *i*, *e*, *ä*, magyar *i/i*, *e*, *é* palatális, az *A*-val jelölt a finn *a* és magyar *a/á* alsó nyelvvállású, az *U*-val jelölt a finn *o*, *u* és magyar *o/ó*, *u*, *ú* veláris vokálisokat fedi. A felmérés e helyt az *ü/y* és *ö* fo-

némákra nem terjed ki. (A korpusz relatív kicsinysége miatt az alapnyelvi vokálisokat mindössze két csoportra volt célszerű osztani: az *I* a palatális (*i, e, ä*), az *U* a veláris (*u, o, a*) magánhangzókat foglalja magába. Részben az előbbi ok miatt, részben meg az alapnyelvi második szótagi – vagy tövégi – vokalizmus sajátosságai miatt a finnugor felmérés csak az első szótagot veszi tekintetbe, azaz csupán a #*CV*-szekvenciákat jellemzi.) Hasonlóképp lehetőség adódhatott volna a mássalhangzók csoportosítására is, azonban tartani lehetett tőle, hogy az eredményeket a mássalhangzók egybevonása jelentősen deformálja. Éppen ezért az alábbi összevetések és értékelésük valójában csak azokra a részrendszerekre vonatkozik, amelyek a közvetlen összehasonlítást megengedik, azaz a mássalhangzók közül a LAB/DENTLAB *p, m, v*, a DENT/ALV *t, n, s, l, r*, s a VEL *k* fonémákra, a magánhangzók közül pedig a fent említett archifonémák reprezentálta vokálisokra.

1. Az, hogy egy nyelv *CV*-szekvenciáinak fonémaszerkezetét milyen mértékben befolyásolják fonetikai vagy gyakorisági tényezők, bizonyos mértékben előre megjósolható, mégpedig egyfelől a szekvenciákat alkotó elemek gyakorisága (a továbbiakban ezt nevezem fonémagyakoriságnak), másfelől pedig az illető nyelv morfémagyakorisága alapján. Morfémagyakoriságon azt értem, hogy egy nyelv leggyakrabban használt morfémaiban foglalt *CV*-szekvenciák egy adott korpuszban is szükségképpen gyakrabban fordulnak elő, mint azok, amelyek a relatíve ritkább morféákat alkotják.

Az alkotóelemek gyakorisága alapján elvárhatnánk, hogy a szekvenciák felépülésére a következő mássalhangzó, illetőleg magánhangzó sorrendek legyenek hatással, csupán az első ötöt felsorolva (finn: Pääkkönen 1973, 74; magyar: Szende 1973, 30):

finn	magyar
<i>CV</i>	<i>CV</i>
1. <i>ta</i>	1. <i>ne</i>
2. <i>ni</i>	2. <i>ta</i>
3. <i>se</i>	3. <i>lo</i>
4. <i>lo</i>	4. <i>mi</i>
5. <i>ku</i>	5. <i>ké</i> stb.

A fenti sorrend alapján pedig azt várnánk, hogy a két nyelv leggyakoribb morfémai (tövek és affixumok egyaránt) ezekből építkeznek. A leggyakoribb *CV*-szekvenciákkal való összevetésükből az derül ki, hogy az elvárások jogosak, mégpedig a finnben markánsabban kirajzolódva, mint a magyarban (finn: Pesonen 1974, 245; magyar: Szende 1973, 37):

finn	magyar
1. <i>ta</i>	1. <i>ne</i>
2. <i>si</i>	2. <i>ho</i>
3. <i>sa</i>	3. <i>le</i>
4. <i>li</i>	4. <i>va</i>
5. <i>tä</i>	5. <i>me</i> stb.

Mindkét nyelvre egyformán jellemző azonban, hogy az első helyen álló leggyakoribb szekvencia valóban a leggyakoribb mással- és magánhangzókból épül fel: finn *ta*, magyar *ne*. Ezeknek a sorrendeknek a kialakulását természetesen nagy mértékben befolyásolja a morfémagyakoriság, nevezetesen az a tény, hogy az illető nyelv leggyakrabban használt morfémai milyen szekvenciákból építkeznek. Így a finnben a *ta* és *tä* gyakoriságát nyilvánvalóan meghatározza az, hogy a partitívuszi és passzívumi végződés e szekvenciákból épül vagy az, hogy a *mi* szekvencia a kérdőszavak eleme, stb. (Karlsson 1982, 139). Hasonlóképpen a magyarban a *ne* gyakorisága a tagadószóval, a *ho* gyakorisága a kérdőnévmásokkal, a *va* gyakorisága pedig a létigével függ össze, stb.

1.1. Rátérve a voltaképpen témára az alábbi táblázatokban foglalt értékek azt mutatják be, hogy a két nyelvben a *CV*-szekvenciák előfordulása magasabb (+ százalékos kijelölések) avagy alacsonyabb-e (– százalékos kijelölések), mint ahogyan azt az összetevő elemek gyakoriságához képest elvárnánk. Azaz például a finnben a *v + I* szekvenciák –23.61%-kal kevesebbszer fordulnak elő, mint ahogyan a *v* és az *I* gyakorisága alapján gondolnánk, ami másként fogalmazva annyit jelent, hogy valamilyen, *s nyilvánvalóan fonetikai okokból* a finn ezt a szekvenciát nem kedveli. Mindkét nyelv, s a magyar különösképp kedveli a *p + U* szekvenciát, mégpedig jobban (finn: + 9.04, magyar: + 43.11), mint ahogyan az összetevők

gyakorisága szerint sejtenénk, stb. A fonetikai, illetőleg morféma-gyakorisági tényezők hatása éppen a kedveltségi, illetőleg nem-kedveltségi arányokon mérhető le. (Ahol a két nyelvben eltérő a preferencia, az értékek kiemelten szerepelnek.)

I. LAB/DENTLAB

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>p</i>	+ 0.22	+ 19.08	– 4.36	– 39.86	+ 9.04	+ 43.11
<i>m</i>	+ 9.24	+ 21.03	– 5.43	– 21.50	– 17.58	+ 3.83
<i>v</i>	– 23.61	– 28.76	+ 78.53	+ 99.05	– 14.24	– 47.35

II. DENT/ALV

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>t</i>	– 8.47	– 24.22	+ 8.37	+ 5.23	– 2.34	+ 18.90
<i>n</i>	+ 12.86	+ 41.45	– 29.86	– 0.99	– 5.19	+ 10.49
<i>s</i>	+ 27.40	+ 13.13	– 22.72	– 64.01	– 44.40	+ 53.97
<i>l</i>	+ 17.04	+ 4.36	– 16.95	+ 8.31	– 17.10	– 37.64
<i>r</i>	+ 13.17	– 101.32	– 11.56	– 2.00	– 8.15	+ 11.25

III. VEL

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>k</i>	– 17.54	+ 18.54	– 4.85	+ 47.38	+ 53.91	+ 1.97

1.2. Először tekintsük azokat az eseteket, amelyekben a finn és a magyar – noha az arányokat tekintve sokszor föltűnően nagy eltérésekkel – azonos módon viselkedik.

I. LAB/DENTLAB

A labiális mássalhangzók mind a két nyelvben szívesebben kapcsolódnak nem alsó nyelvállású, palatális és veláris magánhangzókhoz. A palatális és veláris magánhangzókval való kapcsolatukat tekintve mindkét nyelv megegyezik abban is, hogy a két labiális más-

salhangzó közül a *p* inkább a veláris, az *m* viszont inkább a palatális magánhangzóval való kapcsolatot preferálja (hiszen az *m + U* a finnben egyenesen a nem kedveltek közé tartozik). A dentilabiális *v* viselkedése mind a két nyelvben ellentétes a labiálisokéval, amennyiben – méghozzá igen magas arányban – az alsó nyelvállású magánhangzóval való kapcsolatot kedvelik. Ennek az aránynak mindkét nyelvben nyilvánvaló morfémagyakorisági okai vannak, ami a következő ténnyel támasztható alá: a magyar *f+I/A/U* kapcsolatokban, tehát a zöngétlen dentilabiális + vokális kapcsolatokban a preferenciák ugyanúgy működnek, mint a labiálisok tekintetében, azaz

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>f</i>	—	+ 15.78	—	– 77.74	—	+ 40.82

Ez az jelenti, hogy a dentilabiálisok valójában nem különülnek el élesen a labiálisoktól, s az eltérő arány magyarázata a *v* esetében a morfémagyakoriság.

II. DENT/ALV

Mind a két nyelvre jellemző, hogy a *t*, legalábbis az *I* és az *A* archifonémákhoz való viszonyát tekintve, másként viselkedik, mint e mássalhangzó-kategória többi eleme, s ezt a finn mutatja tisztábban: az alsó nyelvállású magánhangzóval való kapcsolata a kedvelt. A *t*-től eltekintve megállapítható, hogy e mássalhangzók, már ami az *I*-hez és *A*-hoz való kapcsolódásokat illeti, általában az *I*-t preferálják az *A*-val szemben. Az *U*-hoz való kapcsolódások tekintetében mutatkozik a legjelentősebb eltérés a két nyelv között, amiről alább még szó lesz.

III. VEL

Itt mindössze a *k* arányainak az összevetésére nyílik lehetőség: mindkét nyelv preferálja a *k + U* kapcsolatokat a *k + A* kapcsolatokkal szemben, jóllehet igen eltérő arányban. A finn *k + U* kapcsolatok feltűnő kedveltsége – a fonémagyakoriságon, s fonetikai okokon kívül – nyilvánvalóan morfémagyakorisággal is összefügg (kérdőpar-tikula). A *k* alapján elvárhatnánk, hogy a másik szóba jöhető veláris

mássalhangzó, a *h* is hasonlóképp viselkedik, de megintcsak azt kell látnunk, hogy a rendelkezésre álló adatokat a morfémagyakoriságok befolyásolják, legalábbis a magyar ezt bizonyítja (ahol a *h* + *U* magas értéke a *hogy*, *hol*, *honnan* stb. gyakoriságából fakadhat):

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>f</i>	—	- 72.19	—	+ 63.70	—	+101.28

1.3. A két nyelv az alábbi esetekben mutat eltérő viselkedést:

I. LAB/DENTLAB

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>p</i>						
<i>m</i>					- 17.58	+ 3.83
<i>v</i>						

II. DENT/ALV

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>t</i>					- 2.34	+ 18.90
<i>n</i>					- 5.19	+ 10.49
<i>s</i>					- 44.40	+ 53.97
<i>l</i>			- 16.95	+ 8.31		
<i>r</i>	+ 13.17	-101.32			- 8.15	+ 11.25

III. VEL

	I		A		U	
	finn	magyar	finn	magyar	finn	magyar
<i>k</i>	- 17.54	+ 18.54				

I. LAB/DENTLAB

A eltérés abban mutatkozik meg, hogy míg a finn nem kedveli a bilabiális nazális + veláris vokális kapcsolatot, addig a magyar, ha kis mértékben is, de kedveli, ami pedig arra enged következtetni, hogy a finnben érvényesül az a fonetikai jelenség, mely szerint az azonos helyen képzett hangok szívesebben követik egymást egy adott szekvenciában.

II. DENT/ALV

Az itteni szembenállásokról lényegében ugyanaz mondható el, mint az előző esetben, nevezetesen inkább a finn látszik követni a fonetikai kritériumot. Megjegyzendő, hogy az eltérések az $r + I$ és az $s + U$ esetében a legkirívóbbak, s ez a magyar értékeknek köszönhető: az előzőt tekintve e szekvenciák a teljes vizsgált anyagban a legkevésbé kedveltek, az utóbbi esetében pedig itt a legfeltűnőbb a két nyelv különböző viselkedése.

III. VEL

Ebben az esetben megint a finn követi a fonetikailag elvárható mintát, s nem a magyar. Ez utóbbival kapcsolatban még megjegyzendő az is, hogy a $k + U$ szekvenciákban, ahol megint a finn mutatja az elvárható (magasabb) arányt, a magyar értéke, jóllehet pozitív, mégis igen alacsony.

1.3. Az azonosságok s különbségek regisztrálása után érdemes körülhatárolni a két nyelvben mutatózó sajátosságokat, s legalábbis meg kell kísérelnünk magyarázatot adni azokra az esetekre, ahol a megmutatózó tendenciákkal szemben kivételek jelentkeznek.

E tendenciák bemutatása úgy végezhető el a legszemléletesebben, ha – ezúttal eltekintve az értékektől – csupán a kedveltségre vagy annak ellenkezőjére utaló kijelölések szerint vesszük szemügyre a képet:

	finn			magyar		
	I	A	U	I	A	U
<i>p</i>	+	–	+	+	–	+
<i>m</i>	+	–	–	+	–	+
<i>v</i>	–	+	–	–	+	–
<i>t</i>	–	+	–	–	+	+
<i>n</i>	+	–	–	+	–	+
<i>s</i>	+	–	–	+	–	+
<i>l</i>	+	–	–	+	+	–
<i>r</i>	+	–	–	–	–	+
<i>k</i>	–	–	+	+	–	+

1.3.1. Ha először a finnt nézzük, azt vesszük észre, hogy egy kivétellel, s ez a *p*, az azonos konzonánshoz tartozó értékek mindig csak egy esetben pozitívak. Ez annyit jelent, hogy a szekvenciákban a mássalhangzók egyértelműen elkülöníthetők az utánuk álló magánhangzókra vonatkozó kedveltségi vagy nem-kedveltségi mutatók szerint. A *p*-től most még továbbra is eltekintve azt kell látnunk, hogy a két labiális konzonáns az elől képezett vokálisokkal, a dentilabiális mássalhangzó és a dentálisok közül a *t* az alsó nyelválású magánhangzóval, a dentális és az alveoláris mássalhangzók az elől képzett vokálisokkal, míg a veláris mássalhangzó a palatális vokálisokkal áll együtt szívesebben, azaz:

	finn		
	I	A	U
LAB	+	–	–
DENTLAB	–	+	–
<i>t</i>	–	+	–
DENT	+	–	–
ALV	+	–	–
VEL	–	–	+

Mindezek alapján általánosítható, s egyben meg is erősíthető az a korábban (1.2.) már regisztrált tény, hogy a finnben, néhány kivételtől eltekintve, érvényesül az a fonetikai tendencia, amely – a kisebb erő kifejtés, azaz a hangképző szervek gazdaságos mozgásának elvét követve – az azonos helyen képzett szekvenciákat preferálja. Kivételként jelentkezett a *p*, amennyiben a palatális és a veláris vokálisok

kat egyaránt (ha nem is azonos mértékben) preferálja, továbbá a v és a t , amelyek azonos módon viselkednek a vokálisokkal kapcsolatban (jöllehet a $v + A$ értéke kiugróan magas), viszont elkülönülnek a dentális mássalhangzóktól. A $p + U$ preferáltságát az összetevők gyakorisága nem magyarázza, minthogy a vokálisok nem tartoznak a leggyakoribbak közé, s morfémagyakorisági indokok sem hozhatók fel. Azt kellene mondanunk tehát, hogy itt valamilyen nyelvspecifikus ténnyel van dolgunk, ám a 3. pontban érveket hozok fel arra, hogy a finn nem áll egyedül e jelenséggel. (Nyelvspecifikus tényen e dolgozatban azt értem, hogy – noha természetesen az összetevők gyakorisága és a morfémagyakoriság is nyelvspecifikus – a fonémák ilyen vagy olyan viselkedése nem magyarázható sem fonetikai okokkal, sem az összetevők gyakoriságával, sem morfémagyakorisággal, de – mint később látni fogjuk – még valamilyen univerzális tendenciához való igazodással, sőt, az alapnyelvi tendencia sajátos követésével sem.) A v esetében már kimondtuk, s próbáltuk is közvetetten igazolni, hogy a morfémagyakoriság lehet felelős az eltérő viselkedésért, a t kapcsán pedig ugyancsak a morfémagyakoriság és az összetevő elemek gyakorisága hozható fel magyarázatul, bár itt egy univerzális tendencia hatása sem zárható ki (l. még 3.).

1.3.2. Ha most a magyart tekintjük azonos szempontok szerint, azt kell látnunk, hogy a tendenciák korántsem olyan egyértelműek, mint a finnben. Elsőként azt érdemes megjegyeznünk, hogy – a finnel szemben – itt (a) mindössze két mássalhangzót, a v -t és az r -t követi a vokálisoknak csupán egy, + értékű csoportja, a többi konzonáns két (archifonemikus) magánhangzó-csoportot is kedvel, s (b) közülük is a p , m , n , s és k egyaránt preferálja a palatális és a veláris vokálisokat; (c) a t és az l viszont az alsó nyelvállású és veláris, illetőleg alsó nyelvállású és palatális magánhangzókat kedveli. E látszólag kaotikus – mert egyedül a fonémák minőségével aligha indokolható – állapotra a következő magyarázatok hozhatók fel:

(a) A $v + A$ preferenciáról már kimondtuk (1.2.), hogy morfémagyakorisági tényezők befolyásolják (a finnben is); az $r + U$ preferencia, ti. a többi alveoláris mássalhangzó, de különösképp a másik likvida viselkedésével szemben sem fonémagyakorisági, sem pedig

morfémagyakorisági okokkal nem magyarázható, nyelvspecifikus tény.

(b) A palatális és veláris magánhangzókat is preferáló öt konsonáns viselkedésének magyarázatát megkönnyíti, ha (1.2.-ben közölt értékek alapján) megnézzük, vajon a palatális avagy a veláris vokálisokat kedvelik-e inkább:

	I	U
<i>p</i>	+ 19.08 <	+ 43.11
<i>m</i>	+ 21.03 >	+ 3.83
<i>n</i>	+ 41.45 >	+ 10.49
<i>s</i>	+ 13.13 <	+ 53.97
<i>k</i>	+ 18.54 >	+ 1.97

A *p* + *U* magasabb preferenciáját az összetevő elemek magas gyakorisága magyarázza (de ahogyan a finn esetében az imént utaltunk is rá, még egyéb, említendő tényezők is e kedveltség mellett szólhatnak); az *m* + *I* preferenciája, az elől képzett hangok egymásutániságával, fonetikai mintát követ; ugyanez mondható el az *n* + *I*-ről is, hozzátéve, hogy itt a fonémagyakoriság (vö.1.) még csak növeli az értéket; az *s* + *U* preferenciát sem fonetikai általánosítások, sem fonéma- vagy morfémagyakoriságok nem magyarázzák, a jelenség feltehetően megint nyelvspecifikus; a *k*+*I* preferencia, ellentmondva a fonetikai elvárásoknak, nyilvánvalóan a fonéma (s talán morféma) gyakoriságra vezethető vissza.

(c) A *t* viselkedéséről már megállapítottuk, hogy ellentmondásos, amennyiben eltér a többi dentálistól. Az +*A* és az +*U* kedveltsége közötti különbséget a fonémagyakoriság nem indokolja, mivel a számításba veendő vokálisok mind a leggyakoribbak közé tartoznak; hacsak valamilyen univerzálé-nyús hivatkozási lehetőséget nem találunk (l. 3.), azt kell mondanunk, hogy nyelvspecifikus jelenséggel van dolgunk. Az *I* esetében az *I* + *I*-vel szemben megmutatókozó *I* + *A* magasabb értéket nyilvánvalóan a fonémagyakoriság magyarázza.

Amint láttuk, a magyarázatok változatosak s nyomukban mindenképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a perferált szekvenciák kialakulására jóval gyakrabban hatnak fonéma megterheltségi tényezők, mint fonetikaiak. Ebből adódik az is, hogy egy, a finnéhez hasonló tendenciának a kirajzolása – ti. a mássalhangzók-

nak a képzéshely szerinti csoportosítása révén – jószerivel el sem végezhető. Az már más kérdés, hogy e két nyelv közötti különbség milyen mértékben tükrözi a történeti előzményeket és/vagy univerzális tendenciákat. A továbbiakban ezt fogjuk megvizsgálni.

2. A finn és a magyar *CV*-szekvenciáiról eleddig elmondottak már elegendőnek tűnnek ahhoz, hogy elvégezzük a finnugor alapnyelvi tendenciákkal való összevetésüket, előbb azonban érdemes jellemezni az alapnyelvet témánk szempontjából.

A finnugor alapnyelvi *#CV* szerkezetek kirajzolta tendencia feltűnően egyértelmű, nem csupán a finnben és a magyarban látottakhoz viszonyítva, hanem abszolút értelemben is: a szekvenciák tisztán követik a fonetikai mintát. Elhagyva az érték megjelöléseket, s az előbbi állítás igazolása kedvéért az összes (morféma kezdő) konzonánst felsorakoztatva, az alapnyelvi tendencia a következő (Bakró 1994):

	I	U
LAB	+	–
KAK	+	–
DENT/	+	–
ALV	=	=
ALVP	–	+
VEL	–	+
GLD * <i>w</i>	–	+
* <i>j</i>	+	–

Az elöl képzett konzonánsok (azaz a labiálisok, kakuminálisok és dentálisok) után az előlképzett vokálisok a kedveltek, az alveolárisok az összetevő fonémák gyakoriságának megfelelően viselkednek, a hátul vagy hátrább képzett (azaz alveopalatális és veláris) mássalhangzók viszont a hátul képzett vokálisokat preferálják. Külön csoportot képeznek a félmagánhangzók (glide-ok), amennyiben nem a saját csoportjuknak megfelelő preferenciákat mutatják, hanem éppen az ellenkezőt: a **w* a veláris, a **j* a palatális magánhangzókat kedveli, aminek magyarázata nyilvánvalóan éppen a félmagánhangzósságban rejlik. Bizonyosak lehetünk benne, hogy ez a kiegyensúlyozott, sőt, mondhatni ideális állapot igen nagy mértékben a rekonstrukció elkerülhetetlenül

homogenizáló módszeréből fakad, mindazonáltal kimondható, hogy az alapnyelvben a #CV-szekvenciák szerkezete általában nem jósolható meg az összetevők gyakoriságából. (A 3. pontban mondandókat némileg előre vetítve ehhez még annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a labiálisok közül a *p* bizonyosan, de az *m* is szembenáll az általánosan megfigyelhető tendenciákkal, s ugyanez vonatkozik a dentálisok közül a *t*-re is; a *k* követi az általánosan megfigyelhető trendet. A labiálisok tekintetében ez a szembenállás azért figyelemre méltó, mert itt inkább az alapnyelvi trend, nevezetesen az elől képzett mássalhangzó + elől képzett magánhangzó egymásutánisága képviseli a „kisebb erő kifejtés” elvét.)

Az összevethetőség érdekében kiemelt alapnyelvi fonémák preferencia megjelölései most már ezek (az értékeket l. Bakró 1994-ben):

I. LAB

	I	U
* <i>p</i>	+	–
* <i>m</i>	+	–

II. DENT/ALV

	I	U
* <i>t</i>	+	–
* <i>n</i>	=	=
* <i>s</i>	=	=
* <i>l</i>	=	=
* <i>r</i>	=	=

III. VEL

	I	U
* <i>k</i>	–	+

Mivel a dentálisok közül az **n*, valamint az alveolárisok a gyakoriság alapján megjósolhatóan viselkednek, a finnel és a magyarral való összevetés szempontjából velük kapcsolatban csak annyi jelezhető meg, hogy a két leánynyelv az alapnyelvitől alaposan eltér. A ténylegesen értékelhetőeket egymás mellé állítva a következőket kapjuk:

<i>s</i> PFU					
		I		U	
		+		-	
	finn			magyar	
I	A	U		I	U
+	-	+		+	+

Csupán az alapnyelvi *s + I* preferencia folytatódik a mai nyelvál-
lapotokban, a veláris vokális nem kedvelése csak az *A* tekintetében
mutatkozik meg.

<i>m</i> PFU					
		I		U	
		+		-	
	finn			magyar	
I	A	U		I	U
+	-	-		+	+

Tisztán csak a finn követi az alapnyelvi mintát, a magyar csupán
az *A* tekintetében.

<i>t</i> PFU					
		I		U	
		+		-	
	finn			magyar	
I	A	U		I	U
-	+	-		-	+

A finn csupán az *A*-t tekintve folytatja az alapnyelvi állapotot, a
magyar viszont éppen az ellenkező preferenciáról tanúskodik.

				<i>k</i>		
				PFU		
		I			U	
		—			—	
	finn					magyar
I	A	U		I	A	U
—	—	+		+	—	+

A finn követi az alapnyelvi mintát, a magyar csupán az *U* tekintetében.

E megfigyelések – melyek a konkrét értékek figyelembevételével még tovább finomíthatók lennének – summázataként megállapíthatjuk, hogy az alapnyelvi tendenciához a finn áll valamelyest közelebb, mint a magyar. S ezzel lényegében a bevezetőben felállított hipotézist igazoltuk.

3. Amikor azt tekintjük át, hogy a finn és a magyar sajátosságai milyen mértékben vannak összhangban általános tendenciákkal, célszerű előrevetnünk, hogy melyek is ezek a tendenciák (Janson 1986, 193):

I. „...the frequency of CV sequences cannot be entirely predicted from the frequency of C and V. The deviations are not randomly distributed, but follow similar patterns...”

II. „...the clear trends mostly concern front and/or back vowels: sequences with the low vowel A are erratic or close to the predicted values.”

III. „...the clearly favoured combinations are (a) dental/alveolar consonant + front vowel; (b) liquid + front vowel; (c) labial consonant + back rounded vowel; (d) velar consonant + back rounded vowels.”

(Az értékelhetőség kedvéért meg kell jegyeznünk még azt is, hogy mindaz, amit itt általános tendenciaként citálunk valójában öt, ám igen célszerűen kiválasztott nyelv elemzésén alapul.)

Az **I.** tendenciával mind a két nyelv egybevág, mégha különböző mértékben is, hiszen a magyarban több esetben kellett a foméma-, illetőleg morfémagyakoriság hatását (is) megjelölnünk (nevezetesen a *p*, a *v*, az *n*, a *k* és az *l* elemzésekor), mint a finnben. Ebből

következik, hogy az idézett tendenciában megfogalmazott hasonló (ti. fonetikai szempontú) minta követése ugyancsak a finnben markáns, a magyarban éppen a fonémagyakoriság hatása fedí el – ezt kíséreltük meg kibontani 1.3.2. alatt –, ami azonban nem jelentheti azt, hogy a magyarban ez a (fonetikai) tendencia nincs jelen. A II. tendencia is megerősíthető a magyar és a finn alapján, mindössze egyetlen mássalhangzónak, a *v*-nek a kivételével, ahol tudniillik a palatális és veláris vokálisokkal szemben megmutatkozó igen erős *v+A* preferenciának morfémagyakorisági okát tudtuk adni.

A III. tendenciában foglaltakat érdemes kissé részletesebben szemügyre venni. (a) azt állítja, hogy általában a dentális/alveoláris + palatális magánhangzó szekvenciák a kedveltek; ehhez azonban még hozzá kell fűznünk annyit, hogy a *t* kibújik ezen általánosítás alól, mert a *t + I* szekvenciák a nem kedveltek közé tartoznak, a *t + A* és *t + U* szekvenciákról pedig nem lehet ilyen határozott állítást tenni (Janson 1986, 187). Mindezek értelmében azt mondhatjuk, hogy

⇒ a *t* tekintetében a finn és a magyar megfelel e tendenciának annyiban, hogy a *t + I* szerkezeteket valóban nem kedveli. Akkor, amikor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a *t* eltérően viselkedik (1.2.), mint a többi dentális és alveoláris mássalhangzó, utaltunk arra (1.3.1.), hogy okai nem feltétlenül nyelvspecifikusak: úgy tűnik, itt mindkét nyelv megerősíti a *t* kivételezettségét;

⇒ az *n* esetében a finn is és a magyar is követi az általános tendenciát;

⇒ az *s*-re érvényes tendenciának csak a finn felel meg, a magyar nem: az 1.3.2. alatt arra a következtetésre jutottunk, hogy e mássalhangzó viselkedése nyelvspecifikus, s ez az állítás itt csak megerősíthető.

A (b) szerint a likvidák szívesebben állnak együtt palatális vokálisokkal: az *l* esetében mindkét nyelv megfelel e tendenciának (az eltérő magyar *l + A* preferenciát az 1.3.2. alatt fonémagyakoriság hatásával hoztuk összefüggésbe), az *r + I* preferenciát viszont a magyar nem támasztja alá (vö. 1.3.; s itt még fonéma- vagy morfémagyakorisági indokok sem sejthetők).

A (c) azt mondja ki, hogy a labiális konzonánsok szívesebben állnak együtt veláris labiális vokálisokkal; ehhez még hozzá kell

tennünk annyit, hogy e tendencia csak igen kevésbé markáns (Janson 1986, 189–190). Az *m* esetében a finn is és a magyar is tisztán elmentmond neki, a *p* és a *v* preferenciáit tekintve viszont összhangban állnak az általános megfigyeléssel.

A **(d)** szerint a veláris konzonánsok a veláris vokálisokat preferálják: a magyar reprezentációja ezzel ellentétes (vö. 1.3.2.), a finn viszont követi a tendenciát.

E fenti megállapítások konklúziójaként azt mondhatjuk, hogy a finn hívebben felel meg az általános tendenciáknak, mint a magyar (ami természetesen abból a tényből is fakad, hogy az itt bemutatott általánosítások kialakításában a finn eleve részt vett): a finn csak egy, ti. az *m* esetében tért el, a magyar viszont az *s*, a *k*, és az *r* esetében is. Minthogy e fenti eltéréseknek legalábbis egy részét fonéma-gyakorisággal hoztuk összefüggésbe, az általános tendenciaként megállapítható fonetikai minta alól a magyart sem kell kivonnunk.

4. A bevezetőben – részben hipotézisek formájában megfogalmazott – kérdéseket tettünk fel, amelyekre, az itt vizsgált, részrendszernek nevezett anyag alapján a következő válaszok adhatók:

⇒ a CV-szekvenciák szerkezete nem jósolható meg egyszerűen összetevő elemeinek gyakorisága alapján; a szerkezetek felépítését erőteljes fonetikai kritériumok diktálják; erről határozottabban a finn tanúskodik;

⇒ a két nyelv közül a finn őrzi hívebben az alapnyelvre érvényesíthető (s az előző megállapítással összhangban álló) tendenciát, eltekintve azoktól az esetektől, amikor az alapnyelvi tendencia ellentmond az

⇒ általánosan megfigyelhető tendenciáknak; ez utóbbiakkal kapcsolatban is állítható, hogy a finn az, amelyik többször igazodik ezen általánosításokhoz, mint a magyar.

A fenti konklúziókhoz vezető érvelések során mindvégig igyekeztünk elválasztani egymástól s külön kezelni azokat a tényezőket, amelyek bizonyíthatóan felelősek a szekvenciák szerkezetének a kialakulásáért. Ugyanakkor kézenfekvő, hogy az itt nem vizsgált részrendszerek elemzése fog hozzásegíteni egy sor, itt nyitva hagyott kérdés vagy bizonytalan állítás tisztázásához.

Irodalom

- Bakró-Nagy, Marianne 1992: Proto-Phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz, Wien.
- 1994: PFU CV. In: Bakró-Nagy M.–Szij E. (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. (megj. előtt)
- Janson, T. 1986: Cross-linguistic trends in CV sequences. *Phonology Yearbook* 3: 179–195.
- Karlsson, Fred 1982: Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. Porvoo–Helsinki–Juva.
- Leskinen, Heikki 1993: Quantitative Untersuchung der expressiven Lexik im Finnischen und seinen nachstverwandten Sprachen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 51: 87–124.
- Pesonen J. 1974: Yleisimmät tavut kielen alkeispedagogiikassa. Research reports n:o 13/1974. Dep. of special education. University of Jyväskylä.
- Pääkkönen, Matti 1973: Tilastotietoja suomen yleiskielen grafeemeista. *SUSA* 72: 318–322.
- Szende Tamás 1973: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. *NytudÉrt.* 81. Budapest.

*

Suomen ja unkarin CV-sekvenssien kontrastiivista tutkimusta

BAKRÓ-NAGY Marianne

CV-sekvenssien rakenne ei ole ennustettavissa kombinoituneiden äänteiden frekvenssin perusteella, vaan foneettiset seikat määräävät rakenteen koostumuksen. Suomi on tästä selvä todiste. Vertailtavista kielistä juuri suomi noudattaa uskollisemmin jo kantakielessä vaikuttaneita ja aiempien havaintojen kanssa sopusoinnussa olevia tendenssejä. Poikkeuksia ovat ne tapaukset, joissa kantakielen tendenssi on yleisten tendenssien vastainen. Niiden suhteen on myös todettavissa, että suomi seuraa unkaria useammin yleisiä kehityslinjoja.

Päättelyssään kirjoittaja pyrkii nojautumaan erityisesti niihin seikkoihin, jotka todistettavasti ovat vaikuttaneet sekvenssien muotoutumiseen. Selvää on, että tutkimuksen ulkopuolelle jätettyjen osajärjestelmien analyysi valaisisi nyt avoimiksi tai epävarmoiksi katsottuja kysymyksiä.

A magyar és a finn determinált összetett főnevek néhány konfrontatív kérdéséről

Veronika DELCSEVA

A valóság új tárgyainak, fogalmainak megnevezésére minden egyes nyelvnek vannak specifikus eszközei, és mindegyik nyelv főként a saját szóalkotási módozatait részesíti előnyben, vagyis a már létező nyelvi anyagból, a korlátozott mennyiségű elemekből elméletileg végtelen sok kombinációt alakíthat ki. A kompozíció mint a szóalkotás egyik módja ennek a folyamatnak kitűnő példája. Nemcsak a modern élet roppant nagy nominációs szükségleteit elégíti ki, de a szakszókincsek szempontjából különösen fontos finom differenciációkat, árnyaltságokat fejez ki gazdaságos, tömör nyelvi formában. Bár a használata elkerülhető és a kompozíciót nem ismerő nyelv feltevése is teljesen jogosult, gyakorlatilag megfigyelhető a kompozíció nagyszabású elterjedése a különböző nyelvtipológiai csoportokba tartozó nyelvekben – így a flektáló (pl. a német), az analitikus (pl. a bolgár), az agglutináló (pl. a magyar és a finn) nyelvtípusban.

A magyar és a finn nem tartozik azok közé a nyelvek közé, amelyeket klasszikusnak lehetne tartani a szóösszetétel szempontjából, mint például a szanszkritot, az ógörögöt vagy a németet. Ha mégis szemügyre vesszük a magyar és a finn nyelv szinkrón állapotát, könnyen észrevehetjük, hogy a kompozíció ezekben a nyelvekben meglepően nagy tért hódított, és a szóalkotás legproduktívabb módjává vált. Erről tanúskodnak a mai finn szókincs alapján elvégzett számítások, amelyek szerint az egész szókészlet 68%-át az összetett szavak teszik ki (Häkkinen–Björkqvist 1991, 37). A magyar nyelvű szóösszetételekről a szakirodalom nem szolgáltat számbeli adatokat, de a jelenség dinamikus fejlődésvonaláról Bárczi Géza statisztikája hiteles képet ad (Bárczi 1973, 358).

A kompozíciót általános lingvisztikai szempontból is, a finnugor nyelvtudományban is viszonylag új szóalkotási módnak szokták elkönyvelni, mert az ősi összetett szavak rekonstrukciója általában kevés sikerrel jár (Häkkinen 1990, 149). Ennek fő okai a diakrón folyamatok közrejátszásában és mindenekelőtt a szóösszetétel és a szószerkezet homályos határaiban keresendő, különösen érvényes ez a kérdéses nyelvek régebbi korszakaira, amikor a következtetlen ortográfia is hozzájárult az összetett szavak és a szerkezetek elhatárolásának nehézségeihez. (Ez az utóbbi szempont még a mai napig sincs eléggé tisztázva, és a fiatal írásbeliséggel rendelkező finnugor nyelvekben különösen aktuális.) A lexikalizált kopulatív alakulatok egyes ismert példái (fi. *maailma*, m. *orca*, votj. *nilpi* stb.) mégis az ősi finnugor ember szintetizáló gondolkodásmódjáról vallanak, és bizonyítékként szolgálhatnak arra, hogy a szóösszetétel a finnugor nyelvek immanens sajátosságaihoz tartozik. A szóösszetétel egyébként is jól illik a magyar és a finn nyelv agglutináló jellegéhez, mert az összetételek eredetileg a mondatban (MMNyR I, 439) a szószerkezet két előre már megformált tagjának összeolvadása által jöttek létre, nem igényeltek tehát különösen nagy absztrakcióképeséget. Kaisa Häkkinen is felhívja a figyelmet arra az az univerzális törekvésre, hogy a szemantikailag szorosan egymáshoz kapcsolódó elemek szintaktikailag is összeolvadnak, s hogy ez a szóösszetétel morfológiai alakjának egyszerűsödésében jut kifejezésre (Häkkinen 1990, 148).

Ebben a cikkben csak a főnévi alárendelő összetételekre korlátozzuk a figyelmünket, amelyek különösen kedveltek a mai magyar és finn nyelvben, és ilyen módon a kompozíció fejlődési tendenciáit reprezentálják. Elsősorban formális szempontból közelítjük meg a problémát, vagyis összehasonlítjuk az ezen összetétel típusba sorolt különböző struktúrákat. Rokonyelvek vizsgálatakor néha könnyen eshetünk elvi hibákba rokonságnak vélt hasonlóságok felfedezésében. Így pl. félrevezethet a gyakran tapasztalt teljes szóalkotási és lexikális ekvivalencia a magyar és a finn összetett főnevek következő típusában:

tanszék/oppituoli – Lehrstuhl/lärostop

felhőkarcoló/pilvenpiirtäjä – Wolkenkratzer/skyskrapa

világnézet/maailmankatsomus – Weltanschauung/världsåskådning

Ahogy a német, ill. a svéd nyelvű megfelelő mutatja, az egyformaság ebben az esetben nyilvánvalóan a közös kiinduló modellel magyarázható. Tudniillik idegen nyelvű tükörfordításként tömegeken alakultak ki összetett szavak mind a magyarban, mind a finnben a múlt században lezajló nyelvújítás során. Ebben a folyamatban a kulturálisan domináló germán nyelvű (német, ill. svéd) példakép játszotta a főszerepet, de ez a szóalkotási mód jól beleillett a magyar és a finn nyelv struktúrájába is, és mind a mai napig produktív is maradt. Erről a készségről szólva, „amellyel nyelvünk ezeket az idegen mintára mesterséges úton létrehozott alkotásokat saját rendszerébe olvasztotta s mindmáig megőrizte”, B. Lőrinczi Éva arra a következtetésre jut, hogy „a szóösszetételnek az a módja, amely két ragtalan-jeltelen szó összekapcsolásával hoz létre új szavakat, minden látszat ellenére sem lehetett egészen idegen nyelvünk szellemétől” (B. Lőrinczy, 69). Károly Sándor még határozottabban fogalmazza meg ugyanezt a gondolatot, sőt ősi szerkesztésmódnak nevezi ezt az összetételi modellt, és azt is argumentumként hozza fel, hogy „egy főnév, melléknévképző nélkül, gyakran melléknévi funkciót kap a finnugor nyelvekben”, ami a szóban forgó összetételtípus létrehozását is lehetségessé teszi (Károly 1966, 247). A szláv nyelvekben például ez a folyamat nem annyira természetes, ami abból is látható, hogy az idegen nyelvű, főleg német összetett szavak bolgár vagy orosz megfelelői legtöbbször szószerkezetek:

Atomwaffe – ydinase – atomfegyver – atomno orazsie (bolg.)

A szláv nyelvek ismerik az összetett szavakat, sőt az újabb kutatások el is vetik az eddig általánosan elterjedt véleményt keletkezésük idegen voltáról. Mégis nyilvánvaló, hogy az explicit nyelvi formák a szláv nyelvekben jobban kedveltek. Ez a tény a nyelvi struktúrából adódik: a szláv nyelvek rendelkeznek az ún. relációs melléknévek jól kiformált kategóriájával, amely viszont a magyarra és a finnre nem annyira jellemző. Ebből kifolyólag a szláv nyelvek a magyarhoz és a finnhez képest a szóalkotás terén inkább analitikusabb vonásokat mutatnak, s ez nyelvtipológiai sajátosságnak tekinthető.

Ha a magyar és a finn főnévi szóösszetétel-típusokat a továbbiakban formális szempontból vesszük szemügyre, felvázolhatjuk azok legfontosabb szerkezeti modelljeit. A szóösszetételek szerkezetére mind a két nyelvben jellemző a bináris (kettős tagolódású) struktúra, kis számú kivételtől eltekintve (erről részletesebben vö. Penttilä

1963, 259–260). Mivel a főnévi összetétel második, determináló tagja természetesen főnév (tőszó, képzett vagy összetett alak) vagy főnevesült melléknévi igenév (pl. a magyarban: *hangerősítő*, *felhőkarcoló*), az összetétel előtagjának sajátosságait vizsgáljuk meg. Támpontként ebben az összeállításban elsősorban Penttilä és B. Lőrinczy tanulmányai szolgáltak:

	finn	magyar
Nom.Sg.	kielítiede	nyelvtan
Gen.Sg.	sananmuodostus	tanácsháza
Gen.Pl.	ihmeidentekijä	bolondokháza
más eset	puhtaaksikirjoitus	egyetértés
a főnév töve	aamiaisaika	—
igei alap	lypsinämpäri	jármű
melléknév	kulta-aika	szépirodalom
igenév	—	ébresztőóra
névmás	itsemurha	öngyilkosság
számnév	kymmenottelu	másodperc
határozószó	vastamyrkky	ellenmérés
szócsoport	silittämättä sileä-paita	mindent bele-leves

Ahogy fentebb is említettem, az első típus – a nominatívuszi előtag – a legproduktívabb mindkét vizsgált nyelv szóösszetétel-típusai között, függetlenül attól, hogy idegen hatással magyarázzuk vagy finnugor sajtáságnak tartjuk. Az összetett szó attributív jellege néha explicit módon is megjelenik (a finnben a genitívuszi előtag, ill. a magyarban az utótag birtokos személyragja által). A magyarban – teljesen lexikalizált szóban – csak igen ritkán figyelhető meg ilyen jelenség a fenti példákon kívül. A genitívuszi rag meglétének a finn összetett szavakban leggyakrabban nincs a nominatívusztól megkülönböztető funkciója és a választása konvenció eredménye, pl.:

spagetinkastike/salaattikastike, idänkauppa/länsikauppa stb.

A szakirodalomból nem lehet pontosan megállapítani, mikor melyik forma használandó. A múlt században a genitívuszi forma ellen sok nyelvész fellépett, mert a genitívuszt a szó szerkezet sajátosságának tartották. Ilyen módon a genitívuszi alakot részben kiszorították az összetett szavak szerkezetéből (Häkkinen–Björkqvist 1991, 34). Mások szerint az egyik vagy a másik forma választása nyelvjárási

különbséget, ill. hatást jelez (Penttilä 1963, 268; Vesikansa 1978, 31). A probléma értelmi oldaláról még annyit meg kell említeni, hogy a genitívuszi rag néha világosabban utal a szóösszetétel két tagja közötti szintaktikai-szemantikai viszony jellegére. Deverbális utótaggal alkalmazva például a genitívus rag leggyakrabban tárgyviszonyra utal, pl. *neuvonantaja* (gen. objectivus), de ez sem egyértelmű, mert alanyi viszony is rejtőzhet mögötte, pl. *lääkäriinhoito* (gen. subjectivus). Ennek az oka a genitívus poliszemiájában rejlik: a *Pekan lyöminen harmitti Liisaa* mondat genitívusa alanyként és tárgyként egyaránt értelmezhető.

Az első összetételtag számbeli formájának sincs szemantikai funkciója. Egyes számú alakjának ellenére a szóösszetétel első tagja gyakran többes számú fogalmat jelöl, pl. *opiskelija-asuntola/diákotthon* stb.

A magyar és a finn főnévi összetételek modelljei közötti nagyfokú formális ekvivalencia azonban nem könnyíti meg sem a fordítónak vagy a tolmácsnak a munkáját, sem a diáknak a nyelvtanulást. Ez a paradoxon abból adódik, hogy a nyelvben a kompozíción kívül más lehetőségek is léteznek ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére. Ebben a választékban az összetétel a legtömörebb, leggazdaságosabb lehetőség, de ez nem zárja ki az explicitebb nyelvi formák megjelenését. *Finn–magyar* összevetésében ez a szempont különös figyelmet igényel, mindenekelőtt fordításkor, ill. tolmácsoláskor finnről magyarra, mivel a finn összetett szavakat nem mindig lehet, ill. szabad összetett szóval visszadni a magyarban. Az ellenkező irányban nagyobb a valószínűsége, hogy a magyar összetett szónak van finn összetett megfelelője. Ez a megfigyelés csak tendenciálisan igaz, és egyéni tapasztalatból származik. Ilyen szempontból könnyebbnek bizonyul az összetett főnevek fordítása nem rokon nyelvekre, mint pl. bolgárra vagy oroszra, amikor az esetek túlnyomó többségében az explicit forma jelenik meg. A finn összetett főnevek magyarra való fordításának lehetőségeiről a következő összevetés ad képet. Az anyag Timo K. Mukka „Maa on syntinen laulu” c. regényéből és magyar nyelvű fordításából („Bűnről dalol a föld”) származik. A következő fordítási típusokat találtuk:

- melléknév + főnév:
 - rantakivikko* – *parti kövek*
 - syysilta* – *ősz este*
 - länsiranta* – *nyugati part*
- összetett szó
 - villapaita* – *gyapjúsztetter*
 - porontalja* – *rénszarvasbőr*
- birtokos szószerkezet
 - veneenpohja* – *a csónak feneke*
 - hellanloukko* – *a tűzhely sarka*
- egyszerű szó
 - pojanlapsi* – *unoka*
 - takapuoli* – *fenék*
- képzett szó
 - onkimies* – *horgász*
- másfajta szószerkezet
 - paistikaloja* – *sütni való apróhal*
 - sokerinokare* – *darabka cukor*
- hosszabb magyarázat
 - hyvä kalavuosi* – *az év kedvezett a halászatnak*
 - reenkorjauspuuhissa* – *szánjavítással foglalatосkodik*

Mint látható, a fenti fordítástípusokat aligha lehet rendszerbe foglalni vagy olyan szabályokat alkotni, amelyek az automatikus leírhatóságukat lehetővé tennék. Akkor is, amikor mind a két nyelvben összetétel szerepel ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére, az egyik vagy a másik összetételi tag vagy mind a kettő mégis különböző szemantikájú lehet. Az ilyen jellegű összetételeket különösen „veszélyesnek” tartom a fordítás, tolmácsolás során, pl.

kasvihuone – növényház
pecsenyebor – *ruokaviini*
levélbélyeg – *postimerkki*
papucsférj – *tohvelisankari* stb.

Ha a főnévi összetétel szemantikájára térünk rá, azonnal szembe találjuk magunkat néhány elméleti és módszertani problémával. A szóösszetételekkel foglalkozó tanulmányok végső soron azt tűzik ki célul, hogy a roppant nagy empirikus anyagot bizonyos kritériumok alapján rendszerezze, csoportosítsák. A szóösszetételek első osztá-

lyozását még az ókori India filológusai készítették el a szanszkrit céljaira, amelyben az összetétel különösen el volt terjedve, de anti-demokratikus célokat szolgált, mivel a végtelennek tűnő többszörösen összetett szavakat a nép nem értette meg. (Vö. Kaljanov cikkét a bibliográfiában.) Ez az osztályozás a kompozitum két tagja közötti általános viszonyt helyezi középpontba, vagyis a szó szemantikájára van tekintettel. Ezt az osztályozási szempontot átvették az európai nyelvészek is, és az kisebb vagy nagyobb módosításokkal a mai napig a szóösszetétel-kutatás gerincét alkotja. Eszerint a szóösszetételek lehetnek kopulatívak (mellérendelők), determinatívak (alárendelők) és posszesszívok (bahuvríhi). Ahogy fentebb jeleztük, itt az alárendelő összetételekre, azoknak is csak néhány típusára korlátozzuk a figyelmünket.

Az összetett szavak szemantikájának vizsgálatában különösen fontos szerep jut a szóalkotási elmélet koncepciójának, amely viszont a kiválasztott nyelvtani modelltől függ. Az összetételek szemantikája (itt mindenekelőtt a főnévi nominativusi előtagúakat értve) az a pont, amelyben az elméletek határozottan összecsapnak. Ez a tény részben azzal magyarázható, hogy az összetett szavak sajátosságai megengedik a többaspektusú megközelítéseket, így például a szintaktikai, a lexikológiai, a morfológiai, a szemantikai vagy a pragmatikus közelítésmódot.

A szóösszetételek osztályozásának szempontjából az egyik legteljesebb típusrendszer a generatív-transzformációs nyelvtan alapján van kidolgozva. A generatív-transzformációs elmélet különböző irányzatainak képviselői igyekeztek az összetett szavakat bizonyos minimális számú mélystruktúrából transzformációk segítségével levezetni és ilyen módon konkrét modellek által átfogni az összetett szavak teljes empirikus sokaságát. E módszer alapján leírták több nyelv, pl. az angol, a német, a francia stb. összetett szavait. A magyarban Károly Sándor, a finnben Pauli Saukkonen kísérelte meg az összetett szavak kiinduló mélystruktúráinak a meghatározását (vö. Károly 1969; Saukkonen 1973). Ez a szemlélet azonban sajnos nem mindig bizonyul megbízhatónak és objektívnek, mivel nem mindig lehet teljes biztonsággal megállapítani a kiinduló mélystruktúrát. Szép számmal akadnak olyan esetek, ahol több mondat kínálkozik kiindulási pontnak, és az adott szóösszetétel a továbbiakban végső soron szubjektív módon értelmezhető.

Maga a gondolat, hogy a problémát hasonló módon megoldhassuk, racionálisnak tűnik, mert az összetett szavak mint motivált alakulatok ténylegesen átalakíthatók szószerkezeté, mondattá is. A szerkesztettségük mint jelkomplexum rokonítja őket a szintagmával, viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az összetett szavak motiváltságuk ellenére nagy részükben mégis lexikai egységek vagy ha még nem is váltak olyanokká, erős lexikalizációs tendenciát, hajlamot mutatnak. Életük során ugyanis a motivált szavak igyekeznek átmenni a demotivált, „etikettszerű” szavak csoportjába. Mint szótári egységek tehát az összetett szavak saját lexikai jelentéssel rendelkeznek, amelyet nem lehetséges sémákban leírni. A lexikalizáció által keletkezett új sémák nehezen sorolhatók be csoportokba, típusokba. Egy teljesen lexikalizált összetett szó jelentésének leírhatósága és sematizálása majdnem ugyanannyira lehetetlen feladat, mint ha a szimplex jelentését akarnánk szóalkotási szempontból elemezni, pl.

nagymama, csirkefogó, cigánykerék, nebáncsvirág/isoäiti, isänmaa, veljenmalja, paratiisilintu stb.

Az ilyen típusú teljesen lexikalizált összetett szavak jelentése nem vezethető le összetevőik jelentésének összegéből, vagy a Benkő által használt formulát alkalmazva:

$$a + b = c$$

Erre a tényre többen is felfigyeltek, de csak kevesen pontosították, hogy az összetételek nem alkotnak homogén csoportot, hanem a lexikalizálási folyamat különböző szakaszában helyezkednek el, egységes elemzésük tehát nem lehetséges. A lexikalizáció az összetett szó átlátszóságával, motiváltságával is szoros kapcsolatban van. A fokozódó lexikalizáció hozzájárul az alakzat átlátszóságának, motiváltságának csökkentéséhez. Számítanunk kell tehát egy tág terjedelmű átmeneti szóréteggel, amely a teljesen lexikalizált és a teljesen motivált, ill. átlátszó összetételek között foglal helyet. (A lexikalizáció, a motiváció és az átlátszóság viszonyáról vö. pl. Püschel 1978, 151).

Mivel a két összetételtag közötti szintaktikai-szemantikai viszony az esetek többségében (a nominatívuszi minta szerint létrehozottakban) semmilyen formális jellel nincs kifejezve az összetett szó szerkezetében, ahhoz, hogy ezt a viszonyt kifejtjük, segítő eszközként explikáló parafrázisokat használunk. Ez a módszer, bár hason-

lónak tűnhet a transzformációs mélymondatok levezetéséhez, elvileg különbözik tőle, mert semmilyen pretenziót nem emel teljes ekvivalenciára. A parafrázis az összetétel definíciójának, magyarázatának fogható fel, de semmiképpen nem szinonim kifejezésnek. Ez a módszer alkotja a magyar és a finn fontosabb összetételi klasszifikációknak a módszertani alapját, ha a szerzők erről nem is tesznek mindig említést (Penttilä 1963, 262–264; MMNyR I, 439–452; MNyTNy I, 529–535; A. Jászó 1991, 275–278; Vesikansa 1989, 222–225 stb.). A feladat nehézségéről több tény tanúskodik, többek között az ún. „pontosan nem elemezhető összetett szavak” hivatalos elismerése (vö. B. Lőrinczy 1960; MMNyR I, 443, stb.) Elemezhetlenségen azt kell érteni, hogy az összetett szót nem sikerül egyértelműen szószerkezetté átalakítani. B. Lőrinczy adatainak 40%-a ilyen fajta alakulat, de a szerző megállapítja, hogy ez a szám egyre nő.

A fenti megállapítás könnyen talál magyarázatot a funkcionális elmélet képviselőinél, akik az összetett szó kiindulópontjának a két jelenség közötti általános, absztrakt viszonyt tartják. Ebben az absztrakt, tiszta potenciális viszonyban (*a* valami kapcsolatban van *b* vel) szerintük végtelen számú kombináció lehetséges, amelyből csak egy kis rész realizálódik igazában. Bár ez a gondolat már Jacob Grimmnél is felmerül, Eugenio Coseriu fejlesztette ki következetes elméletté (vö. Seppänen 1977–78). Így Coseriu a saussure-i dichotómia helyett háromszintű nyelvi tagolást vezet be: a rendszert, a normát és a beszédet. Amikor az összetétel tagjai közötti általános, pontosan meg nem határozható viszonyról beszél, akkor a nyelvi rendszerről van szó, amelyben az általános, de nem feltétlenül a normában is realizálódott szabályok szerepelnek. Az összetett szó jelentésének meghatározásaiban (ebbe minden klasszifikációs próbálkozást beleértve) a kutatók tulajdonképpen azon fáradoztak, hogy a normatív, beidegződött, a társadalom többsége által ismert jelentésvizonyokat foglalják össze rendszerbe. Nyilvánvaló, hogy ilyen módon a probléma leegyszerűsített módozatával állunk szemben.

Ezt a megállapítást különösen jól illusztrálják az alkalmi jellegű összetett szavak, az ún. ad hoc-alakulatok (tulajdonképpen a harmadik szint, a beszéd egységeinek) példái. Ezek a néha csak egyszeri használatra keletkező szavak legtöbbször nem alakíthatók át explikáló szószerkezetté, hanem hosszabb magyarázatot igényelnek. Ér-

telmezésükben központi szerep jut a kontextus és az extralingvisztikai világ figyelembevételének, amelyeket a szintaktikai kiindulópontú transzformációk és parafrázisok nem tarthatnak számon. A lexikalizált összetett szavak mellett tehát az ad hoc-kompozitumok a másik olyan nagy csoport, amely nem elemezhető a szokásos szóelemzési módszerekkel. Ez utóbbi csoportba tartozó összetételeknek az értelmezése csak textuális szinten lehetséges.

Erre jó példa Örkény István híres színdarabjának címértelmezése. A „Macskajáték” című mű elnevezéséről van szó. Az, hogy mennyire sokértelmű ez a cím (ami persze a szerző művészi elképzeléséhez is hozzátartozik), különösen akkor válik szembeütővé, amikor egy másik nyelvre próbáljuk lefordítani. Amikor ez a darab bolgár színpadra került, gondot okozott a cím lefordítása, mert az összetett szóból nem derül ki, hogy pontosan miről van szó. A következő lehetőségek vannak: 1) egy bizonyos macska játéka, 2) több macska játéka, 3) játék a macskáról, ill. macskákról, 4) játék egy, ill. több macskával, 5) játék macska módra vagy 6) esetleg valami speciális játék, amelynek nincs is sok köze a macskákhoz. A kontextus és az extralingvisztikai tudás segítsége nélkül a *macskajáték* szó mindezeket az értelmezéseket megengedi. Végül is a színdarab egész kontextusából kikövetkeztetve, hogy tulajdonképpen macskák utánzásáról van szó, az összetételt egy olyan szószervezettel fordították le, amelynek a jelentése kb. a *macskást játszik* szószervezetből vezethető le: *igra na kotki*, szó szerint: 'játék macskákra'. A szó finn fordítása – *kissaleikki* – semmiben sem különbözik a magyar eredetitől, és ugyanilyen nagy lehetőségeket hagy a szó értelmezésére.

Hasonló a helyzet a finn alkalmi szóösszetételek értelmének bemutatásakor, pl.

kellokortti – kortti, johon työntekijä leimaa työaikakellon avulla työhön tulo- ja työstälähtöaikansa (Uudissanasto 1980)

Ebben az esetben, ha már szótárban is szerepel a szó, jellege nem is annyira alkalmi, hanem bizonyos fokig rendelkezik is már a nyelvközösségben állandósult normatív jelentéssel.

tilipäivä – päivä, jolloin työntekijät saavat palkkaa

Az utóbbi összetétel értelmezését még jobban bonyolítja az a körülmény, hogy az egyik komponens eredeti jelentése elavult, nem elsődleges értelmében szerepel (*tili* 'palkka' jelentésében).

aikatalo – eräs korkea talo Helsingissä

Ez az összetétel a főváros lakosain kívül talán másnak nem mond sokat arról, milyen is a jelentésviszony az 'idő' és a 'ház' között (bár abszurd is lenne, a nyelvi rendszer szintjén bármilyen értelmezés számításba jöhet, mert csak annyi a megadott feltétel, hogy 'idő' és 'ház' között valami kapcsolat van). Tulajdonképpen csak az extralingvisztikai tudás – amely a szóalkotási, ill. szómegértési kompetencia fontos velejárója – teszi lehetségessé, hogy a szóban forgó alakulaton azt a Helsinkiben levő magas, központi épületet értsük, amelynek egyik falán nagy óra látható. Ilyenkor igazat kell adni a funkcionális nyelvészet képviselőinek, akik azt vallják, hogy a szóösszetétel komponensei között rejlő szemantikai viszony felismerhetetlen és gyakorlatilag határtalan számú értemezést enged.

Egy összetett szó jelentése tehát csak akkor vezethető le szabályosan a komponenseiből, ha még nem lexikalizálódott, de már nem is alkalmi alakzatról van szó, vagyis csak akkor érvényesülhet az $a + b = ab$ formula (az összetétel tagjainak jelentései a és b). Hogy még ebben az esetben sem lehet egyértelműen megállapítani a komponensek közötti szintaktikai, ill. szemantikai viszony jellegét, arra többek között B. Lőrinczy tapasztalata is bizonyítékkal szolgál. Sőt akkor is, ha a deverbális utótagú összetett főneveket tekintjük, amelyekben a szintaktikai viszony legfontosabb eleme, a predikátum, explicite van jelen, legalább két alternatíva jelentkezik az elemzésre: a példák a tárgyas vagy a birtokos jelzős összetételcsoportba egyaránt beleillenek. Ez a probléma terminológiaiainak is felfogható, mert adott esetben a két elnevezés nem változtat semmit az összetétel értelmezésén, mivel a két szintaktikai struktúra izomorfnak fogható fel, pl.

divatbemutató: divatot bemutat/a divat bemutatása

kahvinkeittäjä: keittää kahvia/kahvin keittäjä

A fenti formula tulajdonképpen nem is teljesen korrekt, mert nem tartja számon az összetétel jelentésének talán legfontosabb elemét: a szintaktikai-szemantikai viszonyt a két komponens között. Ez az egyszerű eset csak akkor lenne igaz, ha a szintaktikai viszony az egyik komponensen meg van jelölve, például a fent már tárgyalt *egyvetértés/puhtaaksikirjoitus*-féle esetekben. Ezek az esetek viszont nem képviselik a tulajdonképpeni kompozíciót, sőt egyes kutatók ki is zárják őket a kompozíció köréből. A kompozíciót reprezentáló esetre inkább a következő formula érvényes, amelyben mindig sze-

repel a szemantikai többlet c , ami a két összetételtag (a , b) összekapcsolódásából, egymásvonatkoztatásából származik:

$$a + b = a b c$$

A kompozíció dualizmusa, az egységességben rejlő kettőssége figyelemreméltó stilisztikai szempontból is. Azt a sajátosságot, hogy két szó szokatlan, sőt abszurd összehozása magas stilisztikai értéket, expresszív, néha komikus hatást idézhet fel, elsősorban a szépirodalom és a publicisztika használja ki. Az összetett szó keletkezése többször a metafora születésével hasonlítható össze, mert mind a kettő kialakulásában az asszociációknak van fontos szerepük. A metafora két dolog (jelenség) erős, érzelmi azonosításán alapszik. Hasonló módon az összetett szavak egy része szintén két dolog közötti asszociatív viszony alapján jön létre, pl. *kipailukuume – versenyláz*. Az átvitt nyelvhasználat tulajdonképpen a szótárokban nem szereplő háttéri tudás, a nem nyelvi jellegű kognitív ismereteink által válik lehetségessé. Azzal a mesterséggel, hogy eredeti, markáns képeket alkosson társíthatatlan szavak összekapcsolása által, kiválóan bánt nem egy híres költő és író (vö. Minya 1993; F. Kovács 1963; Benkő 1962). Hogy a furcsa „kétségbeesett elmebukfenceken” (Karinthy 1964, 51) nevetni is jól lehet, erre jó példák Karinthy Ferenc szóalkotásai. Így a *tűmamó* összetétel jelentése: „kontyos, pápaszemes, stoppoló-foldozó anyóka, kötényén jókora tűpárnával”, az *ártetű* pedig olyan tetű, amely „hullámok hátán... merész evezőcsapásokkal tör előre az árban” (uo, 52).

A publicisztika az új, eredeti összetételek kifogyhatatlan forrása. Újságcikkekben a jelentéssűrítő összetételek nem csak stilisztikai funkciót kapnak, hanem egyenesen provokálják az olvasó figyelmét és képzelőerejét. Ha ilyen jellegű összetétel áll a cikk címében, ahhoz, hogy megértsük, meg kell ismerkednünk az egész olvasmánnyal. Néha ez sem elég az ilyen egyéni alakzat értelmezéséhez, úgy mint pl. a következő publicisztikai szövegből vett esetben:

mielipidelinko (Helsingin Sanomat, kuukausiliite 2/1994: 14–16):

a cikk tartalmából kiindulva, és más, ismert összetételekkel összevetve, (pl. *lumilinko*, *pyykkilinko* stb.) eme alakzat értelmét csak sejteni, fejtegetni lehet mint 'véleményeket osztogatni tudó ember, szerv stb.' Értelmezési nehézséget okozhatnak az *arvotrippi*,

tunneväline és ugyanebben a cikkben előforduló hasonló típusú egyéb szavak .

Ilyenkor különösen jól kidomborodik az összetett szó gazdaságos, tömör mivolta, amely más jellegű szövegekben hátrányokat is rejthet magában többértelműsége miatt egy explicitebb nyelvi szerkezettel szemben. A szláv nyelvek talán emiatt is használják sokkal gyakrabban a szószerkezeteket, különösen akkor, amikor a terminológiai rendszerüknek valamely hiányzó tagját pótolják ilyen módon. Ez a szempont nyilván nem kedvez az összetételek vizsgálata során tárgyalt elemezhetőségnek, mert az ilyen módon keletkezett új lexémák végképp nem foglalhatók össze rendszerezett típusokba. Alkotásuk és értelmezésük mindenekelőtt kreatív, metaforikus gondolkodásmódot igényel, ami pedig gazdagítja, színesíti a nyelvi kifejezést. Ez a tény talán megbocsáthatóvá teszi elemzésük nehézségeit is.

Irodalom

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1973: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő László 1962: A szóösszetétel mint az irodalmi nyelv alakulásának fokmérője. Nyr 86: 45–52.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Brogyanyi B. 1986: Nominalkomposita in der deutschen und ungarischen Gegenwartssprache. Schäuble Verlag. Rheinfelden.
- Häkkinen Kaisa 1990: Mistä sanat tulevat. Tietolipas 117. SKS. Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa–Björkqvist, Pia 1991: Varhaisnykysuomen yhdyssanat. Sananjalka 33: 31–55.
- A. Jászó Anna (szerk.) 1991: A magyar nyelv könyve. Budapest, Trezor Kiadó.
- Kaljanov V. I. 1947: Klassifikacija složnich slov v sanskrite. Izv. ANSSR OLJA, vip.1.
- Karinthy Ferenc, Nyelvelés, Budapest, 1964.
- Károly Sándor 1966: A finnugor összetételek történetéhez. MTA I. OK 23: 243–248.

- Károly Sándor 1969: A szóösszetételek és velük kapcsolatos lexikológiai egységek. *ÁNyT* VI: 271–328.
- F. Kovács Ferenc 1963: A kötőjel mint költői kifejezőeszköz. *Nyr* 87: 69–80.
- B. Lőrinczy Éva 1960: Szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavainkról. *MNy* 56: 63–75.
- Minya Károly 1993: Szabó Dezső újszerű szóösszetételei. *Nyr* 117: 193–199.
- MMNyR I: A mai magyar nyelv rendszere I. (Szerk.: Tompa József). Akadémiai Kiadó. Budapest 1961
- Penttilä Aarni 1963: Suomen kieliooppi, WSOY. Porvoo.
- Püschel U. 1978: *Zeitschrift für germanische Linguistik* 6: 150–167
- Saukkonen Pauli 1973: Suomen kielen yhdyssanojen rakenne. *MSFOu* 150. Helsinki.
- Seppänen L. 1977–78: Zur Ableitbarkeit der Nominalkomposita, *Zeitschrift für germanische Linguistik* 5–6.
- Vesikansa Jouko 1978: *Miljoona sanaa*. WSOY. Porvoo–Helsinki–Juva.
- Vesikansa Jouko 1989: *Nykysuomen sanavarat*. Helsinki.

*

Unkarin ja suomen determinatiivisten yhdyssubstantiivien kontrastiivista tutkimusta

Veronika DELTCHEVA

Tässä artikkelissa keskytytään tarkastelemaan determinatiivisia yhdyssubstantiiveja, jotka ovat nykyään erittäin suosittuja sekä unkarissa että suomessa ja jotka kertovat siten yhdyssananmuodostuksen kehitystendensseistä. Aihetta lähestytään nimenomaan muodollisesta näkökulmasta, ja artikkelissa vertaillaan tämän yhdyssanatyyppin erilaisia rakenteita.

Tarkastelemalla unkarin ja suomen yhdyssubstantiiveja muodollisesta näkökulmasta on mahdollista hahmottaa tärkeimmät rakennetyypit. Molempien kielten yhdyssanoille on ominaista binaarinen (kaksijakoinen) rakenne. Kun yhdyssubstantiivin jälkiosa, determinoiva jäsen, on substantiivi (perussana, johdos tai yhdyssana) tai substantiivistunut partisiippi, kiinnitetään huomio ensimmäisen jäsenen ominaisuuksiin.

Személytelen (alanytalan és ágens nélküli) kifejezések a finnben és a magyarban

KERESZTES László

Tanulmányomban a személytelen kifejezéseket, közelebbről az alanytalan, illetőleg az ágens nélküli mondatok típusait vizsgálom a finnben és a magyarban. Példaanyagomat Esterházy Péter sajátos hangvételű művéből vettem, amelynek címe *A szív segédigéi – bevezetés a szépirodalomba* (Magvető Kiadó, Budapest, 1985). Párhuzamos szerkesztésű írásról van szó. Az író a mű egyik felében édesanyja halálát és temetését írja le, és megjeleníti a család többi tagját is. Az elbeszélés fonala főként a szerző saját gondolatmenetének rendjét követi. Ezután hirtelen szerepváltás történik, s az anya érzései kerülnek az elbeszélés fókuszába. A mama fia halála utáni emlékeit idézi. A mű végén az elbeszélés visszakanyarodik az eredeti dimenzióba. Az anya és fia mellett jelen van egy harmadik személy is: egy kommentáló narrátor. A szöveg fölöttébb alkalmas az ágens nélküli mondatok vizsgálatára. Esterházy művét Hannu Launonen fordította finnre (*Sydämen apuverbit. Johdatus kaunokirjallisuu-teen*. WSOY. Porvoo–Helsinki–Juva, 1991; vö. 140. o.). A fordítás művészi értéke mellett kitűnik pontosságával is. – A szögletes zárójel [] a példapárok sorszámát jelzi. Az egyes példamondatok utáni kerek zárójeles () számok az idézet oldalszámára utalnak. A lap-szám nélküli példamondatok különféle nyelvtanokból valók.

Az alany fajtái

A hagyományos nyelvtanok **alany** terminusa négy különböző dolgot takar. Ezek a következők: a) logikai vagy tényleges alany (a transzformációs-generatív nyelvtanban a mélyszerkezet alanya), b) grammatikai alany (a felszíni szerkezet alanya), c) lélektani alany

vagyis a téma, valamint d) ágens, azaz a szemantikailag definiált cselekvő alany (vö. Hakulinen–Karlsson 1979, 158). A cselekvő, az igazi ágens rendszerint olyan élőlényt jelölő főnév vagy névmás, amely a cselekvésnek aktív előidézője (uo. 159).

Ha az alany névszóval vagy személyes névmással van kifejezve, **határozott** alanyról beszélünk (Rácz 1991, 234). E tekintetben a magyar és a finn teljesen megegyezik:

[1] *Imre szorgalmasan tanul. – Imre lukee ahkerasti.*

[2] *Te magyar vagy? – Oletko sinä unkarilainen?*

A személyes névmásokat a magyar és a finn nem teszi ki mindenkor, csak hangsúlyos helyzetben. E gyakorlat különösen érvényes a magyarra. Megállapítható, hogy a magyar határozott alanynak a finnben is határozatlan alany felel meg.

Határozatlan viszont az alany, ha a cselekvő személye háttérbe kerül vagy teljesen eltűnik. A határozatlan alany formálisan mindig 3. személyű, s nyelvi megjelenítője valamilyen határozatlan névmás (*valaki, valami, egyesek*) vagy névmás nélküli többes szám 3. személyű igealak (vö. Rácz 1991, 234):

[3] *Valaki csengetett. Csengettek. – Joku soitti ovikelloa.*

[4] „Hagyja rá”, *suttogta gyorsan valaki. (15) – „Riittää jo”, joku kuiskasi äkkiä. (24)*

[5] *Azt mondják, hogy... – Sanovat/sanotaan, että...*

[6] *Kisvártatva elvitték a koszorúkat... (23) – Sitten seppeleet vietiin pois... (39)*

[7] *...mintha ellopták volna... (25) – ...ikäänkuin ne oli meiltä varastettu... (43)*

[8] *Mögöttem még így beszéltek volt:... (25) – Takanani puheltiin myös tähän tapaan:... (44)*

[9] *...azt szeretném, ha elterelnék a figyelmemet, és ugratnának valamivel. (7) – ...olisi itse asiassa parasta, jos ihmiset vaihtaisivat aiheita ja pilkkaisivat minua. (8)*

[10] *Amint beszélni kezdenek róla... (7) – Heti kun asia tulee puheeksi... (8).*

A magyar mondatok határozatlan alanyának a finnben is megfelelhet határozatlan névmás és egyes szám 3. személyű igealak [3, 4], a fordító azonban passzívumot is használt, főként akkor, amikor a magyar szövegben többes szám 3. személyű állítmányt talált [5–8]. Kevésbé jellemző a [9] példában levő megoldás (*ihmiset*); a magyar többes számú igealak a fordítót is többes általános alany használatára készítette. A [10] példamondatban egyedi megoldást találunk: az élő alany kontúrja teljesen eltűnik, s helyébe a beszédtema lép élettelen, határozott alany formájában.

A határozatlan alannyal rokon az **általános** alany, amely a magyarban legtöbbször általános névmás (*mindenki, akárki, bárki, senki*) (vö. Rácz 1991, 235–236):

- [11] *Elsőszülöttek vagyunk, akit **mindenki** megvet kicsit, és **mindenki** fél kicsit.* (20) – *Me olemme esikoisia, joita **kaikki** hiukan halveksivat, joita **kaikki** hiukan pelkäävät.* (34)
- [12] *Ezt a nőt **mindenki** aggodalmas udvariassággal vette körül.* (26) – ***Kaikki** suhtautuivat tuohon naiseen huolestuneen koheliaasti.* (45)

Jelentését tekintve a legáltalánosabb névmás az *ember* (német *man*, francia *on*, svéd *man*, norvég *man*, *en*, angol *one* stb.) (vö. Tommola 1993, 43), amely nem utal a cselekvők számára, jelentése így 'valaki, egyesek'. A finnben ilyenkor egyes szám 3. személyű alanytalan mondat („geneerinen lause”) használatos (vö. Keresztes 1985, 61), a fordító azonban – talán a magyar szöveg hatására – a finnben is kitette az *ihminen* szót, noha a finn nyelvtanokban ez a megoldás nem szerepel:

- [13] *Az **ember** mindenképp hibás egy kicsit.* (9) – ***Ihminen** on aina vähän erehtyväinen.* (12)
- [14] *A félelem ilyen viharaiban delejessä válik az **ember**...* (50) – *Näissä kauhun myrskyissä **ihminen** muuttuu magneettiseksi...* (98)

Megjegyzendő, hogy a magyar többes szám 3. személyű általános alany helyett is előfordul a finn fordításban az *ihmiset* vagy ennek megfelelő kifejezés:

[15] ...*hogy mögötte ne azt súgják, erős asszony, hanem azt, szép asszony.* (60) – ...*että ihmiset eivät takanapäin sano minua vahvaksi vaan kauniiksi.* (120)

[16] *Az ablak mögött meg simpfolták az életemet.* (52) – *Ja ikkunan takana nuo toiset sättivät minun elämäni.* (102)

A magyarban néha más főnevek is szerepelhetnek ilyen „ambiperszonikus vagy -numerikus” általános névmásként (*a világ, a halál*):

[17] ...*köröttük forog majd a világ...* (11) – ...*kaikki pyörii heidän ympärillään...* (15)

A különböző személyű igealakok is kifejezhetnek általános alanyt (vö. Rácz 1991, 23), leggyakrabban a többes szám 1. személy használatos e funkcióban:

[18] *Segédigével tagadunk.* (37) – *Kiellämme apuverbeillä.* (70)

[19] ...*olyan hangot adott ki, mint amikor pezsgőt bontunk.* (22) – ...*syntyi omituinen ääni: kuin samppanjapullo olisi avattu.* (37)

[20] *Bevehetjük az inventárba...* (52) – *Otettakoon se mukaan inventaarioon...* (102)

A többes szám 1. személyű alakot a finn beszélt nyelv már kevésbé használja, helyét a passzív igealakok veszik át a paradigmában. Ez tapasztalható a fordításban is.

Általános érvényű, személytelen cselekvésre más személyű igealakok is utalhatnak, pl. az egyes szám, ritkábban a többes szám 2. személy is alkalmas erre a célra:

[21] *Lassan járj, tovább érsz.* – *Kiiruhda hitaasti.*

[22] *Miféle titkokat kutatsz?* (12) – *Mitä salaisuutta sinä oikein tutkiskelet?* (18)

[23] *Minden dolgát szemfényvesztésnek hinnétek.* (Arany) – ...*ihme, taikatemppu teist’ ois joka työnsä.* (Manninen) – tkp. *Luulisitte hänen kakkia tekojaan taikatempuiksi.*

[24] ...*és ahová csak néztek: legyenek!* (16) – ...*ja kun vilkaiset ympärillesi, näet joka puolella kärpäsiä!* (25)

A 2. személyű igealakoknak általános alanyként való használata csaknem azonos a finnben és a magyarban. A többes szám 2. szemé-

lyű formát a [24] mondatban a fordító egyes szám 2. személlyel adja vissza.

A magyar népnyelvben a cselekvő személy „eltüntetésére” az -ódik/-ődik képzős reflexív igék is használatosak (vö. Rácz 1991, 234).

Az eddigi példaanyagban olyan magyar mondatok szerepeltek, amelyekben az alany (határozott, határozatlan vagy általános formában) egybeesett az élő, cselekvő ágenssel. Voltak olyan határesetek, amelyekben a fordító nem látta szükségét annak, hogy az ágenst valamilyen formában megjelenítse. A csekvőnek, az ágensnek a fókuszról történő eltávolítása, defokuszálása a finnben – mint láttuk – gyakran passzív igealakokkal történik. A finn passzív igealakoknak a nyelvtani személy- és számrendszerbe illesztésére, illetőleg a passzívum által kifejezett akcióminőség meghatározására több elgondolás született (vö. pl. Sadeniemi 1951, 97–98; Hakulinen–Karlsson 1979, 254–256; Schlachter 1985, 142–143; Shore 1986). Az ágens nélküli passzívumot Tommola szuppresszívumnak („suppressiivi”) nevezi (1993, 43) abból a megfontolásból, hogy ezen igealakok funkciója leginkább a cselekvő személyének háttérbe szorítása, defokuszálása (47). A szenvedő szerkezetek közül csupán az ágens participiumos szerkezet nem alkalmas defokuszálásra, a (genitivus formájú) ágens kitétele ugyanis kötelező, pl. *Kenen maalama tuo taulu on?* (Tommola 1993, 49).

Alanytalan mondatok

A mondat alanya a magyarban és a finnben egyaránt el szokott maradni, ha az igealak 1. vagy 2. személyű. Az 1. és a 2. személy ugyanis névmás nélkül is általában egyértelműen utal a mondat határozott alanyára. Ezek tehát valójában nem számítanak alanytalan mondatnak. (Vö. Rácz 1991, 234.)

[25] *Az egyetemen tanítok. – Opetan yliopistossa.*

[26] *Honnan jössz? – Mistä tulet?*

A 3. személyű igealak – névmási alany (ő, ők) nélkül – csak a szövegösszefüggésben értelmezhető határozott alanynak:

[27] *(A tanárunk kedves ember.) Lelkesen magyaráz. – (Opettajamme on hauska ihminen.) Hän selittää innokkaasti.*

- [28] *(A német mérnökök Svédországba utaztak.) Egy hét múlva térnek vissza. – (Saksalaiset insinöörin matkustivat Ruotsiin.) He palaavat viikon kuluttua.*

A személyes névmások használata ilyenkor nyelvhelyességi hibának számít a magyarban, kötelező viszont a finnben. Az udvarias kifejezésekben (önözéskor, ill. magázáskor) a magyarban sem hagyható el a névmás (*Ön, Önök, Maga, Maguk*) (vö. Keresztes 1992, 112):

- [29] *Kire vár ön? Ön kire vár? – Ketä te odotatte?*

A titulus ezekben a mondatokban helyettesítheti a névmást. A megszólítás, titulus vagy különálló, tagolatlan kifejezésként csatlakozik a mondathoz, rendszerint ennek elején, ritkábban mögötte, vagy szervesen beleépül alanyként a mondat testébe:

- [30] *Hol dolgozik, kisasszony? Hol dolgozik a kisasszony? – Missä olette työssä, neiti? Missä neiti on työssä?*

Ahogy fentebb láttuk, a határozatlan, illetve az általános alanyra utaló névmások is elmaradhatnak:

- [31] *Kopognak. – Joku koputtaa ovelle.*

- [32] *Hogy hívnak? – Millä nimellä sinua kutsutaan?*

- [33] *...láthatják, dolgozik. (39) – ...hän teki työtä, niin kuin näkyi. (73)*

- [34] *A két foxit Mukinak és Kisasszonynak hívták. (43) – Kettuterrierien nimet olivat Muki ja Neiti. (82)*

Az alany olyan kifejezésekből is elmaradhat, amelyekbe egyébként egyértelműen beleérthető (ún. rejtett alany):

- [35] *Meg van terítve (= az asztal). – Pöytä on katettu.*

- [36] *Későre jár (= az idő). – On jo myöhä.*

A fenti mondatokba valamilyen alany többé-kevésbé beleérthető. Igazi alanytalan mondatoknak tulajdonképpen csak az ilyen meteorológiai kifejezések számítanak:

- [37] *Esik (az eső). – Sataa (vettä).*

- [38] *Havazik. – Sataa lunta.*

- [39] *Villámlik. – Salamoit.*

- [40] *Csöpörgött. (23) – Sataa tihuutti. (39)*

Ágens nélküli mondatok

Az igealak tehát általában utal az ágens személyére és a számára. A magyarban és a finnben vannak azonban olyan igék és kifejezések, amelyek személytelenül használatosak, s amelyek mellett infinitívus vagy alanyi mellékmondat áll. Az ilyen szerkezetek alkalmasság az ágens háttérbe szorítására, defokuszálására. E mondatok tulajdonképpen nem alanytalanok, hiszen a grammatikai alany e szerkezetekben az infinitívus vagy a mellékmondat, viszont sokszor ágens nélküliek, mert a tulajdonképpeni cselekvő általában nincs kitéve. Infinitívuszi alany használatos bizonyos igék (*kell, illik, sikerül, tetszik, lehet, van, nincs*), ill. egyéb kifejezések (*sükséges, muszáj, szabad, érdemes, tilos, jó, rossz, hasznos, fölösleges, hiábavaló, hiba* stb.) mellett (Rácz 1991, 231–232; Keresztes 1992, 112–113):

- [41] *Nem kell/érdemes/sikerült megcsinálni. – Ei tarvitse/kannatta/onnistunut tehdä.*
- [42] *Nincs mit tenni. – Ei voi tehdä mitään.*
- [43] *Nem lehet megcsinálni. – Ei voi tehdä.*
- [44] *A halált is akarni kell. (15) – Ihmisen täytyy haluta myös kuolemaa. (23)*
- [45] *...idegeneket is lehet szeretni... (45) – ...on mahdollista rakastaa vieraitakin ihmisiä... (86)*
- [46] *Arcáról nem lehetett leolvasni semmit. (15) – Hänen kasvonsa eivät paljastaneet mitään. (23)*
- [47] *Nem lenne jobb adott esetben rettegni? (27) – Eikö olisi parasta pelästyä,...? (49)*
- [48] *Ha választani lehetne, hogy ki támadjon fel, azt hiszed, hogy Jézus? (57) – Jos ihmiset voisivat valita, kuka saa nousta kuolleista, Jeesuksella ei olisi minkäänlaisia mahdollisuuksia. (114)*
- [49] *...úgy éreztem, minden alkalommal, hogy most, akkor, épp: nem lehet. (19) – ...minusta tuntui, että nyt, juuri nyt se ei käy päinsä. (32)*
- [50] *Nekem is hihetetlen, hogy nem feküdtem le akkor vele. (56) – Uskomatonta, että en silloin maannut hänen kanssaan. (110)*

A pusztá infinitívus, illetőleg mellékmondat ezekben a szerkezetekben általános alanyi szerepű. A szerkezet azonban olyanná transzformálható, amelyben megjelenik az ágens: az infinitívus hosszabb, birtokos személyragos alakja vagy/és a megfelelő személyes névmás datívusa helyezi ismét fókuszba a tulajdonképpeni ágenst:

- [51] *Nem kell/érdemes/sikerült megcsinálnom. – Minun ei tarvitse/kannata/onnistunut tehdä.*
 [52] *Nekem nem kell/érdemes/sikerült megcsinálni/megcsinálnom. – Minun ei tarvitse/kannata/onnistunut tehdä.*
 [53] *...munkához kell látnom... (7) – minun täytyy käydä työhön käsiksi (7)*

A magyar példamondatokban az infinitívus ragozott alakjai felelnek meg a mélyszerkezet határozott alanyának, a finn megfelelőikben a személyes névmások genitívusa utal rá.

A magyar *lehet* segédigével nem lehet ugyanígy eljárni (**Nem lehet megcsinálnom.*) Ehelyett a ható ige megfelelő személyragos formái használatosak: *Nem csinálhatom meg.*

Az ágens teljes eltüntetése, defokuszálása a magyarban a ható ige participiumaival vagy pusztá infinitívussal történik:

- [54] *A világ megismerhető. – Maailma voidaan oppia tuntemaan.* (oik. on tunnettavissa)
 [55] *Az ablakból az egész város látható. – Ikkunasta näkee koko kaupungin.* (oik. nähtävänä)
 [56] *Itt talán kurziválható volna minden... (7) – Kaikki tämä pitiäsi ehkä kursivoida... (7)*
 [57] *Ilyet csak divatlapban látni. (28) – Sellaisia näkee vain muotilehdissä. (52)*
 [58] *Állni a sír mellett! (7) – Seistä haudalla! (8)*
 [59] *Vagy fogni a kezét, s várni,... (7) – Tai pitää kädestä kiinni ja vartoa,... (8)*
 [60] *Nézni, ahogy mennek villággá a sejtek,... (7) – Ällistellä, kun solut lentäviä tiehensä,... (8)*
 [61] *...szinte minden szomszédunkat jól érthetni, valójában azonban az égadta világon semmit... (25) – ...luulee tajuavansa*

melkein kaikki ympäristön äänet, vaikka itse asiassa ei tajua mitään... (43)

- [62] ...néven **nevezni** annyi, mint a nevet örökösen **feldáldozni** a megnevezett dolognak... (7) – asioiden **nimeäminen** merkitsee, että **ihminen** kerran toisensa jälkeen uhraa nimen nimitylle asialle... (7)

A magyarnak megfelelő ható ige nincs a finnben, így a fordító felváltva használja a passzívumot, illetőleg a genérikus 3. személyt. A pusztá infinitívusnak mint az ágensdefokuszálás legáltalánosabb eszközének használata a finnben is közkedvelt. Az utolsó [62] példamondat finn megfelelőjében az ágens teljes visszaszorításának eszköze a nominalizálás.

A nyelvtani elemzés a magyar *van* + gerundimos szerkezetet hagyományosan határozós szerkezetnek értékeli, amelyben a nyelvtani alany ki van fejezve, az ágens azonban nincs kitéve:

- [63] *Az üzlet zárva van.* – *Kauppa on kiinni/suljettu.*

- [64] *A férfi vécé le van szögelve...* (66) – *Miesten puoli on naulat-tu kiinni...* (131)

Az ilyen szerkezetek lényegét a finn megfelelők híven visszaadják.

Az ágens nélküli kifejezések az ágens háttérbeszorításának, defokuszálásának mértéke szerint a következő skálába foglalhatók:

látsz > *látunk* > *látnak* > *lát az ember* > *látható* > *látni/láthatni*
näet > *nähdään* > *näkee/näky* > *on nähtävissä/nähtävänä*

A 2. személyű igealakok ágense még elég markánsan jelen van, noha az igealakoknak már általánosabb érvényű jelentése lehet. A többes szám 1. és 3. személyű magyar igealakoknak a finnben csak egyetlen passzív forma felel meg. Ritkán a finnben is előfordul a többes 3. személyű alak használata ebben a szerepkörben, a példanyagban ilyen azonban nem található. A legkevésbé specifikus alanyt a magyarban általában *az ember* fejezi ki, a finnben pedig a pusztá egyes szám 3. személy. Az ágens e mondatokban teljesen visszaszorul. A magyarban a cselekvő ágens – ha lehet – még

tovább halványodik a főleg hivatalos stílusban igen közkedvelt ige-neves kifejezésekben. Ezeknek a finnben csak alkalmi megfelelői vannak, s a fordítás példáiból az a következtetés vonható le, hogy leginkább a pusztá infinitivus defokuszálja, „személyteleníti el” az ágenst.

A fordító mérlegelni kényszerül, hogy a fordítandó szövegben az ágens a skála melyik fokán áll, mennyire tűnik ki, vagy milyen mértékben van háttérbe szorítva. Sokszor több megoldási lehetőség kínálkozik. Álljon itt két hosszabb szövegrészlet a probléma érzékel-tetésére és szemléltetésére!

[65] *Az orvos ismét üres szipkáját forgatta fölényes félmosollyal. „Hogy mi az élet? Megmondom én. Amikor az ember megszületik, három életút közül választhat, mert más választása nincs: ha jobbra mész, felfalnak a farkasok; ha balra mész, te falod fel a farkasokat; ha egyenesen, önmagadat falhatod fel.” Hallgattam. „Nyomorúságainkban egyetlen dolog nyújt vigasztalást, a szórakozás. A szórakozás elmulatat, és észrevétlen vezet a halálba. Nem tudtunk gyógyírt lelni a halálra, a nyomorúságra, a tudatlanságra. Hogy mégis boldogan élhessünk, azt eszeltük ki, hogy nem gondolunk rá.” (28) – Lääkäri imeskeli taas tyhjää holkkiaan ja hymyili yli-mielisesti. „Mitä elämä on? Minäpä sanon! Ihminen syntyy ja as-tuu jollekin elämän kolmesta tiestä – useampia ei olekaan: jos läh-det oikealle, sudet syövät sinut suihinsa; jos lähdet vasemmalle, pis-tät itse sudet poskeesi; jos kuljet suoraan eteenpäin, popsit itsesi.” Minä en sanonut sanaakaan. „Tähän kurjuuteen tuo lohtua vain yksi asia, huvittelu. Huvittelu saa meidät viihtymään, ja kuolema tulee huomaamatta. Meillä ei ole rohtoa kuolemaa, kurjuutta eikä tietämättömyyttä vastaan. Meidän on paras olla ajattelematta tätä, muuten emme pysty elämään onnellista elämää.” (51)*

[66] *Aki igazat mond, máris büntethető és máris nevetséges, a tömegek vagy a bíróságok döntik el, kit kell megbüntetni vagy nevet-ségessé tenni, vagy megbüntetni és nevetségessé tenni. Ha nem le-het megbüntetni azt, aki igazat mond, akkor nevetségessé kell tenni, ha nem lehet nevetségessé tenni, akkor tenni kell róla, hogy büntet-hető legyen, nevetségesség vagy büntethetővé teszük ebben az or-szághban azt, aki megmondja az igazságot. (38) – Se, joka puhuu*

totta, on jo ansainnut rangaistuksen ja tehnyt itsensä naurettavaksi, ja massat tai oikeusistuimet ratkaisevat, kuka tuomitaan ja tehdään naurettavaksi. Jos totuudenpuhujaa ei voida rangaista, hänet täytyy tehdä naurettavaksi. Jos häntä ei kyetä tekemään naurettavaksi, tulee huolehtia siitä, että hän saa rangaistuksen, totuudenpuhujaa tehdään naurettavaksi tai häntä rangaistaan tässä maassa. (72)

A finnben és a magyarban egyaránt alanytalan (személytelen, ágens nélküli) mondatoknak csupán a meteorológiai kifejezések számítanak (ld. fönt), az állapotot kifejező mondatoknak („tilalause”) csak a finnben nincs alanya, a magyarban e szerkezetek határozott alanyt tartalmaznak, amely grammatikailag ágens szerepű, logikailag azonban páciens (*Minua pelottaa – Félek*). A magyar általános alanyú mondatoknak, amelyekben az ágens személye többé-kevésbé a háttérbe szorult, a finnben vagy genérikus kifejezések (személytelen szuppresszívusz) felelnek meg (*Miten pääsee rautatieasemalle? – Merre kell menni a pályaudvarra?*) vagy passzív alakok (ambi- vagy multiperszonikus szuppresszívusz) (*Miten päästään hänestä eroon? – Hogy szabadulunk meg tőle?*). (Vö. Tammola 1993, 69)

A finn passzív alakok magyar megfelelői

Eddig főként azt vizsgáltuk, hogy melyek a magyar alanyos, alanytalan, illetőleg ágens nélküli kifejezések finn megfelelői. A kérdést fordítva is fel kell tennünk: vajon milyen megfelelői vannak például a finn passzívumnak a magyarban? Amikor ugyanis a finn passzív igealakokat olyan idegen nyelvre fordítjuk, amelyben nincsenek hasonló személytelen igealakok (mint pl. a magyar), a fordító óhatatlanul szembe kerül azzal a problémával, milyen személyt válasszon a személytelen alakok tolmácsolására. A passzív állítmányú finn mondatfelszíni szerkezetének alanya teljesen hiányzik, bár az igealak formálisan egyes szám harmadik személyű, mint a genérikus mondaté is (Hakulinen–Karlsson 1979, 73). Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a passzív igealak olyan ágenst feltételez, amelynek személye és száma nem teljesen egyértelmű: nem minősíthetjük tisztán sem harmadik személynek, sem egyes vagy többes számnak. Leginkább valamiféle semleges negyedik személyről van szó, amelynek nincs numerusa (vö. Hakulinen–Karlsson 1979, 255). Fel-

fogásom szerint használhatnánk a „nulladik személy” megjelölést is. Gyakorlatilag minden alakot külön-külön kell mérlegelni.

A konkrét példák azt mutatják, hogy a passzívum finit alakjai mégis többet sejtetnek az ágensről, mintsem gondolnánk. Kiderül például, hogy a passzív igealakok inkább utalnak többes számú cselekvőre, mint egyes számúra (vö. Schlachter 1985, 140). Ez tűnik ki az állítmányi névszóból is, amely vagy nominativusban vagy partitivusban áll, de mindig többes számú. Pl. *Tästä lähtien ollaan ahkerat* vagy *Ollaan iloisia* (vö. Sadeniemi 1951, 97–98; Hakulinen–Karlsson 1979, 254–255). Ha a passzív igealakok „többes számú” jelentését vesszük alapul a mélyszerkezetben, a következő dísztribúciós lehetőségekkel számolhatunk (a finn példák lelőhelye egyenként feltüntetve):

A	B	C	D	E	F	G
+/- me	– me	+ me	+ me	– me	– me	+ me
+/- te	+ te	– te	+ te	– te	+ te	– te
+/- he	+ he	+ he	– he	+ he	– he	– he

Vegyük szemügyre a különböző típusokat a következő példák alapján!

A: *Kun halutaan esittää kehotus ryhmälle, johon puhuja itse kuuluu, käytetään monikon 1. persoonan imperatiivimuotoa.* (Nuutinen, Suomea suomeksi 2, 121) – Az ágens ebben és a hasonló példákban tehát bármely élő személy lehet tekintet nélkül ennek számára és személyére: valaki – mi, ti, ők, – bárki, akárki = joku – me, te, he – kuka tahansa. (A többes számba természetesen beleérthetők és beleértendők a megfelelő egyes számú személyek is: én, te, ő.) Minthogy ezek a kifejezések annyira általánosak, hogy bármely személyt magukba foglalhatnak, a személyjelölésnek nincs funkciója, az ágens teljes személytelenségbe burkolózik. Ezért szerepelnek az összes névmás mellett vagylagosan +/- jelek, amelyek tulajdonképpen semlegesítik egymást. A finn mondat a következőképpen fordítható magyarra: 1) *Ha olyan csoportot kívánunk felszólítani, amelybe a beszélő is beletartozik, többes szám 1. személyű imperatívust használunk.* (A többes szám 1.

személy bizalmas tónust kölcsönöz a fordításnak.) – 2) *Ha olyan csoportot kíván az ember felszólítani, amelybe a beszélő is beletartozik, többes szám 1. személyű imperativus **használatos/használható/használendő**.* (Ez a megoldás teljesen hivatalos, személytelen, szabályként a legkedveltebb, legkorrektebb változat nyelvtankönyvekben.) – 3) *Ha olyan csoportot kívánnak felszólítani, amelybe a beszélő is beletartozik, többes szám 1. személyű imperativust **használnak**.* (További szövegösszefüggés nélkül ez a megoldás kevésbé jó, mert a magyar többes szám 3. személy udvarias, személyes kifejezésnek is értelmezhető: Kun Te haluatte..., käytätte...) (vö. F pont).

B: *Keksitäänkö hyviä vastineita?... Kun vastineita etsitään..., löydetäänkö kunnollisia... Katseltakoon vaikka seuraavaa poimielmaa...* (Vir. 75, 115–115). – A mondatok egy pályázati felhívás szövegéből valók. A szenvedő igealakokban egyértelműen benne van a ti (+ te) és az ők (+ he), akik a felhívásról tudomást szereznek, a Virittäjä szerkesztősége (mi) azonban nemigen vesz részt a versenyben (– me), legfeljebb majd döntést hoz arról, kinek sikerült a legjobb anyagot összegyűjtenie. – A szituáció értelmezhető az F disztribúció esetének is, amikor a szenvedő igealak tulajdonképpen udvarias (a finnben kihalóban levő) többes 2. személyű igealak helyett áll. A szenvedő forma használata azonban kiveszi a fókuszról az ágenst. Az olvasók megszólításakor a szerkesztőség a cselekvő alaknál határozatlanabb, a rideg magázást megkerülő megoldáshoz folyamodott (vö. Nirvi 1947, 41–42; Sadeniemi 1951, 97). A magyarban a többes 3. személyű udvarias, hivatalos igealak felel meg a legjobban az eredetinek: *Találnak-e jó megfelelőket?... Amikor megfelelőket keresnek..., találnak-e jókat... Tekintsék meg például a következő válogatást!* – A beszélt nyelvben imperativus helyett igen gyakori ilyenkor a tessék + infinitivus: *Tessék meglelteni például a következő válogatást!*

C: *Suomessa syödään leipää melko paljon.* E példa kétféleképpen értelmezhető a beszédhelyzetnek, ill. a beszélő kilétének megfelelően. Ha finn az illető, és idézetként fogható föl a kijelentés, a magyarban a többes szám 1. személy használható: *Finnországban elég sok kenyeret fogyasztunk.* Ha ugyanezt a tényt magyar ember kon-

statálja, aki járt Finnországban, a mondat csak többes 3. személyrel fordítható: *Finnországban elég sok kenyeret fogyasztanak* (tudniillik a finn emberek). Ebben az összefüggésben a *fogyasztunk* teljesen értelmetlen lenne. Ha viszont valamilyen módon kiderül, hogy finn beszélő maga nem eszik sok kenyeret, a „magyar” megoldást, a többes szám 3. személyű igealakot kell választania a fordítónak.

D: *Nyt punnitaan Virolaisen uskottavuus. ...Uskotaanko nyt isäntärenkiin?* (Keski-Suomalainen 9.1.1982, 1, 11). – Az első rész szalagcím, a második mondat pedig ugyanannak a lapnak egyik elemfuttatásából. A két példát összefüggésükben kell szemlélni, s ennek megfelelő fordítási megoldást találni. Magyarul: *Most mérettetik meg Virolainen szavahihetősége. ...Hiszünk-e a béresgazdának?* A választások során megmértetnek a jelöltek, vagyis mérlegelik a jelölteket. Mindenkinek van szavazójoga, az újság szerkesztőinek (+ me), az olvasóknak (+ te), továbbá azoknak is, akik nem olvassák az újságcikket (+ he). Ez az első rész tehát az A) pontban foglalt disztribúciónak felel meg. A ritkán használt magyar szenvedő igealak hivatalos, kissé fenyegető, ítélkező, bírósági hangvételt kölcsönöz az első mondatnak. A második rész felel meg voltaképpen a D) pont disztribúciójának, amelyben a lap (+ me), valamint az olvasók (+ te) közötti bizalmasabb hangvétel többes szám 1. személyrel adható vissza a magyarban.

E: *Aikanaan se (= laulujoutsen) täytettäneen.* (Keski-Suomalainen 12.1.1982, 3) A lap tárgyilagos stílusban adott hírt a szomorú eseményről, a kemény fagyban elpusztult madárról. Itt csakis a többes szám 3. személy ajánlható (+ he), minthogy sem a lap szerkesztősége (– me), sem pedig az olvasók (– te) nemigen vettek részt a procedúrában: *(Az énekes hattyút) annak idején valószínűleg kitömik.*

F: = B (ld. fent).

G: *Joko nyt lähdetään?* – *Me mennään.* A példából látható, hogy a finn passzív igealakok néha mégis markánsan megjelenítik az ágenst, vagyis aktiválódnak. A leggyakoribb eset az, amikor a

fenti disztribúciós lehetőségek közül a többes szám. 1. személye (+ me) kerül előtérbe, s teljesen háttérbe szorul a másik két személy (– te, – he). A passzív alakok ilyen használata a felszólító módból indult ki, és terjedt el a köznyelvben az egész paradigma többes szám 1. személyű igealakjainak helyébe (vö. Nirvi 1947, 35, 38–39; Karlsson 1981, 93). Véleményem szerint különösen a passzívum tagadó és kérdő formái voltak a legalkalmasabbak arra, hogy helyettesítsék, ill. kiegészítsék az imperativusi paradigmát, majd benyomuljanak a többi modusba és tempusba. A példák magyar megfelelői egyértelműen többes szám 1. személyű igealakok: *Már elmegyünk/menjünk?* Más személy nem is jöhet számításba. A finn beszélt nyelv a személyes névmás kitételével teljesen egyértelművé teszi (+me): *Megyünk.*

A finn passzívum magyarra fordításához nemigen lehet pontos receptet adni. A fenti néhány kiragadott példából látható, hogy a fordítónak igen gondosan kell elemeznie a szöveget ahhoz, hogy megtalálja a finn igealak legmegfelelőbb magyar ekvivalenseit.

Irodalom

- Hakulinen, Auli–Karlsson, Fred 1979: Nykysuomen lauseoppia. SKS. Jyväskylä.
- Itkonen, Terho 1967: Yksipersonaisten ilmausten pulmia. Vir. 71: 293–311.
- Keresztes 1985: Karanko-Pap, Outi–Keresztes László–Kniivilä, Irmeli: Finn nyelvkönyv 1. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Keresztes, László 1992: A Practical Hungarian Grammar. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen.
- Nirvi, Ruben E. 1947: Passiivimuotojen aktiivistumisesta. Suomikirjan eripainoksia 20. Helsinki.
- Nuutinen, Olli 1978 : Suomea suomeksi 2. SKS. Vaasa.
- Rácz 1991: Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Sadeniemi, Matti 1951: Passiivin persoonasta. Vir. 55: 97–98.

- Schlachter, Wolfgang 1985: Hat das Finnische ein Passiv? FUF 47: 1–144.
- Shore, Susanna 1986: Onko suomessa passiivia? Suomi 133. SKS. Helsinki.
- Tommola, Hannu 1993: Ambipersoonainen suppressiivi: diateesista suomessa ja virossa. SCLOMB 1. Toim. Valma Yli-Vakkuri. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisu 43. Turku. 41–96.

*

Yksipersoonaiset (subjektittomat ja agentittomat) ilmaukset unkarissa ja suomessa

László Keresztes

Tutkielmassani tarkastelen yksipersoonaisia, subjektittomia ja agentittomia ilmauksia unkarissa ja suomessa. Esimerkit, joiden kohdalle on hakasulkeissa [] merkitty järjestysnumerot ja kaarisulkeissa () merkitty sivunumerot, olen ottanut Péter Esterházyn omalaatuisesta teoksesta *„A szív segédigéi – bevezetés a szépirodalomba”* (Magvető Kiadó, Budapest, 1985). Kysymys on rinnakkaiskertomuksesta. Puoliväliin saakka teos kuvaa kertojan äidin kuolemaa ja hautajaisia, perheen muita jäseniä ja erityisesti minäkertojan ajatuksen virtaa. Sitten näkökulma muuttuu. Äkkiä kuvataankin äidin tuntemuksia, nuoruudenmuistoja ja avioliittoa pojan kuoltua. Lopussa palataan taas alkuperäiseen ulottuvuuteen. Äidin ja pojan lisäksi esiintyy kolmas puhuja, kommentoiva kertoja. Teksti sisältää varsin suuren määrän tähän tutkielmaan sopivaa materiaalia. Teoksen on suomentanut Hannu Launonen (*Sydämen apuverbit. Johdatus kaunokirjallisuuteen*. WSOY. Porvoo–Helsinki–Juva, 1991, vrt. s. 140).

Subjektilliset lauseet

„Kun perinteisessä kieliopissa puhutaan **subjektista**, voidaan tarkoittaa neljää osittain päällekkäistä ilmiötä. Nämä ovat looginen eli asiasubjekti (jota T-kieliopissa sanottaisiin syväsubjektiksi), kieliopillinen subjekti (pintarakenteen subjekti), psykologinen subjekti eli tema sekä tekijä eli semanttisesti määritelty subjekti.” (Hakuli-

nen–Karlsson 1979, 158) Tekijät eli aidot agenttiivit ovat tavallisesti toimintaan aktiivisesti osallistuvia, inhimillistarkoitteisia substantiiveja tai pronomineja (samat 1979, 159).

Jos subjekti on ilmaistu nominilla tai persoonapronominilla, se on joka tapauksessa **määräinen** (Rác 1991, 234); vrt. lauseparit [1–2]. Pronomineja ei liioin käytetä vain painollisessa asemassa.

Epämääräinen subjekti, kun tekijä häivytetään, on muodollisesti aina 3. persoona, ja se ilmaistaan indenfiniittipronomineilla (*valaki, valami, egyesek*) tai monikon 3:nnella. Vrt. esimerkkiparit [3–10].

Referenssiltään epämääräinen henkilötarkoitteinen tekijä, ns. **yleinen** subjekti ilmaistaan yleisillä pronomineilla (*mindenki, akárki, bárki, senki*) ja 3. persoonan verbinmuodoilla; vrt. [11–12]. Referenssiltään epämääräisin („ambipersonainen”) pronomini on *az ember* (saks. *man*, ranskan *on*) (Tommola 1993, 43), joka ei erottele lukua, vaan merkitsee ’joku/jotkut, eräs/eräät’. Suomessa pitäisi olla tällöin geneerinen muoto, mutta kääntäjä on noudattanut unkarin käytäntöä, ja käyttänyt substantiivia *ihminen* suomessakin. Vrt. [13–14]. Vastaavanlainen ratkaisu voidaan havaita myös, kun kääntää unkarin mon. 3. persoonan muotoja [15–16]. Muitakin sanoja voi unkarissa olla „ambipersonaisina tai -lukuisina” pronomineina (*a világ, a halál*) joskin harvemmin; vrt. [17]. Myös yks. ja mon. 2:n sekä mon. 1. persoonan verbinmuodot saattavat ilmaista yleistä subjektia [18–24].

Refleksiivijohdos *-ódik/-ődik* samassa merkityksessä on käytössä vain unkarin kansankielessä.

Tekijän (agenttiivin) defokusoiminen tapahtuu suomessa passiivimuodoilla. Agentittomia passiiveja Tommola nimittää suppressiiveiksi (1993, 43). Näiden muotojen tehtävänä on tekijän häivyttäminen, defokusointi (47). Ainoastaan agenttilausekkeella ei defokusoida, esim. *Kenen maalama tuo taulu on?* (Tommola 1993, 49)

Subjektittomat lauseet

Sekä unkarissa että suomessa subjekti voi jäädä pois verbin ollessa 1. ja 2. persoonassa. Pelkkä 1. ja 2. persoonan verbinmuoto ilman persoonapronominiakin viittaa yleensä määräiseen objektiin [25–26].

Unkarissa 3. persoonan verbinmuoto ilman persoonapronominia ilmaisee määräistä subjektia vain kontekstista riippuen [27–28]. 3. persoonan teittelypronomini jää pois harvemmin kuin vastaavat varsinaiset persoonapronomininit [29]. Titteli korvaa persoonapronominin joko epäsuorasti tai suorasti upotettuna lauseen varsinaiseksi subjektiksi [30].

Kuten edellä näimme, myös epämääräinen ja yleinen subjekti voi jäädä pois [31–34]. Subjekti voi jäädä täysin pois eräistä sanonnoista, joihin se muuten käsitetään kuuluvaksi (ns. piilevä subjekti) [35–36].

Varsinaisia subjektittomia lauseita ovat unkarissa oikeastaan vain meteorologiset ilmaukset [37–40].

Agentittomat lauseet

Verbinmuoto viittaa siis yleensä agentin lukuun ja persoonaan. Unkarissa ja suomessa on joukko yksipersonaalisia käytettyjä verbejä sekä muita vastaavia ilmauksia, joiden yhteydessä on infinitiivi tai subjektiivinen sivulause, joka on omiaan häivyttämään agentin. Grammaattisena subjektina on tällöin siis infinitiivi tai sivulause, mutta varsinainen tekijä jää mainitsematta. Grammaattinen infinitiivisubjekti voi esiintyä unkarissa seuraavien yksipersonaisten verbien (*kell* 'täytyy', *illik* 'sopii', *sikerül* 'onnistuu', *tetszik* 'suvaitsee', *lehet* 'voi', *van* 'on', *nincs* 'ei ole') tai muiden vastaavien sanojen (*szükséges* 'tarvitsee', *muszáj* 'pakko', *szabad* 'saa', *érdemes* 'kannattaa', *tilos* 'kielletty', *jó* 'hyvä', *rossz* 'huono', *hasznos* 'hyödyllinen', *fölösleges* 'tarpeeton', *hiábavaló* 'turha', *hiba* 'virhe' jne.) yhteydessä [41–50] (Rácz 1991, 231–232; Keresztes 1992, 112–113). Pelkkä infinitiivi on yleisen subjektin funktiossa. Rakenne voidaan muuttaa varsinaisen tekijän persoonaan ilmaisevaksi käyttämällä infinitiivin possessiivisia taivutusmuotoja tai/ja lisäämällä vastaavien persoonapronominien datiivi, joka toimii näin agenttiivina [51–53]. Apuverbin *lehet* yhteydessä ei voi menetellä samalla tavalla (**Nem lehet megcsinálnom.*) Niiden kohdalla ovat potentiaali johdosten persoonamuodot käytössä: *Nem csinálhatom meg.* Infinitiivimuodot vastaavat syvärakenteen määräisiä subjekteja.

Agentin täydellinen defokusointi, häivyttäminen on mahdollista unkarissa potentiaaliverbien partisiippimuotojen tai pelkän infinitiiv-

vin avulla [54–62]. Grammaattinen analyysi tulkitsee unkarin rakenteen *olla* + gerundi adverbialirakenteeksi, jossa grammaattinen subjekti on ilmaistuna, mutta ei agenttiä [63–64].

Agentittomat ilmaukset voidaan asettaa asteikkoon, josta käy ilmi agentin häivyttämisen, defokusoinnin aste:

látsz > *látunk* > *látnak* > *lát az ember* > *látható* > *látni/láthatni*
naét > *náhdään* > *nákee/näky* > *on nähtävissä/nähtävänä*

Agentti on aika vahvasti ilmaistuna 2. persoonan muodoilla, vaikka nämä ilmaisevatkin jo yleisempää sävyä. Unkarin monikon 1. sekä 3. persoonan unkarin muotoja vastaa yleensä suomessa passiivi. Monikon 3. persoona esiintyy tässä tehtävässä myös suomessa, mutta tutkitussa korpuksessa ei ollut tästä esimerkkejä. Eispesifistisin agentti ilmaistaan unkarissa useimmiten substantiivilla *az ember*, suomessa taas geneerisellä muodolla. Agentti häipyä näissä lauseissa melkein kokonaan. Unkarissa agentti häipyä – jos on suinkin mahdollista – vielä useammin tiheästi käytetyissä partiippi- ja infinitiivimuotoisissa nominaalisissa predikaateissa. Näiden suomen kielen vastineet ovat varsin kirjavia. Agentin häivyttämisen vahvin keino on infinitiivin käyttö predikaattina.

Kääntäjä joutuu aina punnitsemaan, missä kohdassa asteikkoa kyseinen ilmaus sijaitsee, eli sitä, missä määrin agentti on fokusoitu tai defokusoitu. Monenlaiset tulkintaratkaisut ilmenevät pitemmistä tekstiotoksista [65–66].

Suomen ja unkarin varsinaisia subjektittomia ja agentittomia ilmauksia ovat pelkästään meteorologiset lauseet (ks. edellä), lisäksi ns. tilalauseet, joita vain suomessa ovat subjektittomia, ja joiden unkarilaisissa vastineissa hahmottuu usein määräinen subjekti (*Minua pelottaa – Félek*). Unkarin yksipersonaalisia ilmauksia, joissa agentti häipyä enemmän tai vähemmän, vastaa yhtäältä geneerinen lause (yksipersonainen suppressiivi) (*Miten rautatieasemalle pääsee? – Merre kell menni a pályaudvarra?*) toisaalta passiivi (ambi- tai multipersonainen suppressiivi) (*Miten hänestä päästään eroon? – Hogy szabadulunk meg tőle?*). (Vrt. Tommola 1993, 69.)

Suomen passiivin vastineita unkarissa

Kun joku kääntää suomen passiivi-ilmaukset vieraalle kielelle, jossa ei vastaavanlaista agenttitonta ilmausta ole (esim. unkariksi),

niin joutuu kuitenkin persoonapulman eteen ja punnitsemaan kutakin tapausta erikseen. On ilmeistä, että passiivimuoto paljastaa agentista enemmän kuin yleensä luullaan. On ensinnäkin todettava, että passiivin finiittimuodot viittaavat useaan tekijään kuten predi-katiivikin osoittaa, esim. *Tästä lähtien ollaan ahkerat* tai *Ollaan iloisia* (vrt. Sadeniemi 1951, 97–98; Hakulinen–Karlsson 1979, 254–255). Kun ajatellaan passiivimuotojen „monikollista” merkitystä, syvärakenteessa voi tulla kysymykseen erilaisia vaihtoehtoja sen mukaan, mitkä agentin persoonat saattavat kuitenkin olla enemmän tai vähemmän vaikuttamassa.

Kun ajatellaan passiivimuotojen „monikollista” merkitystä, syvärakenteessa voivat tulla kysymykseen seuraavat jakaumamahdollisuudet:

A	B	C	D	E	F	G
+/- me	– me	+ me	+ me	– me	– me	+ me
+/- te	+ te	– te	+ te	– te	+ te	– te
+/- he	+ he	+ he	– he	+ he	– he	– he

Lauseita unkariksi käännettäessä joudutaan kussakin tyypissä käyttämään erilaisia ratkaisuja.

A: Lauseessa *Kun halutaan* esittää kehoitus ryhmälle, johon puhuja itse kuuluu, *käytetään* monikon 1. persoonan imperatiivimuotoa agentti häipyä, paremmin sanoen se voi olla kuka tahansa elävä olento: joku – me, te, he – kuka tahansa. (Monikollisiin pronomineihin sisältyvät myös: minä, sinä ja hän.) Koska tekijän persoonalla ei ole mitä funktiota, on mahdollista asettaa kunkin „persoonan” viereen sekä + että –. Lause käännetään unkariksi joko mon. 1. persoonalla (*kívánunk... használunk*; tuttavallinen sävy) tai geneerisellä ilmauksella (*kíván az ember... használatos/használható/használandó* – nominaalimuodot; virallinen sävy). Mon. 3. persoonan käyttö ilman kontekstin tuntemusta ei ole aina paikallaan, koska se voidaan tulkita monikolliseksi teitittelyksi.

B: *Keksitäänkö* hyviä vastineita?... *Kun vastineita etsitään...*, *löydetäänkö* kunnollisia ...*Katseltakoon* vaikka seuraavaa poimielmaa... Virittäjän toimitus julisti keruukilpailun, jossa kehoitetaan lukijoita (+ te) ja mahdollisesti kaikkia muita (+ he), jotka saavat

tiedon, osallistumaan, mutta toimitus tuskin osallistuu (– me). – Tapaus voidaan tulkita teitittelyn välttämiseksi. Tällöin suomessa käytetään passiivia, jossa persoona on epämääräinen tai se suorastaan kierretään. Unkarinkieliset vastineet ovat mon. 3. persoonan teitittelymuodoja (*találnak-e... keresnek... tekintsék meg*). Unkarin puhekielessä imperatiivin asemesta on käytössä kiertoilmaus (*tessék megtekinteni*).

C: Lause Suomessa *syödään leipää melko paljon* voidaan tulkita kahdella tavalla kontekstista riippuen. Jos joku suomalainen lausuu näin, on unkarissa käytettävä mon. 1. persoonaa (*fogyasztunk*), mutta jos joku unkarilainen toteaa saman, on käytettävä mon. 3. persoonaa (*fogyasztanak*). Tilanne muuttuu, jos jostakin käy ilmi, että suomalainen puhuja ei itse käytä paljon leipää, ratkaisuna on tällöin mon. 3. unkarin tapaan.

D: Nyt *punnitaan Virolaisen uskottavuus... Uskotaanko nyt isäntärenkiin?* Lauseet on analysoitava erikseen. Ensimmäinen on otsikko, ja se viittaa lehdessä olevaan kirjoitukseen, josta toinen lause puolestaan on peräisin. Otsikossa toimituksen kanta on tyyppiä A, koska toimituksella (+ me), lukijoilla (+ te) ja muillakin kansalaisilla (+ he) on äänioikeus; unkarissa passiivi (*mérettetik meg*, esiintyy aniharvoin (virallinen tai lievästi uhkaileva, lakiteksti). Toinen lause vastaa jo tyyppiä D, koska siinä lienee kysymys toimituksen (+ me) ja lukijoiden (+ te) tuttavallisesta suhteesta; unkariksi mon. 1. (*hiszünk-e*).

E: Kovassa pakkasessa menehtyneestä laulujoutsenesta kirjoitettiin: *Aikanaan se (= laulujoutsen) täytettäneen*. Koska toimintaan ei osallistu lehden toimitus (– me) eikä lukijakunta (– te), ratkaisuna on siis unkarissa (+ he) eli mon. 3. (*kitömik*).

F: = B (ks. ylempänä).

G: Puhekielen ilmauksissa *Joko nyt lähdetään? – Me mennään* on kysymys siitä, että passiivi on vallannut paradigmassa mon. 1. persoonalle kuuluvan paikan. Tapaukset kääntyvät unkariksi tietenkin mon. 1. persoonalla (*elmegyünk/menjük/megyünk*).

Esimerkeistä näkyy, että ei voida antaa yleispäteviä ohjeita siitä, mikä sopii suomen passiivin unkarin vastineiksi. Kääntäjän on analysoitava kukin tapaus kerrallaan voidakseen löytää suomen passiivimuotojen tarkat unkarin ekvivalentit.

Kuuluuko unkarilais-suomalaista polotusta ja molotusta?

LABÁDI Gizella

1. Unkarin „akateeminen” kielioppi (A magyar nyelv rendszere 1961. Toim. Tompa, József. Akadémiai Kiadó Bp.) luokittelee yhdyssanat seuraavasti:

– lauseessa pitkään ja toistuvasti peräkkäin olleista sanoista syntyneet **epäorgaaniset yhdyssanat**, joiden komponenttien välillä ei ole suoraa syntaktista suhdetta, esim. *egyszeregy* 'kertotaulu', *Miatyánk* 'Isä meidän -rukous', *sohasem* 'ei koskaan' jne.

– **orgaaniset yhdyssanat**, joiden komponentit ovat joko alisteisessa tai rinnasteisessa/parataktisessa suhteessa toisiinsa.

– **alisteiset yhdyssanat**, jotka jakautuvat määrite- ja perusosaan, esim. *hegedűverseny* 'viulukonsertto', *karmester* 'kapellimestari', *másodosztály* 'toinen luokka', *hegymászó* 'vuorikiipeilijä' jne.

– **rinnasteiset/parataktiset yhdyssanat**, jotka jaetaan sanantoisintoihin, ns. kaksoissanoihin sekä muodoltaan ja merkitykseltään itsenäisistä sanoista syntyneisiin rinnasteisiin yhdyssanoihin. Viimeksi mainitut jaetaan pseudokaksoissanoihin, rakenteeltaan hölliin- ja varsinaisiin rinnasteisiin yhdyssanoihin.

– **sanantoistojen** komponentit voivat olla **muuttumattomia** tai **muutettuja**. Viimeksi mainitut muistuttavat figura etymologica-vartalontoistorakenteita. Ks. esim. *egy-egy* 'muutama', *már-már* 'miltei', *olykor-olykor* 'silloin tällöin', mutta *örökön örökök* 'ikuisiksi ajoiksi', *réges-régi* 'ikivanha', *egy-egyedül* 'ypöyksin' jne. Kaikki vartalontoisintorakenteet eivät kuitenkaan kuulu tähän ryhmään. Ks. esim. *kérve kér* 'pyytää pyytämällä', *halálnak halálával* 'kuoleman kuolemalla', *ágról ágra* 'oksalta oksalle', *egyől egyig* 'viimeiseen asti' jne. Nämä ovat lauseessa syntyneitä vakiintuneita sanaliittoja, joiden jäsenet eivät ole rinnasteisessa suhteessa toistensa kanssa.

– **kaksoissanat** näyttävät tiettyjen äännekorrelaatioiden määräämiltä kompositioilta. Eräiden tutkijoiden mielestä (Gombocz, Pais, B. Lőrinczy jne.) olisi syytä puhua pikemminkin jakautumisesta kuin yhdistymisestä. Tällä kertaa tuskin tarvitsee ottaa kantaa siihen, millä tavalla kyseiset kaksoissanat ovat syntyneet: olemme kiinnostuneita lopputuloksista, joita voidaan tulkita ja analysoida yhdyssanoina. Kaksoissanojen järjestystä ei voi vaihtaa. Komponentteja on useimmiten kaksi, harvemmin kolme. Suurin osa kaksoissanoista (Irma Sz. Nagyin laskujen mukaan 454) edustaa tyyppiä, jonka komponentit eivät ole itsenäisiä sanoja muodoltaan eivätkä merkitykseltään, joskin toinen komponenteista tuntuu toimivan kanta- tai perusosana. Ks. esim. *cókmók* 'kama', *csipcsup* 'vähäinen, vähäpätöinen', *giling-galang* 'pim-pom (kirkonkellon ääni)' jne.

Toisessa ryhmässä joko ensimmäinen (216 sanaa) tai toinen (225) jäsen voi esiintyä myös itsenäisenä sanana (siis niin muodoltaan kuin myös merkitykseltään itsenäisenä). Ks. esim. *róka-bóka* 'kettu repolainen', *tarkabarka* 'kovin kirjava' sekä *icipici* 'pikkuruinen', *dirmeg-dörmög* 'murisee ja mörisee'.

Kaksoissanoissa on yleensä vain yksi pääpaino (ensimmäisen osan ensimmäisellä tavulla). Painotus tosin voi horjua. Noin puolet niistä ottaa suffiksit jälkiosaan, toiset taas molempiin. Ks. esim. *mendemonda* 'huhu, juoru' : *mendemondák* (PlNom), mutta *zireg-zörög* 'kilisee ja kalisee' : *zirgett-zörgött* (Imperf). Käyttö horjuu vain harvoin, ks. esim. *icipici* : *icike-picike*, mutta *icipicit*.

Kaikille kaksoissanoille on tyypillistä, että ne ovat hyvin ilmeikkäitä, tyyliarvoltaan voimakkaita. Riippumatta rakentumistavoistaan niissä toinen jäsen on aina kantaosana, toinen taas tunnelmalisäyksen ja ekspressiivisen sävyn ilmentäjänä. Niille tyypilliset äännekorrelaatiot ovat seuraavat:

$C_1V_- : C_2V_-$, $CV_1- : CV_2-$, $V_- : CV_-$, $V_1- : CV_2-$, $C_1V_1- : C_2V_2-$, harvemmin vokaali- tai tavulisäys. Toisen komponentin alkukonso-nanttina esiintyy useimmiten *p-*, *b-*, *m-*, *f-*, *v-*. Niistä *b-*:n osuus on suurin. $V_- : V_-$ esiintyy vain yhdessä ainoassa sanassa: *ice-uca*.

Rytmitään kaksoissanat ovat hyvin tasaisia: tavujen lukumäärä on useimmiten sama molemmissa osissa, poikkeuksia löytyy vain vähän, siksi ääniesteettinen vaikutus on kaikin tavoin myönteinen ja

osuva. Yleensä „kevyempi” (esim. etuvokaalinen tai vähemmän sonorinen) yhdysosa on ensimmäisenä.

Kantaosan (vaikka oletettuun) merkitykseen nähden kokonaisuuden merkitys voi muuttua seuraavasti:

– Verbin ollessa kyseessä toiminta tuntuu vahvistuvan (*ripeg-ropog* 'ritisee ja ropisee'), heikkenevän (*diceg-döcög* 'tallustelee'). Paheksuvakin sävy voi sisältyä merkitykseen (*izeg-mozog* 'liikkua, liikusella sinne tänne').

– Muutosta voi tulkita diminutiiviseksi, esim. *limb-lomb* 'lehvis-tö(nen)'.

– Tyyliarvo muuttuu melkein aina, yleensä positiiviseen ja familiariseen suuntaan. Niissä leikinlasku, ivakin tuntuu anteeksiannettavalta. Ks. esim. *szipeg-szepeg* 'niiskutella'. (Ks. Sz. Nagy 1986, 415.)

– Osa merkitykseltään ja muodoltaan itsenäisistä sanoista – suurimmalta osin verbeistä – syntyneistä rinnasteisista yhdyssanoista muistuttaa edellä mainittuja kaksoissanoja. Äännesuhteiltaan ne ovat samanlaisia, lisäksi komponenttien merkitykset ovat joko suhteellisen lähellä toisiaan tai ne jollakin tavalla täydentävät toisensa. Niitä nimitetään **pseudokaksoissanoiksi**. Ks. esim. *szöröstül-böröstül* 'kynsineen karvoineen', *recseg-ropog* 'ritisee ja ratisee', *süg-büg* 'kutisee ja mutisee', *csörög-morog* 'römisee ja mörisee' jne. Kokonaisuuden merkitys ei ole kovin erikoistunut, mutta voimakas emfaattisuus – usein leikkisyys – on luonteenomaista niille.

Tärkeinä eroina mainittakoon, että näiden yhdyssanojen molemmat jäsenet ovat pääpainollisia, ja ne ottavat päätteet molempiin jäseniinsä. Ks. esim. *süg-büg* : *sügott-bügott*.

– Seuraavan ryhmän ns. **rakenteeltaan höllät rinnasteiset yhdyssanat** sijoittuvat pseudokaksoissanojen ja varsinaisten rinnasteisten yhdyssanojen välimaihin. Ne ovat vailla yllä esitettyjä äännekorrelaatioita, mutta rytmillisyyys ja tietty äänneharmonia ovat tyyppillisiä niillekin. Molempien yhdysosien ensimmäinen tavu on pääpainollinen. Komponenttien merkitykset voivat olla jollakin tavoin vastakkaisia. Muissa tapauksissa yhdysosien merkitykset ovat joko rinnakkaisia tai aika- tai paikkasuhteisiin nähden kosketuksissa toisiinsa. Synonyymien yhdistyttyä merkitys ei muutu kovin paljon, mutta kokonaisuuden tyyliarvo nousee. Ks. esim. *híres* 'kuuluisa' +

neves 'nimekäs' = *híres-neves* 'maineikas, kuuluisa'. Komponenttien merkitysten ollessa kaukana toisistaan tai niiden ollessa toistensa vastakohtina kokonaisuudella voi olla hyvinkin erikoistunut, usein yhteenvedontapainen merkitys. Ks. esim. *ország* 'maa' + *világ* 'maailma' < 'valo' = *ország-világ* 'koko maailma, koko yhteisö, kaikki ihmiset'; *él* 'elää' + *hal* 'kuolla' = *él-hal* vmiért 'olla silmitömästi ihastunut jhk/jkh'. Vastoin pseudokaksoissanojen ryhmää näissä yhdyssanoissa esiintyy harvemmin leikillisyyttä. Muutama poikkeus silti löytyy. Ks. esim. *ötöl-hatol* 'kiertää ja kaartaa', *sülveföve* 'alinomaa, aina', *tenyeres-talpas* 'roteva'.

Tästä ryhmästä löytyy melko runsaasti samalla sijapäättellä varustettujen substantiivien yhdistymisen tietä syntyneitä adverbinarvoisia yhdyssanoja. Ks. esim. *tűzzel-vassal* 'kaikin mahdollisin keinoin', *tűzön-vízen át* 'läpi vaikka harmaan kiven < läpi tulen ja veden'.

Myös erilaisten lippujen nimet kuuluvat tähän ryhmään, esim. *kék-fehér* 'sini-valkoinen', *piros-fehér-zöld* 'puna-valko-vihreä' jne.

Sikäli kun rakenteeltaan hölliin rinnasteisiin yhdyssanoihin voi lisätä suffikseja, ne lisätään molempiin yhdysosiin, esim. *él-hal* : *élt-halt a csokoládéért* 'hän oli perso suklaalle'. Poikkeuksiakin löytyy, esim. *csúszómászonak tartották* 'häntä pidettiin luikertelijana'. (Mainittakoon toinen *csúszómászó*-sana. Se on varsinainen rinnasteinen yhdyssana, jonka merkitys on 'matelija'.) Tyyppi *tűzzel-vassal* ei voi saada suffikseja todella erikoista tilannetta lukuunottamatta, esim. *tűzzel-vassal-t kiabáltak mindenütt* 'huudettiin kaikkialla: „tulella ja miekalla”'. Muutama on suffiksikäytöltään horjuva, esim. *boldog-boldogtalannal* tai *boldoggal-boldogtalannal* 'kaikkien kanssa = niin onnellisen kuin myös onnettoman kanssa'.

– Varsinaisten rinnasteisten yhdyssanojen komponentit ovat jo täydellisesti yhteensulautuneet, useimmiten ne kirjoitetaankin yhteen. Suffiksit liitetään jälkimmäiseen jäseneen. Pääpaino on ensimmäisen jäsenen ensimmäisellä tavulla. Komponenttien merkitykset ovat useimmiten melko lähellä toisiaan. Ks. esim. *odakinn/odakünn* 'ulkona', *dúsgazdag* 'upperikas', *árvíz* 'tulva' jne. Harvemmin niitä voidaan hahmottaa toistensa vastakohtaksi, esim. *jöttment* 'irtolainen = tullut + mennyt'. Joskus ne ovat merkitysten aika- tai paikkasuhteisiin nähden kosketuksissa toisiinsa, esim. *maholnap* 'pian, minä päivänä tahansa = tänään + huomenna'.

Kokonaisuudella voi olla komponenttien merkityksistä täysin eroava, erikoistunut merkitys, esim. *hányaveti* 'leuhka, ylimielinen' ('viskata' ja 'heittää' verbeistä); *szemfüles* 'tarkkavainuinen = silmäinen + korvainen'.

Raja pseudokaksoissanujen ja rakenteeltaan höllien sekä rakenteeltaan selvästi lujempien varsinaisten rinnasteisten yhdyssanojen välillä on häilyvä. Löytyy sellaisiakin rinnastuksia, jotka tietyllä päätteellä varustettuina tai tiettyyn sanaluokkaan kuuluvana edustavat rakenteeltaan hölliä rinnasteisia yhdyssanoja, toisella päätteellä varustettuina tai toiseen sanaluokkaan kuuluvana taas niitä on pidettävä varsinaisina rinnasteisina yhdyssanoina, esim. *Ott járnakkelnek* 'siellä ne kuljeskelevat', mutta *rengeteg a járókelő* 'jalankulkijoita on hirvittävästi'. Samoin *szántó-vető* (partis.), mutta *szántóvető* (subst.) verbeinä 'kyntää' ja 'kylvää'. Merkitys- ja painotussuhteiden sekä oikeinkirjoituksen huomioon ottamisen lisäksi suffiksaation tarkistus auttaa paljon, joskin jopa selvästi jäsenyvissä rinnasteisyhdistyksissä suffiksi voidaan liittää vain jälkikomponenttiin, esim. *szem-szájnak ingere* 'silmän ja suun houkutus', mutta *szeme-szája tátva maradt* 'hänen silmänsä ja suunsa jäivät sepposen selälleen'.

2. Yhdyssanojen luokittelu näyttää olevan samanlainen myös suomen kielentutkimuksessa. Jako on tehty kopulatiivisiin tai **rinnasteisiin** tai parataktisiin ja determinatiivisiin tai **alisteisiin** yhdyssanoihin. (Ks. Penttilä 1963; Itkonen 1966; Hakulinen 1979; Vesikansa 1989 jne.) Myöskään Pauli Saukkosen ryhmittely **summatiivisiin**, **iteratiivisiin** ja **determinatiivisiin** tyyppeihin ei eroa kovin paljon tästä perinteisestä käsityksestä. (Ks. Saukkonen 1973.)

2.1. Valtaosa suomen kielen yhdyssanoista on alisteisia. Niissä ensimmäinen osa määrittää toista. Alisteisen yhdyssanan ensimmäistä osaa sanotaan yhdyssanan määriteosaksi ja toista perusosaksi. Alisteiset yhdyssanat ovat olleet enemmän huomion keskipisteenä, tosin muutama erikoistyyppinen – yleensä rinnasteinen – yhdyssana on tullut aina mainituksi. Esim. Hakulinen mainitsee „ainakin kantasuomeen palautuvan, mutta suomessa nykyisin ainoalaatuisen substantiivin maailma, joka edustaa semanttisesti kiintoisaa yhdyännäislajia.” (Hakulinen 1979, 384.) Lisäksi alkusointu-

fraseologiaa käsitellessään (id. 486–495) hän kiinnittää huomiota *hujan hajan, kipin kapin* jne. -tyyppisiin kaksoisadverbeihin, siis elvästi rinnasteisiin „rakenteisiin”, joita muut nimittävät suoraan yhdyssanoiksi. (Vrt. Itkonen 1966, 241.) Penttiläkin toteaa, „ettei ole aivan harvinaista, että kiinteät asyndeettiset saneliitot (sic!) ovat tiivistyneet siinä määrin, että niistä on syntynyt yhdyssaneita, esim. *alunperin, edestakaisin, jolloinkulloin, jompikumpi, jotenkuten, ylösalaisin*.” (Penttilä 1963, 566.) Ikolakin kertoo vain lyhyesti rinnasteisista yhdyssanoista, „joiden osista kumpikaan ei määritä toista, esim. sanoissa suomalais-ruotsalainen ja kanttoriurkuri osat ovat keskenään rinnasteiset.” (Ikola 1986, 104.)

Siitä on oltu kautta aikain samaa mieltä, että **rinnasteiset yhdys-sanat** edustavat vanhinta tyyppiä. (Ks. Pais 1951, 153; Itkonen 1966, 235; Hakulinen 1979, 384; Vesikansa 1989, 214). Aika ajoin on puhuttu parallelismista unkarille ja muille suomalais-ugrilaisille kielille tyypillisenä ominaisuutena. (Ks. Paisin viittaus Ernst Lewyn teokseen *Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung*, 1911; Karácsony [1939] 1985, 207–214, 253; Rapola 1961, 67–90; Papp 1964, 130; Pulkkinen 1966a, 13; Kalliokoski 1990, 189.) Joskus on menty liiankin pitkälle asiassa. Lewyn mukaan sen avulla ilmaistaan ulkomaailman faktisuutta kahdesta kohdasta käsin. Se luo selvän ja rauhallisen sävyn kielelle, mutta muita kieliä puhuville se voi tuntua raskaalta lörpöttelyltä. Samoin nyttemmin Karácsonyin uudelleen lämmitetyt ajatukset unkarin kielelle ja unkarilaisten ajattelutavoille luonteenomaisesta rinnastuksesta johtavat liioittelunsa vuoksi harhapoluille. (Ks. Kádár 1994.)

Mainittakoon, että unkarilaisten ja muiden suomalais-ugrilaisten kielten rinnasteisyhdistysten, esim. kaksoissanojen tai pseudokaksoissanojen sekä rakenteeltaan höllien rinnasteisten yhdyssanojen jne. vastineita löytyy muistakin kielistä. Ks. esim. engl. *chitchat* 'rupattelu', *titbit* 'herkkupala', *hurly-burly* 'sekamelska, meteli', *hurdy-gurdy* 'kampiluuttu, posetiivi', *pell-mell* 'suinpäin, mullin mallin, päätä pahkaa', *nitwit* 'pölkkypää, ääliö' jne.; ruots. *bing-bång* 'pim pom (kirkonkellon ääni)', *en våt sko tasslar-passlar* 'kenkä käydes tissaa, tassaa', *virrvarr* 'sekamelska', *villervalla* 'sekasorto, kaaos' jne.

2.2. Vertailua vaikeuttaa se, että raja yhdyssanan ja sanaliiton välillä on monessa kohdin epämääräinen, usein häilyvä. Rajanvetoa auttaa painotuksen tarkkailu, vaikka sekin voi horjua. Tietenkin on kiinnitettävä huomiota suffiksaatioon ja merkitykseen. Yhdyssanan ollessa kyseessä merkitys ei ole yhdysosien merkitysten summa, vaan sanaliiton merkityksestä jollain tavalla eroava, vakiintunut merkitys. Varsinaisten rinnasteisten yhdyssanojen tapauksessa merkityksenmuutos tuntuu olevan laajenemista yleisempään suuntaan. (Vrt. Hadrovics 1992, 112.) Höllempien rinnastusmuotojen yhteydessä merkityksenmuutos näyttää olevan vähäisempi: uutta informaatiota ei saada kovin paljon, mutta tyyliarvo saattaa muuttua merkittävästi. (Asiasta ks. lisäksi Kalliokoski 1990, 180–195.)

Mainittakoon Itkosen rajanveto sanaliiton, liittosanan (jukstapositum) ja yhdyssanan välillä: „Liittosana – esim. *suin päin, nurin narin* – on vakiintunut sanaliitto, joka vastaa merkitykseltään yksinäistä sanaa, mutta jonka alkuperäisen muotonsa, merkityksensä ja funktionsa säilyttäneet jäsenet voidaan vielä tajuta itsenäisiksi.” Hän viittaa unkarin „ns. hölliin sanayhdistyksiin” – esim. *für-farag* ’nikkaroida < porata + veistää’, *üt-ver* ’säälimättömästi hakata < lyödä + piestä’ –, mutta *putipuhdas*-tyyppiä hän luokittelee determinatiivisiin eli alisteisiin yhdyssanoihin (Itkonen 1966, 236–242).

Tutkiessaan asyndeettista rinnastusta suomen kielessä myös Pulkkinen katsoo *perinpohjin*, *suinpäin*-ilmaukset pikemminkin sanaliitoiksi kuin yhdyssanoiksi. Hän jättää sivuun puheenparret, joissa vain toinen komponentti on varsinainen sana ja toinen sen jonkinlainen muunnos – esim. *kiluiheen kaluiheen, nurin narin* – puhumattakaan sentapaisista ilmauksista kuin *hujan hajan, mullin mallin* (Pulkkinen 1966a, 13–14). Tarkkaa rajaa hänkään ei pysty vetämään. Esim. mainitessaan *suin päin* -tyypin hän myöntää, että „sen näkee väliin myös yhteen kirjoitettuna, mikä osoittaa ilmauksen komponenttien kiinteää yhteenkuuluvuutta, ettei kielitaju yhdistä sanontaa enää selvästi substantiiveihin *suu* ja *pää*” (id. 79). Pulkkinen korostaa muita voimakkaammin alliteraation lisäksi muitakin äänneasun yhteensointumahdollisuuksia syventymättä kuitenkaan yksityiskohtiin. Hän on mukauttanut „instruktiivirinnastusten kaavaan” sellaisiakin ilmauksia, jotka hänen mielestään alkuaan ovat olleet yhdyssanoja, esim. *mielin kielin* < *mielinkielin*, *alun perin* < *alunperin* jne. (Esitettäköön huomautus Penttilän yllä mai-

nitun toteamuksen lisäksi siitä, että unkarilaisten kielentutkijoiden silmissä ne voisivat olla varsinaisia kaksoissanoja. Sikäli kun he nojautuisivat Pulkkinen argumentaatioon.)

2.3. Alkusointufraseologiaa käsitellessään Hakulinen (SKRK 1979, 486–495) puhuu lauseparsista, alkusointuyhdyssanoista, vartalontoistorakenteista, alkusointusanapareista ja kaksoisadverbeista, joissa „ainoana koossa pitävänä voimana toimii alkusointu. Sen voidaan sanoa kuuluvan suorastaan kieltä luoviin tekijöihin.” Tietenkin hän on tietoinen siitä, että „alkusointufraasit eivät ole mikään erikoissuomalainen ilmiö... jopa muinaislatinan kansankielestä löytyy alliteroivia (ja asyndeettisiä) kaksoisilmauksia kuin *felix faustus*, *fors fortuna*, *oro obsecro*, jotka tarkoin muistuttavat sm. sanontoja *perin pohjin*, *syyttä suotta*, *töin tuskin* jne. Palautetaan mieleen nämä Hakulisen asettamat ryhmät:

a) *Aatamin aikainen, heittää henkensä, ei ole huolta huomisesta, ei henkeä helmeäkään, tuulta ja tyventä;*

b) *ammonaikainen, kovakorvainen, vitivalkoinen* jne. eli „alkusointufraaseihin rinnastettavat, oikeastaan vain ortografiansa vuoksi niistä erotettavat alkusointuyhdyssanat”;

c) vartalontoistorakenteet kuten *aika ajoin*, *sanalla sanoen*, *vähä vähältä* sekä sellaiset interrogatiivipronominien ja -adverbien ym. indefiniittiset käyttötavat kuin *kuka telee niin*, *kuka näin*; *milloin sinne*, *milloin tänne*;

d) alkusointuparit, joiden ensi osana on reduplikatiivinen, pääsanaansa alkuäänteitä deskriptiivisenomaisesti toistava vahvikeadverbi (Ikola: vahvikepartikkeli), esim. *puti-puhdas*, *supi-suomalainen*, *täpö-täysi*;

e) edelliseen ryhmään läheisesti liittyvät kaksoisadverbit, joissa konsonanttisen alkusoinnun lisäksi esiintyy eräänlaista vokaalien – korkean ja matalan – vastakohtaisuudelle rakentuvaa sisäsointua, esim. *hujan hajan*, *kipin kapin*, *sikin sokin*, *huiskin haiskin* jne. Vastaavanlaisia rakenteita on harvoin nomineissa, ks. esim. *himpamp-pu*, *kiluineen kaluineen*, *pipit ja papit* jne.

Ollessaan muilla asioilla Hakulinen ei kiinnitä huomiota siihen, ovatko kyseiset lauseparret, alkusointuyhdyssanat jne. alisteisia tai rinnasteisia yhdistyksiä. Siksi osa Hakulisen tarjoamista näytteistä

on poistettava rinnasteisten yhdyssanojen tai niitä lähellä olevien vaikiintuneiden rinnasteisten sanaliittojen (paratagmojen) joukosta.

Hakulisen esimerkeistä *auta armias!* -tyyppi on lause, ja niitä on vähän. *On omiaan*-tyypissä nähdään predikaatti ja predikaatintäyte. *Heittää henkensä, keskellä kaiken, hiiren hiljaisuus* jne. ovat erilaisia alisteisia sanaliittoja tai -rakenteita, joiden jäsenistä toinen on pääasana, toinen taas määritteenä. Jäsenten suhde on alisteinen, ja sellaisia löytyy paljon. Niitä voi kerätä muistakin Hakulisen asettamista ryhmistä, esim. *pyytää pyytämällä* – c) ryhmä, *apposen alasti* – b) ryhmä, *aika ajoin, vähä vähältä* – c) ryhmä on käytettävissä status-lauseenvastikkeena. *Jopa nyt jotakin* -tyypistä voidaan analysoida irrallaan oleva lisäke.

Jäljelle jäänyt joukko – eri ryhmistä – on laajennettava muilla selvästi tänne kuuluvilla rinnasteisilmauksilla. Esim. a) ryhmään lisätään *kynsin hampain, hädin tuskin* jne. (vrt. *luineen lihoineen, töin tuskin*) sekä *hyörien pyörien* tai *hyörii ja pyörii, ähisee ja puhisee, helähtää ja kilahtaa* jne. -tyypit. Perustelumme: nekin sointuvat äänteellisesti keskenään, joskin eri tavalla. Lisäksi komponenttien merkitykset ovat joko antonyymi- tai synonyymiyhteydessä tai muulla tavoin kosketuksessa toisiinsa. Mainitakoon, että *vinkuu ja sytkii* jne. on jätetty useimmiten sivuun tai niitä on tutkittu melkein vain tyyliopin puitteissa.

e) ryhmään lisätään samoin perustein *hullerin pallerin, hyrskyn myrskyn, hissun kissun, hölynpyöly, hölökyn kölökyn, satikuti, suti puti* jne. (vrt. *nipin napin*).

Suurimmalta osin alisteisia yhdyssanoja sisältävästä b) ryhmästä otetaan *huithaitturi, vitivalkoinen* jne. uudelleen analysoitavaksi. Samoin käy kokonaisuudelle d) ryhmälle (*täpötäysi, supisuomalainen, upouusi* jne.). Nämä on luokiteltu – yksimielisesti – alisteisiin yhdyssanoihin. Asian laita onkin näin, mitä tulee niiden alkuperään tai yhdysosien ja niiden suhteen mahdolliseen funktionaaliseen tulkintaan. Sanoihin sisältyvä äänteellinen leikkittely sallii verrata näitäkin sanoja yllä mainittuihin *mullin mallin, hissun kissun* sekä *suin päin* -tyyppisiin rinnasteisyhdistyksiin. Vastineita löytyy muistakin kielistä, esim. engl. *tiptop* 'huippuluokan, priima...', *crisscross* 'risti(kko), verkko... ristiin rastiin' jne.; ruots. *virrvarr* 'sekamelska', *villervalla* 'sekasorto, kaaos' jne. Ks. myös unk. *fogyton-fogy, nőttön-nő, örökkön-örökké, véges-végig, végestelen-végig*,

egyes-egyedül, köröskörül, telistele jne. Näitä unkarin figura etymologica -tyyppisiä eli vartalontoistorakenteita muistuttavia yhdistyksiä on pidetty kauan – kielihistoriallisiin seikkoihin viitaten – alisteisina yhdyssanoina. Nytemmin korostetaan synkronista näkökulmaa ja siihen liittyen muototekijöitä. Siihen nojaten voi todeta, että *-ton, -tön, -s, -stelen...* päätteellä varustetut alkukomponentit kyseisine merkitys- ja funktio-ominaisuuksineen eivät ole sanaston itsenäisiä jäseniä. Mahdolliset päätteetkin liitetään aina vain toiseen yhdysosaan. Nämä *fogyton-fogy, körös-körül* jne. ovat lähellä sekä varsinaisia – että pseudokaksoissanoja, kuten *lassan-lassan* 'vähitellen, asteittain', *már-már* 'melkein, lähes, miltei', *legeslegszebb* 'kaikkein kaunein' jne. Kokonaisuuden merkitys ei ole kovin erikoistunut, vaan se on suhteellisen lähellä toistuvan komponentin merkitystä.

Kuvaa on laajennettava myös suomen osalta. Pulkkinen huomauttaa *upouusi, uusi uutukainen* -tyypin ja sanan toistamisen sekä fraaseiksikiteytyneiden asyndeettisten adjektiiviparatagmojen läheisyydestä. Vrt. *koreaa kaunistaa, suuri summaton, suuton sanaton, säättö määrätty, uupunut voipunut, vakoina rauhoina, päätöntä perätöntä* sekä *oma omituinen, pitkä pituinen* jne. (Pulkkinen 1966a, 176–177).

2.4. Rapolan, Ravilan, Pulkkisen (ja monien muiden) käsittelemät asyndeettiset ja polysyndeettiset paratagmat asetetaan vastakkain. Näin voidaan huomata yhtymäkohdat. Vrt. *kiertäen kaartaen, kierrellen kaarrellen* – *kiertää ja kartaa, ei kotia ei kontua* – *menetti kotinsa ja kontunsa, hyöriä pyöriä* – *hyörii ja pyörii, meni kipisten kapisten* – *kipisi ja kapisi, mailla mannuilla* – *maat ja mannut, väen voimin* – *väellä ja voimalla, sirkkansa-sorkkansa* – *sirkat ja sorkat, kiljuen parkuen* (Lönnrot: *kirkuin parkuin*) – *meri ja metsä eivät kiru eivätkä paru, ähkien puhkuen* – *ähisee ja puhisee, mene tiedä* – *mene ja tiedä* jne.

Paratagmat voidaan jakaa kahteen ryhmään: äänteellisesti voimakkaasti yhteensointuviin ja sellaisiin, jotka ovat rinnastussuhteessa enemmänkin merkitystensä kautta, esim. *pimpotellen pompotel-len* tai *eläen palaen*. Rinnastukselle luonteenomainen kongruenssi johtaa miltei poikkeuksetta jonkinasteiseen soinnutteluun ja tasaiseen rytmiin. Mitä todennäköisimmin pitäisi puhua tietynlaisesta

järjestyspakosta, minkä johdosta näiden paratagmojen syntyessä myös äänteellinen yhteenkuuluvuus on ollut valintakriteeri. Ks. lisäksi Pulkkinen toteamukset (id. 150–155) asyndeettisista suomalaisista fraaseista, siis fraasien usein kauas loitonneesta merkityksestä, rinnastettujen käsitteiden samantapaisuudesta, painotuksesta, äänneasultaan toisiaan muistuttavista tai alkusoinnun sitomista sanoista sekä siitä (muistakin kielistä todistettavasta) säännöstä, että raskaammat sanayksiköt ovat kevyempien jäljessä.

Yllä mainittujen paratagmojen ensimmäinen ryhmä – *riistäen raastaen, ummet lammet* jne. – vastaa unkarilaisia pseudokaksoisanoja. Vrt. *fúr-farag, szőröstül bőrostül* jne. Toinen ryhmä taas – *yötä päivää, hyvänsä pahansa* jne. – vastaa unkarilaisia rakenteeltaan höllyä rinnasteisia yhdyssanoja. Vrt. *éjjel-nappal, joban-rosszban* jne.

2.5. Voidakseen nähdä rinnasteisten yhdistysten koko kentän kannattaa verrata näitä paratagmoja eräisiin koloratiivirakenteisiin, esim. *nauraa räähättää, juosta luuhotteli, kävi laahusti* jne. (Sivula 1989, 169–175). Koloratiivirakenteet koostuvat symmetrisistä verbeistä, jotka ilmaisevat olemisen tai tekemisen laatua tai tapaa. Koloratiivirakenteita lähellä oleviksi sanotaan *ja*-konjunktion yhdistämiä verbipareja kuten esim. *kiehua ja porista, kihisee ja kiehuu* jne., joissa verbien järjestys voi olla yhtä hyvin päinvastainenkin (Sivula id. 171–176). Mainittakoon, että Unkarissa Hadrovics kehottaa *nukkua kuorsata, puhua änkyttää* -tyyppisiä koloratiivirakenteita vastaavien unkarilaisten *hortyogva alszik, dadogva beszél* -rakenteiden gerundiosan uudelleenarviointiin (Hadrovics 1992, 392). Hän korostaa gerundikomponenttien verbiluonnetta.

Verbeistä tai verbistä + infinitiivistä koostuvien koloratiivirakenteiden, unkarissa gerundi + verbi -rakenteiden komponenttien symmetrisyys, niiden enemmän tai vähemmän mahdollinen paikanvaihto sekä niiden ilmaisemien tekemisten samanaikaisuus antanee etsiä rinnasteisiakin piirteitä näiden rakenteiden luonteesta unohtamatta, että niitä pidetään nykyään alisteisina – eikä syyttä. Rakenteiden monipuolinen tarkkailu luo valoa siihen, että kun äänteelliset ja morfologiset seikat eivät tue komponenttien mahdollista rinnasteista suhdetta (vrt. *nauraa hörähti*), se höllääntyy ja muuttuu, sitten vakiintuu uudenaikaisena. Jäsenten rytmillinen tasapaino ja äänteellinen

vastaavuus puuttuvat, jäsenten merkitykset eivät ole toistensa synonyymejä eivätkä antonyymejä eivätkä paikka- tai aikasuhteittensa määräämässä loogisessa yhteydessä toistensa kanssa. Näin ollen uutta kokoavaa merkitystä ei synny. Toisen komponentin merkitystä voidaan pitää jopa toisen alaisena, esim. *itkee nyhkyttää* – nyhkytys on eräänlaista itkemistä. Vrt. unk. *hüppögve sír*. kyseessä on todella olemisen tai tekemisen laatu tai tapa. Vrt. *nauraa hohottaa* ~ unk. *hahotázva nevet, laukata kopista* ~ *dobogva üget* jne.

Rakenteiden analyysi auttaa rajanvedossa. Koloratiivirakenteet sekä *itkee ja nyhkyttää* ~ unk. *sír, zokog* -tyyppiset verbiparit – ikään kuin negatiivisina esimerkkeinä – pakottavat tutkimaan äännekorrelaatioita, painotussuhteita, tavujen lukua, rytmiä, komponenttien mahdollista tai juuri mahdotonta paikanvaihdosta, komponenttien ja kokonaisuuden merkityssuhteita sekä tyyliarvoa ja käytökenttää.

Summa summarum: on syytä todeta, että rinnastussuhdetta ja rinnasteisia yhdyssanoja voidaan tutkia samasta näkökulmasta niin unkarissa kuin suomessakin (puhumattakaan siitä, että vastineita löytyy esim. indoeurooppalaisistakin kielistä, mikä oikeuttaisi tutkimuksen laajentamisen kielten universaaleja kohti).

3. Unkarin varsinaisille- ja pseudokaksoissoillan sekä lukuisille rakenteeltaan höllille rinnasteisille yhdyssanoille ovat tietyt äännekorrelaatiot tyypillisiä. Mm. siksi yhdysosien paikanvaihdos on mahdotonta. (Poikkeuksia löytyy jonkin verran modernin ajan kirjallisuudesta: kirjailijat ovat keksineet uusia äännevastaavuuksia tai jättäneet huomioon ottamatta vanhoja.) komponenttien tavumäärä on melkein aina sama. Painotus on horjuva, mutta komponentit kuuluvat samaan puhetahtiin.

3.1. Äännekorrelaatioita yllä mainittuine – unkaria muistuttavine – rytmipiirteineen löytyy myös suomen osalta. Suomessa tutkijat ovat keskittyneet alkusointuun ja sen yhteydessä mahdollisesti esiintyviin vokaalivastaavuuksiin. Esim. *vitivalkoinen, vihoviimeinen, supisuomalainen* -tyypin yhteydessä onkin syytä korostaa alkusoin-

nun merkitystä. Muissa tapauksissa on oikeutetumpi puhua vokaali-erosta merkitystä ja affektiivisuutta korostavana voimana. Ks. unkarin varsinaisten kaksoissanojen muita suomalaisia vastineita. Ne eroavat ainoastaan vokaaliltaan. Esim. *kipin kapin, nipin napin, tillin tallin, pipit ja papit, kiluineen kaluineen, kimpsut ja kampsut, hujan hajan, mukkelis makkelis, mullin mallin, nurin narin, sikin sokin, vinksin vonksin, nipin napin, huiskin haiskin, niukin naukin, tuimenia taimenia, liirum laarum* jne. Vrt. unk. *gizgaz, dirib-darab, dibdáb, billeg-ballag, hebeg-habog, tillárom-tallárom, tingli-tangli, giling-galang, csihöl-csahol, csipp-csepp, bicebóca, szipeg-szepeg, zimmeg-zümmög, zireg-zörög, dirmeg-dörmög, zing-zong, limb-lomb, lig-lóg, hepehupa, hercehurca* jne.

Alkusoinnun merkitys kasvaa, samalla vokaalivastaavuuden ja pienessä määrin myös rytmiseikkojen painoarvo vähenee unkarin pseudokaksoissaoja ja eräitä rakenteeltaan hölliä rinnasteisia yhdysanoja vastaavien suomen asyndeettisten ja polysyndeettisten paratagmojen ja niitä lähellä oleviksi määriteltujen sanaparien joukossa. Ks. esim. *suuton sanaton, syyttä suotta, töin tuskin, mielin määrin, kuitenkin kaikitenkin, kurjen kärjen, kynttä kantta, mutta ristiin rastiin, sirkkansa sorkkansa, tietten taiten, kiertäen kaartaen, kuurten kaarten, niitä näitä* jne. Näyttää siltä, että mitä pidemmälle komponenttien yhteenkuuluvuus on kehittynyt ja mitä enemmän emfaattisuutta, affektiivisuutta näiltä kompositioilta odotetaan, sitä tärkeämmiksi äännekorrelaatiot tulevat. Ks. onomatopoeettisista- tai deskriptiivisistä verbeistä tai niiden nominijohdannaisista rakentuvat ainoastaan vokaaliltaan eroavat rinnasteisyhdistykset. Komponentit ovat yksikseenkin sanaston merkitykseltään ja muodoltaan itsenäisiä jäseniä. Lisäksi ne ovat samaan sarjaan kuuluvia synonyymejä, esim. *sihisee-suhisee*-sarjasta *sihisee-sohisee-suhisee-sähisee*. Sarjan jäsenet ilmaisevat erilaisia merkitysvivahteita, esim. intensiteettieroja. Yllä mainituissa kompositioissa ne ovat tiiviissä yhteydessä toistensa kanssa. Yhteys merkitsee eroa ja samankaltaisuuden yhteenkuuluvuutta. Käyttämällä rinnakkain – parina – toisistaan määrättyltä kannalta eroavat, samalla toisiaan samalta kannalta muistuttavat verbit, todellisuutta kuvataan dynaamisesti, ikään kuin liikkeessä. Kompositioiden jännitys johtuu toisaalta siitä, että yhdysosia voidaan pitää toistensa vastakohtina, toisaalta siitä, että niiden takana – assosiaatioiden tasolla – sarjan puuttuvatkin jä-

senet vaikuttavat. Tietysti yhteinen merkityspohja vähentää jonkin verran toisen – yleensä ensimmäisen – jäsenen voimaa, mutta sen johdosta komposition syntyvä merkitys kasvaa enemmän kokonaisuutta ilmeisevaksi. Näiden rinnasteisyhdistysten tyyliarvo on hyvin korkea. Mitä tulee vertailumahdollisuuksiin, nämä kompositiot ovat unkarin varsinaisten- ja pseudokaksoissoisanojen välimailla. Ks. esim. *puut nitisevät ja natisevat tuulessa – lattialankut nirisevät ja narisevat – viikate ripisi ja rapisi – ongenvapa vipajaa ja vapajaa – katto ritisi, ratisi – nainen liperteli ja laperteli – päässäni niksaa ja naksaa – nikutteli ja nakutteli pärekattoa – takoa nikuttaa ja nakuttaa – kuuli kummallisia tissuttavia ja tassuttavia askeleita – joutavaa livertelyä ja lavertelua – siellä hissii hassii nurkissa – ne kilkuttavat kalkuttavat – muurahaispesä kihisee ja kuhisee – veturi pihisee ja puhisee – jää ritisee ja rutisee – käärme sihisee ja suhisee – kävi sipinää ja supinaa – kisälli kikatteli, kukatteli – tuuli vinkuu ja vonkuu – piti pinnistellä ja ponnistella – hän hihitti ja hohotti – aarnikotka ilman alla liiteleikse, laateleikse – vesi kiehuu ja kouhuu – kissa miukuu ja maukuu – hän heippui ja hoippui – viuhkaa ja vauhkaa kuin tuuli hevosen hännässä – lyijyä puikkaa, paukkaa – nujaten, naljaten – se murmatti, marmatti – virvaliekki yksin yössä vilkehtevi, välkehtevi – hän myrisi ja mörisi – hän myskysi, mäskäsi – ukko hönisee ja honisee – ukko hehetteli ja hohotteli – siellä vedessä losahteli ja läsähteli, posahteli ja pösähteli jne.*

Useimmissa kompositioissa ensimmäinen jäsen sisältää vähemmän soinnikkaan vokaalin. Näin vastakohtaisuudet ovat suomen osalta: *i-a, i-ä, i-o, y-ä, y-ö, u-a, e-a, o-ä, ii-aa* jne., unkarin osalta *i-a, i-o, i-e, i-ö*. Kun kyseessä on soinnikkuudeltaan samanlaiset vokaalit, ero rakentuu joko etuvokaali-takavokaali- tai illabiaali-labiaali-vastakohtaisuudelle, siis niin suomen kuin unkarinkin osalta *e (ë)-o* ja vain unkarin osalta *i-ü, ë-ö*.

(Mielenkiintoisuutensa ja niihin sisältyvien tutkimusperspektiivien vuoksi mainittakoon muutama esimerkki muistakin (indoeurooppalaisista kielistä. Ks. ruots. *tissla- och tassla-* 'kuiskailla, sipistä ja supista' > subst. *tissel och tassel – titt och tatt* 'alinomaa, jatkuvasti' – *spritta sprattle-* 'sätkytellä' – *virrvarr* 'sekasorto' – *villervalla* 'sekasorto, kaaos' – *tiptop* 'mainio, priima' – *bingbång* (kellon ääni) jne.; engl. *chitchat* 'rupattelu', *chiffchaff* 'tiltalti' – *tittle-tattle* 'juoru' – *knick-knack/nick-nack* 'hely, korukapine, pikku

esine' – *niddle-noddle* 'nuokkuva, nuokkua, nyökkäillä' – *nid-nod* 'nuokuskella' – *crisscross* 'risti... ristiin rastiin' – *riprap* 'kiviheito-ke' jne.)

3.2. Unkarin varsinaisten- ja pseudokaksoissanojen ja eräiden rakenteeltaan höllien rinnasteisten yhdyssanojen muut ryhmät rakentuvat joko alkukonsonanttien erilaisille korrelaatioille tai vokaali- ja konsonanttien erilaisille korrelaatioille tai vokaali- ja konsonanttialun vastakohtaisuudelle. Myös vokaalikorrelaatio voi täydentää kuviot. Asian laita on samoin myös suomessa, joskin suomen osalta näissä tapauksissa vokaalien sisäsointu näyttää olevan luonnollisempi. Unkarissa $C_1V : C_2V$ ja $V- : CV$ -tyyppien toteutuessa *p, b, m, f, v* näyttelevät suurta osaa (kompositioiden toisen jäsenen alkukonsonanttina). Niistä *b:n* osuus on suurin. Ks. muutama esim. varsinaisista kaksoissanoista: *csiga-biga, cinege-binege, csecse-becse, csere-bere > csereberél, gyöngyöm-böngyöm, csörög-morog, surrog-burrog, csonka-bonka, tarka-barka, cica-mica, tutyimutyi, cók-mók, fülemüle, locs-pocs, lárifári, terefere, csihi-puhi, csetepaté, serteperte, illeg-billeg, irgum-burgum, egyedembegyedem, ingó-bingó, ugra-bugra, Andi-Bandi, átabotában, ákombákom, ici-pici, irul-pirul, etye-petye, irinyó-pirinyó, ireg-forog, irka-firka, ityeg-fityeg, inci-finci, igyorog-vigyorog, izeg-mozog, ógmóg* jne.

Ks. muutama esimerkki pseudokaksoissanoista, jotka ovat yleensä verbejä: *ront-bont, hetyke-betyke, derüre-borúra, sűg-bűg, szánbán, szőröstűl-bőröstűl, cseng-peng, csapot-papot, csattog-pattog, kotyog-motyog, csillog-villog, tesz-vesz, szedett-vedett, ken-fen, sűrög-forog, locsog-fecseg > locsi-fecsi, dűl-fűl, lőt-fut, sűr-rí, sűrás-rívás, ia-fia, ágas-bogas (~ murt. ágal-bogal), ázik-fázik, irkál-firkál* jne.

Myös rakenteeltaan höllien rinnasteisten yhdyssanojen joukosta löytyy sellaisia, joille yllä nähtävät äänteelliset vastaavuudet ovat vielä jokseenkin luonteenomaisia, joskin niiden muodostumisessa toistensa kanssa synonyymi-, antonyymi- tai muunlaisessa loogisessa yhteydessä olevat merkitykset sekä rytmi näyttelevät jo äännekorrelaatioita suurempaa osaa. Rytmii syntyy komponenttien samasta tavumäärästä ja kongruenssista eli samoista päätteistä. Monta kertaa ikään kuin kongruenssin ja ajatusten vaikutuksesta nähdään alku-

osien pitävän yhtä. Ks. esim. *szánt-vet, húz-von, szegről-végről, ad-vesz, hányja-veti, tűzön-vízen, süt-főz, sül-fő* (~ murt. *sül-fől*), *térül-fordul, jön-megy, jár-kel, él-hal, ötöl-hatol, eszik-iszik, ég (és) föld, nyakra-főre, árkon-bokron* (túl) jne.

Eräät nominijohdannaiset samoista verbiyhdistyksistä ovat jo varsinaisia rinnasteisia yhdyssanoja, mikä näkyy oikeinkirjoituksesta, taivutuksesta jne. Ks. esim. *szántóvető, adóvevő, járókelő, huzavona* jne.

Vastineita löytyy runsaasti suomen osalta. Äännekorrelaatioista $C_1V- : C_2V-$ -tyyppi on yleisin, mutta myös vokaali- ja konsonantti-alun vastaavuus on mahdollista. Lisäksi unkarissa lähes tuntematon $V_1C- : V_2C-$ vastaavuus on jonkin verran edustettuna suomessa.

Unkarilaisten varsinaisten kaksoissanojen vastineena voidaan pitää seuraavia ilmauksia: *satikuti, höykynköykyn, hőlökyn kölökyn (kölökynpä kölökyn), hissun kissun, hyrskyn myrskyn, suti puti, sotta pytty, suttu pytty, hölynpöly, suin päin, nurin päin, hullerin pallerin, hulivili, yllin kyllin* jne.

Myös milloin enemmän unkarilaisia varsinaisia kaksoissanoja, milloin taas pseudokaksoissanoja tai rakenteeltaan höllää rinnasteisia yhdyssanoja vastaavia yhdistyksiä (asyndeettisiä tai polysyndeettisiä paratagmoja, verbipareja, deverbiaalisia nominipareja) löytyy jopa oletettua enemmän suomesta. Rajanveto osoittautuu jälleen kerran vaikeaksi, suoraan sanoen mahdottomaksi. Näyttää siltä, että ääni-ilmiöitä tai niiden sävyttämiä erilaisia liikkeitä kuvaavista onomatopoeettisista tai deskriptiivisistä verbeistä tai niiden nominijohdannaisista koostuvat parit ovat vielä jokseenkin lähellä varsinaisia kaksoissanoja. Komponentit ovat toistensa synonyymejä. Kokonaisuuden merkitys ei eroa oleellisesti jäsenten merkityksistä, mutta voimakkaan äännekorrelaation johdosta siinä on paljon dynamiikkaa, liikkuvuutta. *Nitisee ja natisee* -tyypissä kuvataan todellisuutta, sen ääniä ja liikkeitä yhdistämällä niiden – siis saman prosessin – eri vaiheita. Tässä *hulisee ja pulisee* -tyypissä jäsenten merkityksillä on yhteisten lisäksi eroaviakin komponentteja. Siksi todellisuuden, sen äänien ja liikkeiden kuva syntyy ikään kuin kahdesta näkökulmasta. Kokonaisuus rakentuu hyvin vaikuttavasti erilaisuuden ja samanlaisuuden yhteensulautumisen tietä. *Hulisee ja pulisee* -tyyppisiin yhdistyksiin sisältyy paljon leikillisyyttä ja muuta tehostusta, niiden tyyliarvo on korkea. Ks. esim. *piika pyörä ja hyörä kuin tuulella* –

kärpästen hörinä ja pörinä – hulisi ja pulisi kaikissa metsiköissä – lapset leikkivät hyppien ja pomppien – kuului vierasta molotusta ja polotusta – hevonen korskuu ja pärskyy ~ korskahtelee ja pärskähtelee – kiljuen parkuen – kirkuen parkuen – vieraat sorisivat ja porisivat – hän sihahti ja pihahti kerran – hän suutahti ja pihahti jotakin – laiva sätki ja potki – sairas reuhasi ja peuhasi – ukko röhki ja pöhki – hän rupatteli ja pupatteli – räyhätä ja peuhata humalapäissään – riekuen parkuen – hän tuhisi ja puhisi nukkuessaan ~ hän tuhki ja puhki ~ hän tuhahteli ja puhahteli – hän tuhahteli ja puuskahteli – lapsi teuhaa ja peuhaa – tiuku helähtää ja kilahtaa – mikä helisee ja kalisee? – sänky vikisee ja kitisee – vene natisi ja kitisi joka liitoksestaan – ruostunut lukko särähteli ja kirahteli – päre sipristeli ja kipristeli – varis räkätti ja käkätti – pöheiköstä kuului kuhinaa ja supinaa – rakastavaiset lirputtivat ja sirputtivat – laiva hytkii ja sytkii – tyttö tirsкуtteli ja sirkutteli – Närhi-Usko humisi ja sumusi kaupunkipaikassa – vesi lensi niin että vinkui ja sinkui – juna saapuu puhkuen ja sihisten – mukava kutina ja mutina kävi – kuuleeko kurinaa ja murinaa – hän römisee ja mörisee kuin vaskihärkä – kasakat lopittivat ja molittivat paljon – mies mökelsi ja tokersi – makkara sihisi ja tirisi – tuuli pärisi ja tärisi – koko juttu oli pelkkää päätöntä kohua ja tohua – he pärskivät ja tyrskivät kuin tyhmät ankat – metsässä kuiskahtelee ja hiiskahtelee – härkä kiljuu ja hinkuu kimeällä kurkulla – alkaa kahina ja härinä – ukko söpötti ja höpisi epäselviä sanoja – kalina ja hälinä – metsässä vilahtelee ja häilähtelee – lähteä riehumaan ja liehumaan – hän halusi rutistaa ja lutistaa jokaisen heistä – noitien häkätys ja räkätys – ajatukset kuohuvat ja riehuvat – lokit parkuivat ja räikyivät – paikalle kerääntyi kaiken maailman rappareita ja hamppareita – poika hinkui ja vinkui uutta kitaraa – alkoi hilske ja vilske – hiiden liekki... läikehtevi, väikehtivi – setvitään ja vatvotaan jne.

Jäsenten alkukonsonanttien korrelaatiot (*hyrskyn myrskyn* -tyyppiäkin koskien) näyttävät seuraavilta:

toisen ensim- mäisen	jäsenen alkukonsonantti								
k	p	t		m		s	h	r	
h	p		k	m	v	s		r	
r	p		k	m			h		l
s	p	t	k		v		h		
m	p	t						r	
p		t		m				r	
t	p					s			
l					v	s			
v			k			s	h		
n	p		k						

Näistä vain *k-p*, *k-t*, *k-m*; *h-p*, *h-m*, *l-v*, *l-s*; *r-l*; *s-p*; *n-k* eivät ole resiprookkikorrelaatioita. Muiden järjestys on vaihdettavissa, esim *t-p*, *p-t*, mutta vaihdettavuus koskee vain harvoin samoja verbejä, nominijohdannaisia jne. *he polittivat ja molittivat – alkoi vieraiden molotus ja polotus* ovat todella harvinaisia poikkeuksia. Kyseiset paratagmat, verbi- ja adverbiparit jne. ovat yleensä tietyssä järjestyksessä kiteytyneitä. Se selittyy siitä, että yhteiselle merkityspohjalle rakentuvista verbeistä yleensä ensimmäinen edustaa vähemmän intensiivistä, joskus vähemmän pejoratiivista tai jollakin tavalla yksinkertaisempaa lähestymistä kuvattavaan. Minun tutkimistani 60:stä verbiparista 44 (= 73,33%) vastasi tätä oletusta, 12 (= 20%) vastusti ja 4 (= 6,67%) osoittautui neutraaliseksi. Tietysti äännekorrelaatioita olisi tutkittava useammistakin näkökulmista. Joka tapauksessa voidaan todeta *h*:n viihtyvän enemmän ensimmäisen jäsenen alkukonsonanttina, *p*:n, *t*:n ja *m*:n taas toisen jäsenen alkukonsonanttina, *k*, *r*, ja *s* tuntuvat neutraalisemmilta tältä kannalta. *p*:n ylivoimainen ja *m*:n tasaisempi suosio toisen jäsenen alkukonsonanttina vastaa unkarin käytäntöä (sikäli kun *p* vertautuu unkarin *b*:hen). Muunnelmien tasainen jakautuminen resiprookkimahdollisuuksineen johtuu mitä todennäköisimmin suomen konsonantistosta eli konsonanttien lukumäärästä. Asian yhteydessä on kiinnitettävä huomiota eri äänten onomatopoeettis-deskriptiivisarvoon. Ks. esim. *k*:n, *h*:n ja *r*:n tiheää esiintymistä sekä *j*:n erityis-asemaa tässä sanastonosassa. Ks. Antti Iivosen (1985) artikkeli *h*:n

aseman dynaamisuudesta suomen fonologisessa järjestelmässä. *h* on korvannut tiettyjä äänteitä... *h*:n diakroniset sukulaissegmentit ovat *s, š, č, z, k, p, Ø*. (Ks. lisäksi Leskinen 1993, 87–124.) Unkarista *j*-puuttuu yhtä sanavartaloa (*jajgat, jajveszékel*) lukuunottamatta tässä funktiossa. *j*:n asema on toisenlainen suomessa (ks. Saarinen-Labádi 1990, 205). Samalla *j* ei asetu vastaan muille konsonanteille tässä funktiossaan, siksi se loistaa poissaolollaan näiden *römisee ja mörisee*-tyyppisten verbiparien jne. joukossa. Konsonanttikorrelaatioiden tutkimus on suoritettava yhdessä ensimmäisen tavun vokaalin (ja tarpeen vaatiessa myös seuraavien äänten) kanssa. Ensimmäisen tavun vokaalin *i, u* ja *ui* on eniten käytetty, mutta myös *ö, o, ä, a* sekä *yö, äi, eu* ovat saaneet edustuksensa. Vain *e*:n käyttöä voi sanoa mitättömäksi.

On todettu useaan otteeseen, että näissä rinnasteisyhdistyksissä vaikuttaa voimakas pyrkimys siihen, että toinen jäsen olisi ensimmäistä soinnikkaampi tai muulla tavoin raskaampi. (Ks. Sz. Nagy 1986, 413; Pulkkinen 1966a, 151.) Olen käynyt läpi sekä *hissun kissun* -tyyppiset kaksoisadverbit että *hyörii ja pyörii ~ hyörien pyörien* -tyyppiset ilmaukset. Suurin piirtein puolet kyseisistä adverbeista ei vastaa soinnikkuusvaatimusta – ei komponenttien alkukonsonantteihin eikä vokaaleihin nähden.

Mitä tulee minun tutkimiin verbipareihin jne. niiden soveltuvista 36:sta konsonanttikorrelaatiosta 12 (= 33,33%) täyttävät soinnikkuusvaatimuksen konsonanttivastaavuudesta johtuen, esim. *kutina-mutina, kuhina-supina, kuohuvat-riehuvat* jne. 6:ssa tapauksessa (= 16,67%) alkukonsonantteina nähdään soinnikkuudeltaan samanarvoiset konsonantit. Noin puolet näiden *k-p, t-p, k-t, p-t, s-h, r-l* muunnelmien toteutuksista näyttää täyttävän soinnikkuusvaatimuksen vokaalien avulla, esim. *kiljuen parkuen, kirkuen parkuen, korskuu ja pärskyy* jne. Mutta *tuhisi ja puhisi, tuhkii ja puhkii* jne. -parien tapauksessa vokaaleista ei ole ratkaisun avaimeksi. 18:ssa muunnelmassa (= 50%) ensimmäisen komponentin alkukonsonantti on jälkikomponentin alkukonsonanttia soinnikkaampi. Ne ovat: *h-p, r-p, s-p, m-p, n-p, h-k, r-k, s-k, n-k, v-k, r-h, v-h, s-t, m-t, l-s, v-s, r-m, l-m*. Vain noin kuudennes näiden muunnelmien toteutuksista näyttää täyttävän soinnikkuusvaatimuksen vokaalin avulla, esim. *helinä-kalina, vilahtelee-häilähtelee* jne. Muissa tapauksissa vokaaletteen eivät ole „avuksi”, esim. *sorisi-porisi, röhkii-pöhkii, räkätti-*

käkätti, vikisee-kitisee, römisee-mörisee, sirisee-tirisee jne. näin olla on todettava, että soinnikkuus ei näyttele niin suurta roolia koossa pitävänä voimana kuin on oletettu. Joka tapauksessa *p:n* suosio toisen komponentin alkukonsonanttina korostuu jälleen kerran. Samalla melko suurella todennäköisyydellä muodostuu käsitys, että myös *k:n* ja *t:n* ym. „toiseus” sopii kyseisten yhteysten aikaansaamiseen. Näiden konsonanttien ekspressiiviarvo on korkea. (Ks. Saari-
nen–Labádi 1990, 193–197; Heikkinen 1990, 99.) Niitä on totuttu käyttämään affektiivisuutta vaativissa tehtävissä. Ei myöskään saa unohtaa komponenttien merkitysten antamaa mahdollisuutta ilmaista eroa.

Näissä yhteyksissä komponentteina esiintyvät sanat ovat harvoin yksinäisiä susia. Ne kuuluvat erilaisiin sarjoihin, jotka ovat itse erilaisissa yhteyksissä keskenään. Ks. esim. *sirisi ja tirisi* : *sirisi – sorisi – surisi – särisi* sekä *sirisi – kirisi – tirisi – virisi*. Komponenttien liittyessä yhteen myös nämä virtuaaliset assosiaatiokentät törmäävät toisiinsa.

(Mainittakoon muutama esimerkki muistakin – indoeurooppalaisista – kielistä. Ks. esim. ruots. *en vät sko tasslar-passlar* 'märkä kenkä hiipii lotisee', *de hamra och bulta* 'ne nakuttavat ja koputtavat', *härs och tvärs ~ kors och tvärs* 'ristiin rastiin', *leva i sus och dus* 'elää riehuten' jne.; engl. *hurly-burly* 'meteli, sekamelska', *hustle and bustle* 'hyörinä ja pyörinä', *holus-bolus* 'yhdellä kertaa', *titbit* 'herkkupala', *Pooh-bah* 'virkojen tärkeilevä haaliija, isokenkäinen', *whoopee* 'jippii, ilonpito', *namby-pamby* 'tunteellinen', *roly-poly* 'puulea, pyöreä', *boogie-woogie, tootsy-wootsy* (Am.) 'muruse-
ni', *nitwit* 'pölkky-pää', *hurdygurdy* 'kampiluuttu', *hobgoblin* 'peikko; mörkö, pöpö', *the nitty-gritty* 'asian ydin', *hurry-scurry* 'kiireinen, hätäinen, sekamelskainen', *harum-scarum* 'hurjapää, ajattelematon', *whipper snapper* 'näsäviisas poika t. tyttö, nulikka', *helter-scler* 'ylösalaisin, mullin mallin, päätäpahkaa', *hootchie-cootchie* (Am.) 'napatanssijatar', *razzle-dazzle* 'tohina, hulina', *humpty-dumpty* 'tyllerö, paksukainen', *rum-dum* 'typerä, nuija, doku', *rag-tag ~ raggie-taggle* 'repaleinen, resuinen... roskaväki, pohjasakka', *pell-mell* 'suin päin, päätäpahkaa', *mumbojumbo* 'taikaesine, loitsuluku, hälynpöly', *heebie-jeebies* 'hermot, hermostuneisuus, väristykset, inho' jne.)

3.3. Myös unkarin V- : CV- (*irgum-burgum, ágas-bogas*) -tyypin vastineita löytyy suomesta. Esim. *yllin kyllin* on verrattavissa unkarilaisiin varsinaisiin kaksoissanoihin. Löytyy paratagmoja, verbipareja jne., jotka niin kuin edellä mainitut tyypit *pihisee ja puhisee, hulisee ja pulisee* ovat unkarilaisten varsinaisten- ja pseudokaksoissanonjen välimailla: yhteinen merkityspohja ja akustinen vastaavuus yhdessä esiintyvät yhdistyksen koossa pitävänä voimana. Ks. esim. *kävi siinä ähinä ja puhina, ähkien puhkuen, ähkyen puhkuen, hän ähisee ja puhisee kiukusta, hän uhisi ja puhisi juostessaan, hän uhkui ja puhkui tarmoa, uhaten paraten, yleten paraten, hän yskii ja pärskii kovasti, hän yskii ja tirskuu lakkaamatta, hän urisi ja murisi, hän örisi ja mörisi jotakin käsittämätöntä, hän ahmi ja kahmi kaiken itselleen, ärjyen ja karjuen, kaikki katajapehkot äyskiväiset, räyskiväiset* jne.

Kyseessä on pieni ryhmä, ja se muistuttaa edellistä. Lienee syytä puhua jälleen kerran *p:n* ylivoimasta toisen jäsenen alkukonsonanttina, mutta muutkin konsonantit voivat tulla käyttöön – ainakin periaattessa. Kovin paljon mahdollisuuksia ei ole, koska vokaalialkuisia onomatopoeettis-deskriptiivisiä verbejä on suhteellisen vähän. (Asian laita lienee samoin useammissa muissakin kielissä, mikä on ymmärrettävä pelkästään tilastollisistakin syistä: vokaaleja on konsonantteja vähemmän. Ks. silti esim. engl. *argy-bargy* 'väittely, tora', *itty-bitty itsy-bitsy* 'pienen pieni', *upsy-daisy* 'hupsis(ta)', *eager-beaver* 'yli-innokas henkilö'. Ruotsin *i ur och skur* on unkarin pseudokaksoissanonjen vastine.)

3.4. V₁C- : V₂C- tyyppi on käytännöllisesti katsoen tuntematon unkarin varsinaisten kaksoissanonjen joukossa. Sz. Nagy tietää vain yhden poikkeuksen: *ice-uca*. Niitä on suomessakin vähän. Tyylipuh-taina esimerkkeinä voidaan mainita vain muutama tapaus, esim. *poika ärisi ja örisi, hyttynen inisi ja ynisi katon rajassa, naiset aher-sivat ja uhersivat salaa miehiltä kahvin juonnissa* jne.

3.5. Akustisen yhteyden merkitys koossa pitävänä voimana vähe-nee sitä myöten, mitä enemmän roolia on komponenttien merkityk-sillä, niiden keskinäisellä suhteella sekä tietenkin sillä, missä määrin kokonaisuuden merkitys on erkaantunut yhdysosien merkityksistä. Hadrovicsin mukaan merkityksen kehitys kulkee yleisempään suun-

taan (Hadrovics 1992, 92). On asia erikseen, onko kyseessä asyn-deettinen tai polysyndeettinen rinnastus. Sidesanojen tai muiden kopulatiivikeinojen käyttö tai käyttämättä jättäminen on kartoitettavissa hyvin morfologis-syntaktiselta kannalta (ks. Pulkkinen 1966a), mutta asiaa voi tutkia toisestakin näkökulmasta. Sidesanat-tomien rinnasteisyhdistysten rytmi on melkein aina täydellinen, kopulatiivikonjunktio toimii akselina. Näin ollen se ei välttämättä rajoita äänneoppositon tehoa. Kieltosanan sekä *-kin* ja harvemmin *-kaan*, *-kään* liitepartikkelien käyttö kopulatiivisesti (Ks. Pulkkinen 1966b) näyttää heikentävän äänneoppositioiden voimaa. Samalla liitepartikkelit voivat lisätä kongruenssia ja sen kautta rytmistä tasa-painoa. Joka tapauksessa komponenttien merkityssuhteiden ollessa etualalla rinnastuksen varmistus voi siirtyä jäsenten loppuosaan, minkä seurauksena sijapäätteiden, partikkelien roolipaino kasvaa. Äänneoppositiot jäävät vähemmälle, mutta ne eivät tunnu katoavan kokonaan. Hadrovics lienee oikeassa todetessaan (id. 76), että yhteensointuvilla sanoilla taitaa olla taipumus vetää toisiaan puolelensa. Myös suomen materiaali saa siitä vakuuttuneeksi.

Melko suuri osa Rapolan, Pulkkinen ja muiden tutkimista paratagmoista vastaa unkarin pseudokaksoissanoja: niiden molemmat komponentit ovat muodoltaan ja merkitykseltään itsenäisiä sanoja, mutta ne näyttävät noudattavan varsinaisten kaksoissanojen muodostumiselle ominaisia akustisia sääntöjä *nipin napin, nitisee natisee* jne.- mallien mukaan. Ks. esim. *syyttä suotta, riistäen raastaen, kiertäen kaartuen – loistaen ja paistaen, tihrailli js puuhaili, halailtiin ja pussailtiin, luina puina – ummet ja lammet, eläen palaen, ehdoin tahdoin – kraatari aistoilee ja uumoilee kaikenlaisia asioita, elellä ja oleilla* jne.

Materiaalin suurempi osa vastaa unkarin rakenteeltaan höllyä rinnasteisia yhdyssanoja. Tekisi mieli nimittää niitä akustisesti heikkoimmiten yhteensointuviksi paratagmoiksi. Nekään eivät ole vailla alkusointua ja muita äännekorrelaatioita, mutta niiden voima on selvästi heikentynyt, esim. vokaalivastaavuudet alkusoinnun yhteydessä eivät ole säännöllisiä tai pelkän alkusoinnun lisäksi muuta vastaavuutta ei löydy. Rapola, Pulkkinen ym. puhuvat soinnun tavoittelusta (Rapola 1961, 81; Pulkkinen 1966a, 285 jne.). Itse korostaisin käsitteiden ja merkitysten liittoa, kokonaisuuden uuttaa tasoa, jonka valossa äännemuodotkin tuntuvat vastaavan toisiaan.

Ks. esim. *tuulet tyynet, kotinsa kontunsa, suuton sanaton – kesät talvet, hyvänsä pahansa, silmät korvat – yltä päältä, ikänsä päivänsä – unetta äänettä* jne. Samoin unkarin *mi tûrés tagadás, ötöl-hatol, hegyen-völgyön* jne.

3.6. Myöskään sanojen rinnastus kieltolauseessa ei ole vailla alkusointua tai muuta äänteellistä vastaavuutta. Ks. esim. unk. *nem mondott se bût, se bût ~ ei sanonut uuta ei aata/ei iitä ei aata/ei iitä ei äätä; se ize, se bûze 'ei makua ei lemua' ~ ei muotoa ei makua; se hûs, se hal ~ se ei maistu lihalle ei kalalle/ei lihalle ei liemelle; se kutyája, se macskája ~ ei kattia ei koiria, ei lasta ei lammasta, ei varsaa ei vasikkaa; se hire, se hamva ~ ei kuulu ei hiilu, se eleje, se vége ~ ei alkua ei loppua, ei äärtä ei määrää; se éjjele, se nappala ~ ei yön lepoa (ei) päivän rauhaa, ei yötä ei päivää, ei öin ei päivin; se lát, se hall/se hall, se lát ~ ei kuule ei näe; se fûle, se farka ~ ei päättä ei häntää, ei päättä ei perää; se pénz, se posztó ~ ei rahaa ei ruokaa; se ki, se be ~ ei ulos ei sisään; se elôre, se hátra; ei edes ei taas* jne.

Pulkkisen laskelmien mukaan substantiivien rinnastuksista (142 kpl) alkusointua esiintyy 76:ssa tapauksessa ja muuta äänteellistä vastaavuutta 19:ssä (Pulkkinen 1966a, 285). Verbirinnastuksia on huomattavasti vähemmän (45-50). Vain muutama verbiparatagma kuuluu *pihisee ja puhisee* jne. -tyyppisten piiriin. Ks. esim. *ei kuurra ei kaarra, ei kuulu ei hiilu, et tuhkinut et puhkinut, ei ukon urinaa ei lapsen parinaa*. Näissä rinnastuksissa kieltosanan toisto ja samat päätetet ovat koordinaattoreina. (Termin käyttökelpoisuudesta ks. R. Tuomikoski 1969, 200.) Kaksinkertaisen kongruenssin vaikutuksesta jäsenten äänemuodotkin tuntuvat yhtäpitävämmiltä. Samalla kieltosanan toisto korostaa enemmän rinnakkaisuutta kuin yhteenkuuluvuutta. Näin ollen komposition jäsenet eivät muodosta yhdysanankaltaista kokonaisuutta, joskin ne ilmaisevat saman asian kaksi puolta, kaksi aspektia.

Summa summarum

En rohkene tehdä kaikenkattavia – kielitiedettä järeisytättäviä – johdopäätöksiä. Tutimukseni vain vahvistanee käsitystä, että liian tiukkaa rajaa sanaliittojen ja yhdyssanojen väliin ei voi eikä saakaan vetää. Esim. Ranskassa on hyväksytty *synapsie*-kategoria sanaliittojen ja yhdyssanojen välimaihin. (Ks. Dubois, Jean: Dictionnaire de la linguistique Larousse, Paris 1973, 294–295.) Rapola, Pulkkinen, Hakulinen ym. liikkuvat samoilla vesillä, vain yhtenäisestä termistä ei ole sovittu.

Esittämäni vertailuerytykset luonevat lisävaloa prosessiin, joihin eräät lauseessa peräkkäin olevat sanat osallistuvat kulkiessaan kohti tiiviimpää yhteyttä. Rinnasteisten yhdyssanojen muodostumisessa äännekorrelaatiot näyttelevät tärkeää, mutta painoarvoltaan vaihtelevaa osaa. Siksi niiden aikaisempaa perinpohjaisempi tutkimus on tarpeen. Unkarin varsinaisten- ja pseudokaksoissanojen ja niiden muunkielisten vastineiden tutkimisessa on lähdettävä komponenttien ekspressiivisyydestä. Niin kuin Sirkka Saarisen kanssa olemme jo useaan otteeseen korostaneet, eri äänteiden ekspressiiviarvot ovat kiinni toisaalta äänteiden omasta luonteesta, toisaalta kyseistä kieltä puhuvien konventiosta, joka taas on kytkettävissä omaan äännejärjestelmään ja sen sisäisiin suhteisiin (Saarinen–Labádi 1990, 196). Useampien kielten vertailu voi auttaa äänteiden luonteen suhteellisen objektiivisessa kartoittamisessa ja samalla äänteiden eri kielille luonteenomaisten ekspressiivipiirteiden etsimisessä. On syytä etsiä universaaleja myös näiden käyttömahdollisuuksista. Esim. *i-a*, *i-o*-vastaavuudet ja *p*, *b*, *m* ja *v*, *f* konsonanttien rooli on todistettavissa useammista kielistä yllä mainittujen kaksoissanojen rakentamisessa. Samoin näiden rinnasteisyhdistysten tasainen rytmi ja samoissa raameissa horjuva painotus sekä usein esiintyvä leikkisä tunnelma ovat samantapaisia. Lisäksi on kiinnitettävä huomiota äännevastaavuuksien ja kongruenssin suhteeseen.

Rinnasteisyhdistyksistä puhuttaessa on totuttu siihen, että niitä pidetään ikivanhoina. Niiden yhteydessä on puhuttu milloin lörpötelystä, milloin eepisestä esitystavasta (Pais 1951, 153). En ryhdy väittelemään kummastakaan kannanotosta. Mainitsisin kuitenkin Virginia Woolfin *To the Lighthouse* (1927) romaanin, josta olen poiminut runsaasti esimerkkejä. Ne eivät ole pelkkiä koristeita. Ne ovat tajunnan virtaa kuvaavan kielikuvaverkoston kiinnekohtia. Sa-

moin on asian laita unkarilaisten András Sütőn (s. 1927) tai vaikka Péter Esterházy (s. 1950) teoksissa.

Heikki Leskinen kysyi muutama vuosi sitten: Vieläkö nuoret *nurisevat*? (Vir. 95 [1991], 355–371.) Itse asetin toisenkin kysymyksen: Vieläkö *pojat hinkuvat ja vinkuvat uutta kitaraa*? Vastaukseni on kyllä. Lukiessani Hesaria noin puolen vuoden ajan myös tätä kysymystä silmällä pitäen olen tullut vakuuttuneeksi siitä. *Nitisee ja natisee, hyörii ja pyörii* -tyyppisten rinnasteisyhdistysten käyttö, niiden suosio saattaa tosin vaihdella, silti ne tuskin katoavat kielestä kuin kielestä. *Ei pidä huokailla ja hakeilla* – lukee Parnassossa (1994/3, 35). Siis uusiakin syntynee lisää.

Kirjallisuus

- Hadrovics, László: Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- Hakulinen, Lauri: Suomen kielen rakenne ja kehitys (Neljäs, korjattu ja lisätty painos). Otava, Keuruu, 1979.
- Iivonen, Antti: /h/:n aseman dynaamisuudesta suomen fonologisessa järjestelmässä. Virittäjä 85 (1981): 125–136.
- Ikola, Osmo: Sanojen yhdistäminen. In: Nykysuomen käsikirja. Toim. Ikola. Weilin + Göös, Espoo, 1986.
- Itkonen, Erkki: Kieli ja tutkimus. WSOY, Helsinki, 1966.
- Kalliokoski, Jyrkki: Tautologinen rinnastus. Virittäjä 94 (1990): 180–195.
- Karácsony, Sándor: A magyar észjárás. Magvető Kiadó, Budapest, 1985 (1939).
- Kádár, György: Rinnastava ajattelutapa unkarin ja suomen kielessä. Tampereen yliopiston Kielitieteen laitos, Vaasa, 1992.
- Leskinen, Heikki: Vieläkö nuoret *nurisevat*? Virittäjä 95 (1991): 355–371.
- Quantitative Untersuchung der Expressiven Lexik im Finnischen FUF 51 (1993): 87–124.
- B. Lőrinczy, Éva: A szóösszetétel. In: A magyar nyelv rendszere I. Toim. Tompa, József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

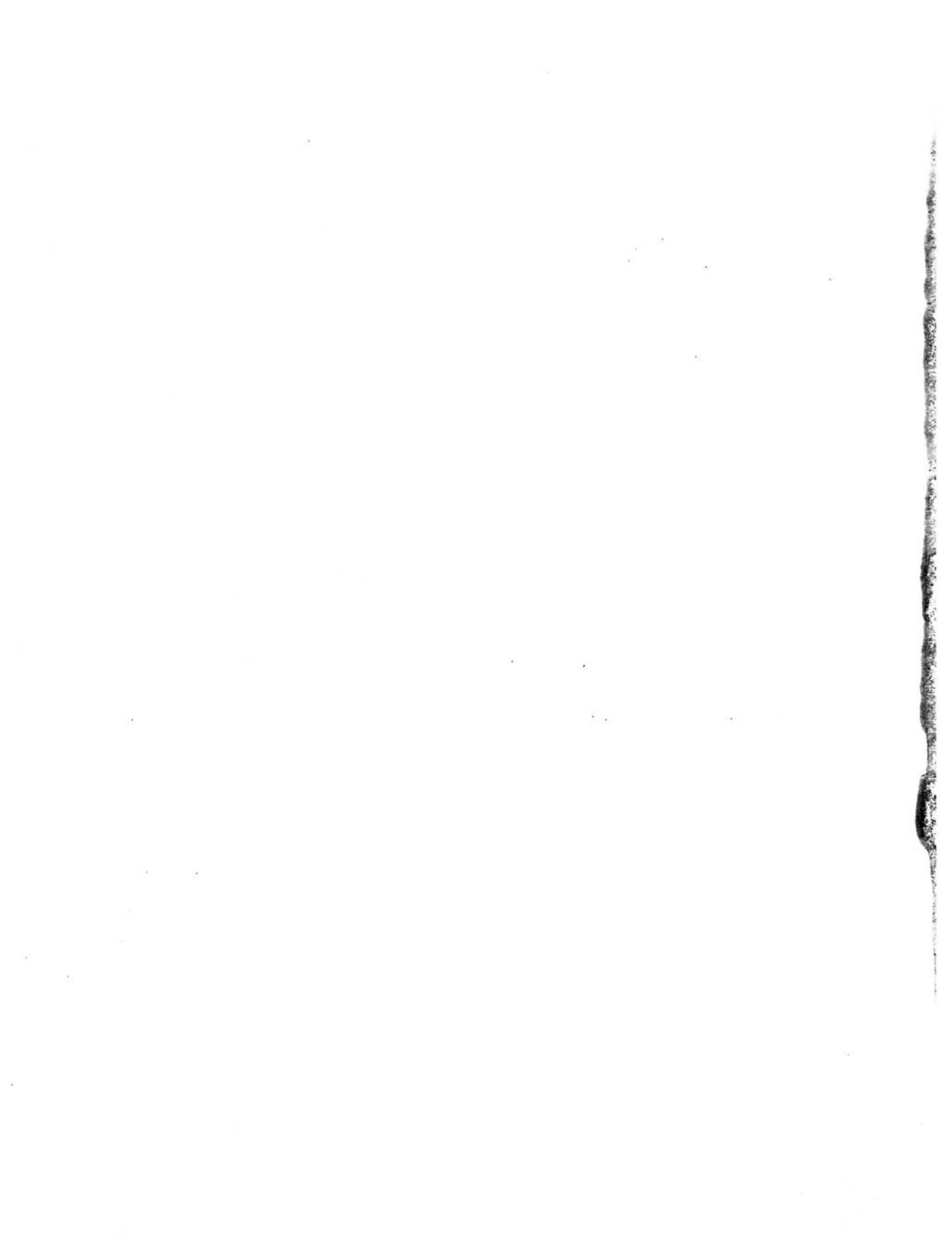
- Sz. Nagy Irma: Ikerszavaink sajátos jellemzői. MNy. 82 (1986): 408–415.
- Pais, Dezső: Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. 48 (1951): 135–154.
- Papp, István: Unkarin kielen rakenne. Lauserakenne. Virittäjä 68 (1964): 129–134.
- Penttilä, Aarni: Suomen kielioppi. WSOY 1957. Porvoo.
- Pulkkinen, Paavo (a): Asyndeettinen rinnastus suomen kielessä. SKS Seuran Tomituksia 281. Helsinki 1966.
- (b): Orallakin ongellakin. Virittäjä 70 (1966): 29–36.
- (c): Itämerensuomalaisten kielten koordinaatiosta. Virittäjä 1966: 333–337.
- (d): *ja* adverbina myös. SUST 150 (1973): 284–291.
- Rapola, Martti: Pipliasuomen parataktinen tasapaino. Kalevalaseuran Vuosikirja 41 (1961): 67–90.
- Saukkonen, Pauli: Suomen kielen yhdyssanojen rakenne. SUST 150 (1973): 332–340.
- Saarinen, Sirkka–Labádi, Gizella: Magyar és finn hangutánzó-hangfestő igék. MNy. 86 (1990): 192–209.
- Sivula, Jaakko: Deskriptiiviset sanat. In: Nykysuomen sanavarat. Toim. Vesikansa. WSOY, Juva, 1989.
- Tuomikoski, R.: Lauseiden ja rivikkeiden terminologiasta. Virittäjä 73 (1969): 62–68.
- Vesikansa, Jouko: Yhdyssanat. In: Nykysuomen sanavarat. Nykysuomen sanakirja. Päätoim. Matti Sadeniemi. WSOY, Porvoo–Helsinki, 1961.

Mellérendelő szóösszetétel-típusok kontrasztív vizsgálata a magyarban és a finnben

LABÁDI Gizella

A gazdag példaanyag kontrasztív vizsgálata igyekszik megvilágítani azt a folyamatot, amelynek során a mondatban egymás után következő szavak egyre szorosabb kölcsönhatásra törekednek. A mellérendelő összetételek keletkezésében fontos szerepet játszanak a főnémakorrelációk, jelentőségük és súlyuk azonban erősen ingadozik. Ezért van szükség ezen típusoknak a korábbinál alaposabb elemzésre. A magyar valódi ikerszavaknak és álikerszavaknak, valamint idegen nyelvi megfelelőiknek vizsgálatában a komponensek expresszív tulajdonságaiból kell kiindulni. A hangok kifejező értéke függ egyrészt a hangok tulajdonságaitól, másrészt az illető nyelv konvencióitól, s ez további összefüggésben áll az egyes nyelvek hangrendszerével és belső viszonyaival.

Több nyelv összevetése segítséget nyújthat a hangok viszonylagos objektív feltérképezésében, s egyúttal a nyelvekre jellemző expresszivitás keresésében. Érdekes univerzálékat keresnünk a nyelvhasználat gyakorlatában is. Például az *i-a*, *i-o* kombinációk, továbbá a *p*, *b*, *m* és *v*, *f* mássalhangzók szerepe több nyelvben kimutatható ezen összetétel-típusok keletkezésében. Ugyanígy hasonló jellegű a mellérendelő szóösszetételek egyenletes ritmusa és az azonos keretek között ingadozó nyomaték, továbbá a gyakran előforduló játszi hangulat. Végezetül tekintetbe kell venni a hangmegfelelések és a kongruencia viszonyait is.

Suomen ja unkarin vartalonsisäiset konsonanttiyhtymät

Juha LESKINEN – BÁTHORY Ágnes

Tämä artikkeli on syntynyt yhteistyönä. Sen on kirjoittanut Juha Leskinen, joka myös vastaa suomen kieltä koskevista päätelmistä sekä suomen ja unkarin vertailusta. Unkarinkielisen materiaalin on Johanna Peltolan avustamana koonnut Ágnes Báthory. Hän on myös aineslähteidensä ja oman kielitajunsa perusteella selvittänyt, mitkä äännekombinaatiot ovat unkarissa mahdollisia.

Unkarin ja suomen äännejärjestelmät poikkeavat kuten tunnettua jyrkästi toisistaan: unkarissa on tavallisimman laskutavan mukaan 25 konsonanttia ja 7 vokaalia, suomessa 13 konsonanttia ja 8 vokaalia. Tämä merkitsee samalla myös sitä, että näiden kahden etäisen sukukielen fonotaktiset säännöt ovat perin erilaiset. Unkarin äänneistä ja niiden äännearvoista ks. esim. Kálmán 1972: 74–77, Molnár 1977, Papp 1966: 94–97.

Artikkelissa vertaillaan toisiinsa 1. ja 2. tavun rajalla esiintyviä kahden konsonantin yhtymiä sekä tarkastellaan yksityisten konsonanttien yhdistyvyyttä CC-jonoissa. Lähtökielenä on suomi, kohdekielenä unkari. Suomen konsonanttien fonotaktisista ominaisuuksista on tehnyt perusteellisen selvityksen Fred Karlsson (1983: 116–122). Hänen laatimansa fonotaktisten rajoitusten luettelo on ollut tämän tutkimuksen lähtökohtana. Karlssonin luokittelusta on kuitenkin poikettu sikäli, että unkarin aineistoa käsitellään yhtenä kokonaisuutena erottamatta toisistaan omaperäisiä sanoja ja lainasanoja. Tulokset on saatettu vertailukelpoiksi muodostamalla suomen materiaalista kaksi osa-aineistoa: a) omaperäinen sanasto (Karlssonin mukaan) ja b) omaperäisten sanojen ja vierasperäisten sanojen yhdistelmä. Näin on voitu suomen osalta selvittää, mitkä äännekombinaatiot ovat kielen koko sanavarastossa mahdollisia, mitkä taas eivät.

Kuviossa A, jonka mallina on ollut Karlssonin kuvio (s. 118), esitellään suomen osalta 1. ja 2. tavun rajalla esiintyvät vartalonsisäiset konsonanttiyhtymät (ks. s. 99).

Tiettyjen konsonanttiyhtymien esiintymättömyys johtuu Karlssonin mukaan (s. 119–121) seuraavista fonotaktisista rajoituksista:

- 1) Klusiili ei yhdisty nasaaliin: */pm pn tm tn km kn/.
- 2) Labiaalinen klusiili ei yhdisty ei-labiaaliseen klusiiliin eikä ei-labiaalinen labiaaliseen: */pt pk tp kp/.
- 3) Likvida ei yhdisty eri likvidaan: */lr rl/.
- 4) Nasaali ei yhdisty eripaikkaiseen obstruenttiin: */np nk mt mk ms mh/. Poikkeuksena /nh/.
- 5) Nasaali ei yhdisty ei-identtiseen resonanttiin: */nm nl nr nj nv mn ml mr mj mv/. Geminaattanasaalit ovat silti mahdollisia.
- 6) Puolivokaali ei yhdisty konsonanttiin: */vp vt vk vs vl vr vm vn vv vj vh jp jt jk js jl jr jm jn jv jj jh/.
- 7) Ei-dentaalinen klusiili ei yhdisty puolivokaaliin: */pv pj kv kj/.
- 8) Ei-dentaalinen klusiili ei yhdisty /h/:hon: */ph kh hh/.
- 9) Dentaalinen obstruentti ei yhdisty /h/:hon: */th sh/.
- 10) Kahta saman ääntötavan eri konsonanttia ei voi yhdistää: */pt pk tp kt kp sh hs vj jv lr rl mn nm/. Poikkeuksena /tk/. Tämä on yleissääntö, jonka kieltämistä kombinaatioista monet eivät aiempienkaan sääntöjen perusteella olisi mahdollisia.

Satunnaisia aukkoja ovat yhtymät /tl/, /kt/, /sr/, /sn/, /sj/, /ln/, /hp/, /hs/ ja /tl/, joiden esiintymättömyyttä ei voi selittää minkään useita kombinaatioita koskevan yleisen säännönmukaisuuden avulla. Karlsson esittelee myös kieleen hyvin kotiutuneita lainasanoja, jotka silti ovat mainittujen sääntöjen vastaisia. Erityisesti yhtymät /kn/, /pt/, /rl/ ja /nj/ vaikuttaisivat niiden perusteella suomen fonotaksin mukaisilta (mts. 120).

Kuviosta B (ks. s. 100) käyvät ilmi unkarin vastaavat kombinaatiomahdollisuudet. Havainnot perustuvat pääosin Unkarin kielen etymologisesta sanakirjasta (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3) sekä István Pappin ja László Jakabin unkarilais-suomalaisesta sanakirjasta (1985) poimittuun aineistoon. Kuviossa ei ole noudatettu konsonanttifoneemien normaalia esittämisyjärjestystä, vaan siinä on havainnollisuuden vuoksi käsitelty ensin suomen ja

unkarin yhteiset konsonantit ja vasta niiden jälkeen suomelle vieraat konsonantit.

Mahdollisten konsonanttiyhtymien määrä paljastuu heti varsin suureksi. Erot suomeen verrattuna ovat selvät. Klusiilien yhdistyvyys jälkikomponenttiinsa on erityyppinen, sillä esimerkiksi klusiilin ja nasaalin muodostamat kombinaatiot ovat mahdollisia. Klusiilit, spirantit ja affrikaatat (= obstruentit) näyttävät esiintyvän samantapaisten yhtymien alkukomponentteina. Obstruentteihin on luettava myös /j/ ja /v/, jotka unkarissa luokitellaan spiranteiksi eikä puolivokaaleiksi. Likvidoiden ja nasaalien yhdistyvyys on samantapainen kuin suomessa, sillä likvida-alkuisista yhtymistä lähes kaikki ovat molemmissa kielissä mahdollisia ja /n/ näyttää kummallakin taholla liittyvän vain dentaaleihin. Hyvin eri tavoin käyttäytyy sen sijaan /h/-foneemi, joka ei unkarissa esiinny alkukomponenttina milloinkaan. Suomi lieneekin tässä suhteessa poikkeuksellinen, sillä yleensä /h/:n yhdistyvyys on maailman kielissä vähäisempi kuin suomessa (Karlsson 1983: 122). Kaiken kaikkiaan unkarin fonotaktiset rajoitukset voidaan tiivistää seuraaviksi säännöiksi:

- 1) Soinnillinen obstruentti ei yhdisty soinnittomaan obstruenttiin eikä soinniton obstruentti soinnilliseen: */pd pb pg pz pzs pdz pdzs pgy td tb tg tz tzs tdz tdzs tgy kd kg kz kzs kdz kdzs kgy dp dt dk dsz dh df ds dc des dty szd szb szg sz szs sdz sdzs sgy vp vt vk vsz vh vf vs vc vcs vty hd hv vb hg hz hzshdz hdzs hgy bp bt bk bsz bh bf bs bc bcs bty gp gt gk gsz gh gf gs gc gcs gty fd fb fg fz fzs fdz fdzs fgy sd sj sb sg sz szs sdz sdzs sgy cd cj cb cg cz czs cdz cdzs cgy csd csj csb csg csz cszs csdz csdzs csgy zp zt zk zsz zh zf zs zc zcs zty zsp zst zsk zssz zsh zsf zss zsc zscs zsty dzp dzt dzk dzsz dzh dzf dzs dzc dzcs dzty dzsp dzst dzsk dzssz dzsh dzsf dzss dzsc dzscs dzsty gyp gyt gyk gysz gyh gyf gys gyc gycs gyty tyd tyj tyb tyg tyz tyzs tydz tydzs tygy/
- 2) Dentaalklusiili ei yhdisty sibilanttiin eikä affrikaattaan: */tsz ts tz tzs tc tcs tdz tdzs dsz ds ddz dzs dc des ddz ddzs/. Huom. kuitenkin vastaavat affrikaatat /c cs dz dzs/.
- 3) Sibilantti ei yhdisty eri sibilanttiin eikä affrikaatta eri affrikaattaan: */szs szs szzs ssz sz szs zsz zs zzs ccs cdz cdzs csc csdz csdzs dzc dzcs dzdzs dzsc dzscs dzsdz/. Näissä tapauksissa äänteet tietysti assimiloituvat.

- 4) Likvida /l/ ei yhdisty likvidaan /r/: */lr/.
- 5) Nasaali /n/ ei yhdisty ei-dentaalisiin konsonantteihin: */np nk nm nv nj nb ng nf nty ngy/. Huom. nasaaliassimilaatio.
- 6) Dentaalinen obstruentti ja dentaaliset resonantit /l/ ja /n/ eivät yhdisty /j/:hin: */tj dj szj lj nj/. Huom. kuitenkin liudentuneet äänteet /ty gy ny/.
- 7) /h/ ei voi olla konsonanttiyhtymän ensimmäinen jäsen: */hp ht hk hd hsz hl hr hm hn hv hj hh hb hg hf hs hz hzs hc hcs hdz hdsz hty hgy hny/.

Sääntöjen ulkopuolelle ei jää yhtään yksinäistä tapausta. Osa kombinaatioista tulee kielletyksi kahdenkin säännön voimin, sillä rajoitukset 1, 2 ja 3 menevät osittain päällekkäin. Unkarin säännöstö osoittautuu käytetyn aineiston perusteella niin selväpiirteiseksi, että se näyttää jättävän jäljelle vain lähes universaaleilta vaikuttavia fonotaktisia rajoituksia.

Suomen ja unkarin fonotaktiset rajoitukset ovat siis osoittautuneet erilaisiksi myös siitä syystä, että suomen aineistosta on vierassanat karsittu pois, kun ne taas unkarin osalta on otettu mukaan. Jotta tämä seikka ei liiaksi hämärtäisi kokonaiskuvaa, on syytä tarkastella myös sellaista aineistoa, josta voi päätellä, millaiset rajoitukset koskevat suomessa sekä omaperäistä sanastoa että nykyisen yleiskielen tavallisimpia lainoja. Vierassanojen mukana on suomen äännejärjestelmä olennaisesti muuttunut: siihen kuuluvat nyt kaikki soinnilliset klusiilit (/b/, /d/ ja /g/) sekä soinniton spirantti /f/. Kuviossa C Karlssonin omaperäiseksi katsomaa sanastoa on täydennetty Terho Itkosen Vierassanat-teoksesta poimitulla aineistolla (1990: 57–216).

Kuviossa C (ks. s. 101) ei ole otettu huomioon Vierassanat-teoksen koko aineistoa. Siitä on ensinnäkin karsittu vain propreissa esiintyvät kombinaatiot sekä selvät morfeeminrajaiset tapaukset. Sivuun on lisäksi jätetty ne sanat, joiden kirjoitusasu ei vastaa ääntämystä. Mukaan ei ole myöskään kelpuutettu yksinäisiä, aivan harvinaisista kielistä saatuja lainoja. Nykysuomen fonotaksiin kuulumattomina on siis pidetty seuraavia yhtymiä: /pf/ (sapfolainen), /th/ (python), /kh/ (sikhi), /dd/ (jiddis), /ds/ (radsa), /dn/ (kidnapata), /dh/ (buddhalainen), /sj/ (disjunktiivinen), /sh/ (pasha), /mt/ (femto-), /ms/ (emsinsuola), /ml/ (kremlologia), /nl/ (grönlanti), /nr/ (henri),

/vr/ (livree), /vj/ (sovjetologia), /bt/ (subtiili), /bn/ (abnormi), /bv/ (subventio), /gv/ (vigvami), /gb/ (rugby), /fs/ (offset) ja /fg/ (afgaani).

Kuvion C perusteella sekä suomen omaperäisiä että vierassanoja koskevat seuraavat fonotaktiset rajoitukset:

- 1) Soinniton klusiili ei yhdisty soinnilliseen klusiiliin eikä soinnillinen klusiili soinnittomaan: */pp pd pg tb td kb kd kg bp bt bk dp dt dk gp gt gk/. Poikkeuksena /tg/.
- 2) Labiaalinen klusiili ja velaarinen klusiili eivät kombinoitu keskenään: */pk kp bg gb/.
- 3) Klusiili ei yhdisty spiranttiin /f/: */pf tf kf bf df gf/.
- 4) Soinnilliset klusiilit eivät yhdisty keskenään: */bd bg db dd dg gb gd/. Poikkeuksina geminaatat /bb gg/.
- 5) Sibilantti ei yhdisty soinnillisiin klusiileihin eivätkä nämä yhdisty sibilanttiin: */sd sg ds gs/. Poikkeuksina /sb bs/.
- 6) Likvida /l/ ei yhdisty eri likvidaan eikä samapaikkaiseen nasaaliin: */lr ln/.
- 7) Labiaalinen nasaali ei yhdisty eripaikkaiseen obstruenttiin eikä puolivokaaliin: */mt mk ms mv mj mh md mg/.
- 8) Dentaalinen nasaali ei yhdisty eripaikkaiseen klusiiliin eikä likvidaan tai toiseen nasaaliin: */np nk nl nr nm hh nb ng/.
- 9) Velaarinen nasaali ei yhdisty muuhun kuin likvidaan: */hp ht hs hm hn hj hh hb hd hg hf/. Poikkeuksina /hv hh/.
- 10) Velaarinen nasaali ei voi olla konsonanttiyhtymän jälkimmäisenä jäsenenä: */ph sh lh rh nh vh jh hh bh dh gh fh/. Poikkeuksena /hh/.
- 11) Puolivokaali ei yhdisty konsonanttiin: */vj vt vk vs vl vr vm vh vv vj vh vb vd vg vf jp jt jk js jl jr jm jn jh jv jh jb jd jg jf/. Poikkeuksena /vn vh/.
- 12) Spirantti /f/ ei voi liittyä muuhun konsonanttiin kuin likvidaan ja klusiiliin /t/ sekä toiseen /f/-konsonanttiin: */fp fk fs fm fn fh fv fj fh fb fd fg/.
- 13) Labiaalinen konsonantti ei yhdisty labiaaliseen nasaaliin: */pm bm vm bm fm/.
- 14) Ei-dentaalinen konsonantti ei yhdisty puolivokaaliin: */pv kj mv mj hv hj vv vj jv jj gv gj fv fj/. Poikkeuksina /kv hv hj bv bj/.
- 15) Ei-dentaalinen konsonantti ei yhdisty /h/:hon: */ph kh hh jh hh gh/.
- 16) Dentaalinen obstruentti ei yhdisty /h/:hon: */th sh dh/.

Seuraavien kombinaatioiden puuttumista säännöt eivät selitä: */sj ml hp hs hb hg gf bn dn/. Varsinkin /h/:lliset kombinaatiot ovat vaikeasti yhtenäisillä säännöillä kuvattavia. Syy kirjavuuteen lienee vierassanojen suomalaistamistavoissa. Alkukielisissä sanoissa /h/:lliset konsonanttiyhtymät ovat olleet poikkeuksellisia, joten ne muuttamat tapaukset, joissa /h/ on ensimmäisenä jäsenenä, ovat sellaisia, joissa vasta sanan suomalaistaminen on tuottanut /h/-alkuisen konsonanttiyhtymän (lehtori; brahmaani, sahrami). Suomen vierassanoihin voisi siis melkein soveltua unkarin sääntö, jonka mukaan /h/ ei voi olla konsonanttiyhtymän ensimmäisenä jäsenenä. /h/:lla alkavien kombinaatioiden määrä olisi muuten selvästi vähäisempi, jos tarkasteltaisiin pelkästään vierassanojen omaa fonotaksia. Vierassanoissa esiintyvät nimittäin vain yhtymät /ht hr hm hv/.

Osa satunnaisista aukoista selittynee aineiston yksipuolisuudesta, mutta yhtä hyvin kokonaiset säännöt voivat perustua satunnaisiin puutteisiin, jotka kuitenkin muodostavat systemaattisen kokonaisuuden. Esimerkiksi soinnillisten klusiilien kombinoitumattomuus keskenään tuntuu oudolta. Voikin olettaa, etteivät vierassanat vain satu sisältämään soinnillisten klusiilien muodostamia yhtymiä.

Kuvion C perusteella rakennettu säännöstö osoittautui siis mutkikkaammaksi kuin kuvioista A ja B muodostuneet rajoitusluettelot. Karlssonin lista on sääntöjen määrän suhteen lähempänä kuviota C, mutta sisällöltään se on joissain kohdin varsin erilainen. Aukot ovat monesti samoissa paikoissa, mutta niitä selittävät säännöt on muotoiltu eri tavoin. Suurimmat erot ovat niissä säännöissä, jotka koskevat klusiileja. Vierassanoissa klusiilit voivat yhdistyä nasaaleihin, ja labiaaliset ja ei-labiaaliset klusiilit voivat ääntöpaikaltaan äärimmäisen kaukana toisistaan olevia /p/:tä ja /k/:ta lukuun ottamatta yhdistyä keskenään. Sen sijaan puolivokaaleja ja jälkikomponenttina esiintyvää /h/:ta koskevat rajoitukset soveltuvat sellaisenaan sekä omaperäisiin että vierassanoihin. Lähes samat säännöt rajoittavat myös likvidoiden ja nasaalien yhdistyvyyttä. Kuitenkin /h/ yhdistyy vierassanoissa likvidoihin ja /v/:hen, ts. kolmeen ei-identtiseen sonorantiin toisin kuin Karlssonin sääntö 5 mainitsee. Tämä ero omaperäisten ja vierassanojen välillä on tietysti odotuksenmukainen, sillä lainat ovat tulleet kielistä, joissa /h/:n distribuutio on laajempi kuin suomessa. Karlssonin mainitsema yleissääntö 10, jonka mukaan kahta saman ääntötavan eri konsonanttia ei voi yhdistää, kos-

kee vain muutamia tapauksia: eräitä klusiilikombinaatioita sekä johdonmukaisesti frikatiiveja ja puolivokaaleja.

Unkariin verrattuna suomen vierassanoja koskeva rajoitusten luettelo vaikuttaa mutkikkaalta. Fonotaksit eivät siis näyttäisi osoittautuvan niin samanlaisiksi, että vain samat, kaikkein luonnottomimmat äänneyhtymät olisivat molemmilla tahoilla mahdottomia. Toisaalta unkarin yksinkertainen luettelo pätee monissa kohdin suomen vierassanoihin. Ero on oikeastaan vain siinä, että suomen lista sisältää enemmän täsmennyksiä, joiden vuoksi esimerkiksi koko obstruenttien ryhmän ja /h/:n yhdistyvyyttä ei voi kuvata yhtä yksinkertaisesti. Vierassanat-teoksen materiaali ei ehkä riitä tuomaan esiin harvinaisimpia, mutta silti mahdollisia äänneyhtymiä. Kuvion C voisi olettaa sisältävän vähemmän aukkoja, jos se perustuisi suurempaan aineistoon, ja silloin myös sen perusteella laadittu fonotaktisten rajoitusten lista saattaisi olla huomattavan lähellä unkarin luetteloa.

Karlsson on myös asettanut yksityiset konsonantit yhdistyvyytensä mukaiseen järjestykseen (mts. 119). Seuraavasta asetelmasta käy ilmi, kuinka monessa eri yhtymässä mikin konsonantti voi olla joko ensimmäisenä tai toisena jäsenenä.

r	15	t	12	m	7
s	14	k	11	v	5
l	14	p	9	j	4
h	12	n	7	η	3
				d	1

Unkarin konsonantisto asettuu seuraavanlaiseen järjestykseen:

r	47	v	37	b	28	s	27	t	26
m	47	j	37	g	28	z	27	dz	26
ny	47	p	30	ty	28	zs	27	dzs	26
k	46	f	30	gy	28	c	27	d	24
n	38	k	29	sz	27	cs	27	h	15

Vierassanoilla laajennetussa suomen aineistossa yhdistyvyys näyttää seuraavalta:

r	25	n	17	p	12	g	9
l	23	m	15	b	12	d	8
t	20	h	14	v	10	ŋ	6
s	18	k	13	f	10	j	6

Suomen järjestelmät poikkeavat toisistaan vain vähän. Vierassanoissa absoluuttiset luvut ovat tietysti suuremmat, mutta konsonanttien järjestys ei ole merkittävästi erilainen kuin Karlssonin omaperäisten sanojen aineistossa. Merkille pantakoon silti se, että /h/:n vähäisempi yhdistyvyys vierassanoissa ilmenee tässäkin taulukossa.

Unkarin asetelmassa näkyy ensinnäkin se seikka, että konsonantit muodostavat ryhmiä, joissa kahdella tai useammalla ääniteellä on sama määrä mahdollisia yhtymiä. Osa näistä ryhmittymistä johtuu sattumasta, kuten esimerkiksi kärjessä olevien /r/:n ja /m/:n sama luku, /ny/:n suurempi yhdistyvyys liudentumattomaan /n/-konsonanttiin verrattuna johtuu siitä, ettei /ny/ ensimmäisenä jäsenenä samaan tapaan assimiloitu jälkikomponenttina olevaan konsonanttiin. Odotuksen mukaisia ryhmiä muodostavat spirantit /v/ ja /j/, kaikki sibilantit ja affrikaatat. Ymmärrettävältä vaikuttaa myös /p/:n ja /f/:n sama luku. /r/ on ensimmäisenä myös unkarin asetelmassa, mutta /m/ on suomen asetelmissa selvästi alhaisemmalla sijalla. /v/ ja /j/, jotka unkarissa tulkitaan spiranteiksi eikä puolivokaaleiksi, kombinoituvat suomessa paljon harvempien konsonanttien kanssa. Sen sijaan dentaalien /t/ ja /d/ yhdistyvyys on unkarissa huomattavasti vähäisempää kuin suomessa. /h/:n heikko kombinoituminen unkarissa paljastuu asetelmasta selvästi: se on koko listan viimeinen.

Kirjallisuus

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest 1967–1976.
- Itkonen, Terho 1990: Vierassanat. Kielenkäyttäjän opas. Helsinki.
- Kálmán, Béla 1972: Hungarian Historical Phonology. – The Hungarian Language. Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Budapest, pp. 49–83.
- Karlsson, Fred 1983: Suomen kielen äänne- ja muotorakenne. Juva.
- Molnár, József 1977: A magyar beszédhangok atlasza. Budapest.
- Papp, István 1966: Leíró magyar hangtan. Budapest.
- Papp, István–Jakab, László 1985: Magyar-finn szótár. Budapest.

Töbelseji mássalhangzó-kapcsolódások a finnben és a magyarban

Juha LESKINEN–BÁTHORY Ágnes

A finn és a magyar nyelv hangrendszere, mint ismeretes, határozottan eltér egymástól: a magyarban 25-féle mássalhangzó és 7-féle magánhangzó van, míg a finnben 13 mássalhangzó és 8 magánhangzó. Ez egyben azt is jelenti, hogy e két távoli rokon nyelv fonotaktikai kötöttségei alapvetően eltérnek egymástól.

Cikkünkben összehasonlítjuk a két nyelv 1. és 2. szótaghatáron előforduló mássalhangzó-kapcsolódásait. Kiindulónyelv a finn, célnyelv a magyar. A finn nyelv fonotaktikai kötöttségeiről pontos vizsgálatot készített Fred Karlsson Suomen kielen äänne- ja muoto-rakenne-című monográfiájában. Az ebben bemutatott fonotaktikai kötöttségeket vizsgálatunkban kiindulópontként használtuk fel, mivel célunk az volt, hogy hasonló szabályokat állítsunk fel a magyar nyelv mássalhangzó-kapcsolódásairól szóbeljei helyzetben. Karlsson módszerétől csak annyiban térünk el, hogy a magyar anyagot nem osztottuk alcsoportokra, hanem vizsgálatunkba bevettük mind az eredeti alapszókinszavakat, mind a különböző eredetű jövevényszavakat. Az A. ábra, melynek mintáját Karlssontól vettük át, bemutatja a finn mássalhangzó-kapcsolódásokat az 1. és 2. szótaghatáron.

Bizonyos tiltott mássalhangzó-kapcsolódások Karlsson szerint a következő fonotaktikai kötöttségekből származnak:

1. Explozíva nem kapcsolódik nazálishoz.
2. Labiális explozíva nem kapcsolódik nem-labiális explozívával, ill. nem-labiális explozíva nem kapcsolódik labiális explozívával.
3. Likvida nem kapcsolódik nem-azonos likvidához.
4. Nazális nem kapcsolódik hangképzés helye szerint különböző zár- és réshangokhoz. Kivétel /nh/.
5. Nazális nem kapcsolódik nem-azonos zöngés hanghoz.
6. /v/ és /j/ nem kapcsolódik mássalhangzóhoz.
7. Nem-dentális explozíva nem kapcsolódik /v/-hez és /j/-hez.
8. Nem-dentális mássalhangzó nem kapcsolódik /h/-hoz.
9. Dentális zár- és réshangok nem kapcsolódnak /h/-hoz.

10. Két nem azonos mássalhangzó, melyek a hangképzés módja szerint megegyezők, nem kapcsolódik egymáshoz. Kivétel /tk/.

E kötöttségeken kívül létezik még egy sor esetleges fonotaktikai szembenállás, melyeket nem lehet általános szabályokba foglalni.

Szótárból gyűjtött anyag alapján felállított magyar mássalhangzó-kapcsolódások lehetőségeit mutatja a B. ábra. A táblázatban, a szemléletesség kedvéért, először a mindkét nyelvben meglévő mássalhangzókat vizsgáltuk, s csak ezt követően a finnben nem létező mássalhangzókat.

A lehetséges mássalhangzó-kapcsolódások száma nagyon bizonyul. A különbségek a két nyelv között világosak: a magyarban az explozívák C2-höz való kapcsolódási lehetőségei különbözők, mint a finnben, mivel pl. explozíva és nazális kapcsolódása lehetséges. Explozívák, frikatívák és affrikáták a magyarban C1-ként mindig ugyanolyan szabályok szerint kapcsolódnak. A likvidák és a nazálisok kapcsolódási lehetőségei megegyeznek a finnel. Alapvetően különbözik a /h/, a magyarban ugyanis C1-ként nem fordul elő. A finn ez esetben kivételnek tekinthető, mivel általában a /h/ kapcsolódási képessége a világ nyelveiben kisebb mértékűnek mutatkozik, mint a finnben. Mindent egybevetve a magyar mássalhangzók fonotaktikai kötöttségeit a következő szabályokba foglalhatjuk:

1. Zöngés zár- és réshangok nem kapcsolódnak zöngétlenhez, illetve zöngétlen zár- és réshangok nem kapcsolódnak zöngéshez.
2. Dentális explozíva nem kapcsolódik szibilánshoz, illetve affrikátához.
3. Szibiláns nem kapcsolódik nem-azonos szibilánshoz, illetve affrikáta nem kapcsolódik nem-azonos affrikátához.
4. /l/ nem kapcsolódik /r/-hez.
5. /n/ nem kapcsolódik nem-dentális mássalhangzóhoz.
6. Dentális zár- és réshangok és /l/ és /n/ nem kapcsolódnak /j/-hez.
7. /h/ nem lehet a mássalhangzó-kapcsolat első eleme.

Kuvio A: 1. ja 2. tavun rajalla tavattavat vartalonsisäiset CC -jonot suomessa.
Merkki (+) osoittaa yhtymän mahdolliseksi, merkki (–) mahdottomaksi.

C2 C1	p	t	k	d	s	l	r	m	n	η	v	j	h
p	+	–	–	–	+	+	+	–	–	–	–	–	–
t	–	+	+	–	+	–	+	–	–	–	+	+	–
k	–	–	+	–	+	+	+	–	–	–	–	–	–
d	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
s	+	+	+	–	+	+	–	+	–	–	+	–	–
l	+	+	+	–	+	+	–	+	–	–	+	+	+
r	+	+	+	–	+	–	+	+	+	–	+	+	+
m	+	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–
n	–	+	–	–	+	–	–	–	+	–	–	–	+
η	–	–	+	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–
v	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
j	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
h	–	+	+	+	–	+	+	+	+	–	+	+	–

(sz=s, s=š, zs=ž, cs=č, dz=z, dzs=ž, ty=t', gy=d', ny=ń).

[illegible]

Kuvio C: 1. ja 2. tavun rajalla tavattavat vartalonsisäiset CC -jonot suomen omaperäisissä sanoissa ja vierassanoissa.

[illegible]

Összetett szavak a magyar és a finn szlengben

LIELI Marianne

Bevezetés

Dolgozatomban a finn és a magyar szleng összetett szavain keresztül próbálom vizsgálni a két nyelvben a kifejezésmód hasonlóságait és különbségeit. A magyar szóanyagom forrása legnagyobb részt az András T. László–Kövecses Zoltán szerkesztette Magyar–angol szlengszótár, néhány példát pedig Kis Tamás katonai szlengszótárából, illetve saját szókincsemből vettem. A finn anyagom részben tamperei és helsinki középiskolások körében végzett saját gyűjtésemből, részben Kaarina Karttunen Nykyslangin sanakirja c. munkájából, részben pedig a szlenggel foglalkozó szakirodalom példái közül (Kari Nahkola, Irma Laitinen) származik. Nemegyszer – különösen a diákoktól gyűjtött anyag esetében – kétségeim voltak, hogy egy adott szó valóban a szlengbe tartozik-e. A szleng határai nem élesek és kifejezetten rugalmasak, állandó a mozgás a szlengből a hétköznapi beszélt nyelven át a köznyelv felé (Hämäläinen 1962, 53). Mivel a szakirodalomban már találkoztam olyan esettel, hogy diákoktól szlenget gyűjtő nyelvész automatikusan elfogadta adatközlőinek megítélését a szavak szleng-mivoltát illetően (Nahkola 1991, 9), én is hasonlóképp tettem.

Módszertani nehézségek

Két nyelv szlengjét igen nehéz összehasonlítani. A szlengben nagyon sok múlik a véletlenen, a beszélők hirtelen ötletein és asszociációin. Ráadásul éppen ez az a nyelvi szint, ahol a legkönnyebben megmutatkozik a beszélők nyelvi leleményessége, ahol sorra születnek a lefordíthatatlan nyelvi telitalálatok.

További nehézséget okoz, hogy a szleng erősen függ az adott közösség kultúrájától. Már a diákszleng is különbözik iskolánként: a szavak mögött a kérdéses iskola tanulóira egyedül jellemző élményhátter áll. Előfordul például, hogy egyes tanárok nevei köznevesülnek és új jelentésben szerepelnek. A nagyobb közösségeknek – jelen esetben a felső határt egy adott nyelvet beszélők összessége jelenti – is megvan az az egyedülálló kulturális hátterük, amely más közösségek számára ismeretlen és amely a szleng forrásául is szolgálhat.

A szleng gyakran egyedülálló helyi jellegzetességeket nevez meg. A *susiraja* szó például a Helsink-i köré épített 3-as számú autópályagyűrűt jelenti. Egy-egy szlengszó mögött állhat csak az adott nyelvben ismert szólás, közmondás, irodalmi mű, reklámszöveg vagy slágerrészlet is. A magyar diákok nyelvében a *trapper* szó attól kezdve jelentette az elégtelen osztályzatot, hogy a televízióban megjelent a Trapper farmernadrág reklámja, benne a feltartott hüvelykujjal (Kis 1991, 17).

A különböző nyelvek szlengjének összehasonlítását nehezíti az is, hogy a szleng a nyelv egyik legdinamikusabb rétege. Mivel a szlengszavak erős érzelmi töltést hordoznak, és fénykorukban léptenyomon használják őket, igen hamar elveszítik kifejezőerejüket, és új szavakkal kell pótoni őket (Karttunen 1980, 10). A változékony-ság miatt a szlengről tett leíró jellegű megállapítások sokkal rövidebb ideig érvényesek, mint például az irodalmi nyelvről tett megfigyelések. Mivel az összehasonlításnál két vagy több nyelvről van szó, ez a probléma fokozottan jelentkezik.

Mindezek ellenére van értelme összehasonlítani a különböző nyelvek szlengjeit. Vizsgálhatók például a szóalkotási módok vagy pedig a jelentésváltozás típusai, a szavak mögött fellelhető gondolkodásmódbeli azonosságok és különbözőségek. A szlengben megfigyelhető egyfajta „analóg gondolkozás, vagyis hogy a szleng használatát ugyanannak a jelenségnek jellegzetes tulajdonságai miatt ugyanazt a nevet adják a nyelvterület különböző részein egymástól függetlenül is... Ez a jelenség nem csak egy nyelv szlengjében, hanem a különböző nyelveket összevetve is nagyon jól megfigyelhető. Ennek okát is bizonyíthatóan az érzelmi szóalkotásban kell keresnünk, vagyis az azonos érzelmi töltésből fakadó azonos szemléletben, ami révén a dolgokat egymástól függetlenül is azonos módon nevezik el.” (Kis 1991, 17)

Összetett szavak a szlengben

A szleng általában rövid, frappáns kifejezésmódra törekszik. Szívesebben csonkítja a szavakat, minthogy hosszú szóösszetételeket alkosson. Az összetett szlengszó általában csak egy a számos szinonima közül, és nem is ezzel utalnak leggyakrabban az adott fogalomra. Összetételek akkor bukkannak fel a szleng beszélők nyelvében, amikor a cél a minél leleményesebb megfogalmazás, a hatáskeltés. Az összetett szlengszavak nyelvi ingyenségek, amelyek túladagolva megfekhetik a hallgatóság gyomrát, ezért tudni kell a megfelelő alkalommal és a megfelelő körítéssel tálni őket. Az előbbieken említett analóg gondolkozás vizsgálatára kiváltképp alkalmasak, hiszen többségük új, a köznyelvitől eltérő jelentést kap a szlengben.

A szleng összetett szavait két csoportra lehet osztani az alapján, hogy létrejöttek jelentésváltozás eredménye-e.

I. A köznyelv összetett szavainak „szlengfordításai”, melyek úgy születnek, hogy az eredeti összetétel elő- és/vagy utótagját szlengmegfelelőkkel cserélik fel. Ebben az esetben nem történik jelentésváltozás és a tagok közötti viszony sem módosul. Finn szóanyagom több ilyen típusú szót tartalmaz, mint a magyar, mert a finnben – részben a svéd hatás következtében – több szlengszó létezik a lehétköznapiabb dolgok kifejezésére is. Példák: *likkafrendi* 'barátnő', *kundifrendi* 'barát', *affarillit* 'napszemüveg', *dösäflaba* 'buszjegy', *lukujärkkä* 'órarend', *mössötunti* '(iskolai) ebédszünet'; *sulibuli* 'iskolabál', *vadiúj* 'vadonatúj', *csúcsgóré* 'nagyfőnök'.

II. Jelentésbeli szóalkotás útján létrejött összetett szavak. Ezek további két csoportra oszthatók:

a) A köznyelvben keletkezett összetételek, amelyek a szlengbe névátvitel útján kerültek.

b) Kifejezetten a szleng számára alkotott összetett szavak, amelyek sehol máshol nem használatosak. Ezek is leírhatók a jelentésváltozás kategóriáival, hiszen maga az összetétel teljesen mást jelent, mint a tagok jelentésének az összege. Míg az a) csoport esetében a szleng szempontjából kizárólag jelentésbeli szóalkotással van dolgunk – az alaki szóalkotás, maga az összetétel már a köznyelvben megtörtént –, a b) csoport példái egyesítik az alaki és a jelentésbeli szóalkotás sajátosságait. Most csak néhány példát sorolok

fel, hiszen a továbbiakban is ezekkel a csoportokkal foglalkozom majd, de már nem különítem el őket.

a) *leivänpaahdin* 'számítógép lemezmeghajtója', *sosiaalityöntekijä* 'prostituált'; *sétagalopp* 'könnyű feladat', *disznóól* 'piszkos hely'.

b) *sielunhieroja* 'lelkész, pszichológus', *syöpäkääryle* 'cigaretta'; *tetűkaparó* 'fésű', *bélgép* 'falánk ember', *gyalogszőrös* 'macska'.

Jelentésváltozás útján keletkezett összetett szavak

A következő kategorizálás a jelentésváltozások pszichológiai alapon történő felosztása, minthogy fő kritériuma a régi és az új jelentés közötti asszociatív kapcsolat milyensége (Itkonen 1966, 373, 379–84; Kis 1991, 27–28).

1. Névátvitel

a) **Metafora:** hasonlóságon alapuló névátvitel. A metafora szemantikai sémája a következő: X olyan, mint Y, Z tekintetében (Koski 1992, 13). A metafora tehát az Y megnevezést használja az X fogalomra, azon az alapon, hogy Z kapcsolatot teremt a két dolog között. A hasonlóság megnyilvánulhat külső vagy belső tulajdonságban, funkció- vagy működésbeli sajátságban, de sok esetben bonyolultabb is lehet a kapcsolat.

Egyértelműen a külső hasonlóság az alapja a következő metaforáknak: *narunvarjo*, *röntgenkuva* 'sovány ember', *lentokenmä*, *painimatto* 'pannukakku nevű palacsinta'; *lepratelep* 'piszkos hely', *hájpacni* 'kövér ember', *szénaboglya* 'haj', *ködlámpák* 'női mell'.

A többi esetben nehéz világosan elhatárolható csoportokat létrehozni, hiszen ahány metafora, annyi eltérő gondolatmenet. A következő metaforák létrejöttét a hasonló működés, illetve tevékenység motiválta: *viinahissi* 'torok', *pirunpuolustusbunkkeri* 'templom', *kusifilterit* 'vese', *keskitysleiri*, *päivähoitopaikka* 'iskola'; *kebelfék* 'melltartó', *porszívó* 'orr', *emésztőgödör* 'falánk ember', *szeszakán* 'iszákos ember'. „Egyéb egyező jellegzetességek” által motivált metaforák pl. *kromosomimonsleri* 'nagydarab ember', *kumiluotimies* 'fegyverhasználatot megtagadó ember', *maanvaiva* 'barátnő, fele-

ség'; *oldalkocsi*, *hátizsák* 'feleség', *paradicsomérés* 'menstruáció', *kerítésszagató* 'szeszes ital'.

b) Metonímia: érintkezésen alapuló névátvitel. A régi és az új jelentés kapcsolata lehet térbeli, időbeli, ok-okozati, illetve rész-egész viszony. A megnevezendő és megnevező dolog kapcsolata gyakran csupán annyi, hogy azonos fogalomkörbe tartoznak. A metonímia jellegzetes fajtája a szinekdoché, az egész megnevezése a részre utaló szóval, vagy esetleg fordítva.

Néhány példa: *raitapyjama* 'rab', *niittyviski*, *navettaviski* 'tej', *korppiveikko*, *metsämies* 'vidéki ember', *virkavalta* 'rendőrség', *töpselinokka* 'disznóhús mártással'; *pénzeszsák* 'gazdag ember', *kis-pados* 'tartalékjátékos', *dögtan* 'biológia'. Mindkét nyelvben használatos szinekdoché 'fenék' jelentésben az *ülőgumó/istumakymyrä* szó.

c) Metafora-metonímia határesetek: Az összetett szavak egy sajátos csoportja az ún. bahuvríhiszavak (posszesszív szóösszetételek). Alárendelő összetételek, alaptagjuk mindig főnév. Egzocentrikusak (Itkonen 1966, 234), azaz a tagok önmagukon kívülre utalnak. A bahuvríhiszavak főnévi és melléknévi jelentésben egyaránt használatosak, és az adott szó jelentései mintegy lépcsőzetesen épülnek fel. Egy köznyelvből vett példával világítom meg az eddig elmondottakat. A finn *lättäjalka* 'lúdtalp' szónak alapjelentésén kívül még két további jelentése is van: 'lúdtalpas' és lúdtalpas ember'. A szó tehát metonímia, pontosabban szinekdoché, hiszen a rész (birtok) megnevezésével utal az egészre. Általában a főnévi szerep fontosabb, mint a melléknévi, mivel melléknévként képzővel ellátott alakok is használatosak; ld. *lättäjalkainen*.

A szleng bahuvríhiszavait nem lehet kizárólag a metonímiák közé sorolni. Például a *fafej/puupää* szó ugyan egy testrész megnevezésével egy nagyobb egészre utal, az előtag metaforikus értelemben vett jelző. Hasonló a helyzet pl. a *mutakuono*, *rullahuuli* 'néger'; *lóbél* 'falánk ember' szavak esetében is. Természetesen nem mindegyik bahuvríhi-típusú szlengszó tartalmaz metaforikus elemeket, némelyik tiszta metonímia, például *sinitakki*, *sinilakki* 'rendőr'.

A bahunríhiszavak a finnben gyakoribbak, mint a magyarban, ez érvényes a köznyelvre és a szlengre egyaránt. A finn szleng néhány fogalomköre különösen bővelkedik az összetett szavak e fajtájában: 'buta, ostoba (ember)': *luupää, munapää, paskapää, puupää, läskipää, kusipää, siloaiivo, paska-aiivo, taliaivo, saviaivo*; 'vidéki ember': *heinäkenkä, heinähattu, multasaapas, lantavarvas, toukohousu*; 'sötétbőrű, néger': *lakunaama, mutakuono, savunahka, lakupää, mutajalka, paskajalka, rullahuuli, lakutukka, savuliha*; 'rendőr': *jauholakki, läkkiotsa, nappiotsa, paskalakki, peltipää, lättäjalka, paskajalka, sinihattu*. Néhány további finn példa: *kumijalka* 'autó', *ihraperse* 'kövér (ember)', *tuhkamuna* 'öreg ember', *nahkatukka* 'kopasz (ember)'.

A magyarban egyedül a 'buta, ostoba (ember)' jelentésű szlengszavak között találunk nagyobb mennyiségben bahunríhiszavakat: *fafej, seggfej, hájfej, vízfej, betonfej*. Ezek a szavak használatosak tágabb jelentésben is, általában ellenszenves emberre utalnak.

2. Jelentésátvitel

A jelentésátvitel a jelentésváltozás ritkább fajtája. A névátvitel esetében a régi és az új (a köznyelvi és a szlengjelentés) között tartalmi-logikai kapcsolat áll fenn, a jelentésátvitel esetében a hangalak közelsége vagy a gyakori mondatbeli együttes előfordulás a döntő. (E legutóbbira a szóanyagomban nem találtam példát.) A jelentésátvitelre jó példa a félig félreértésen, félig játékos torzításon alapuló népetimológia, amit kiválóan illusztrál az 'Egri Bikavér' finn megfelelője, az *Erkin pikakivääri*, a *raivovotka* 'Dry Vodka', illetve a *donjózsi* (< Don Juan) 'nőcsábász férfi' és a *fizimiska* (< fiziognómia) 'arc, ábrázat'. A hangalakokkal való tudatos játék eredményei a *dominokeksi* (< kondomi), *velipuolikuu* (< velipuoli) és a *nagyképernyős* (< nagyképű) szavak.

A szlengben a hangalaki közelség általában nem egyedüli motíváló tényezőként jelentkezik, mint az előző példasor esetében, hanem más szóalkotó képzettársításokkal (például metafora) összefonódva. A finnben a *lasirokko* 'másnaposság' a *vesirokko* 'báránymimlő' szóra emlékeztet. A jelentésekben is található közös elem: mindkét állapot meglehetősen fizikai rosszulállattal jár. A magyarban hasonló hangalaki-gondolati egybeesésen alapulnak például a *sarkangyal* 'prostituált', *ágytorna* 'nemi aktus', *apatej* 'szesz

ital', *kúródeszka* 'nő mint szexuális tárgy', *szájmenés* 'túl sok beszéd' szavak.

Minél távolabbi, merészebb képzettársítás útján születik egy szlengszó, annál hatásosabb. Sokszor többszörös gondolati áttételeket is felfedezhetünk a szavak mögött. A finnben például a köznyelvben is használatos a *mämmikoura* elnevezés az ügyetlen, mindent elrontó emberre. A szleng mind az előtagot, mind az utótagot egy szinonimával cserélte fel, így jött létre a *pääsiäiskäsi*. A magyar szlengben a *fürdőváros* szó rossz vételt jelent, a közbülső lépcsőfok a *befürdés* 'pórul járás, rossz vétel'. Rendkívül kellemetlen külsejű hölgyekre használják a *sújtólég* szót, amely metonimikus kapcsolatban áll a *bányarém* szóval. És hogy a finnben miért nevezik a hízelgő, talpnyaló embert *ruskeakieli*-nek, arra magyarázatot ad a *perseennuolija* szó.

A magyar és a finn szóanyag összevetése egyéb szempontok alapján

1. Az összetétel tagjainak egyezése vagy nagymértékű hasonlósága

Ha bizonyos összetett szavak egymás tükörfordításainak is tűnnek a két nyelvben, természetesen nem beszélhetünk a magyar és a finn szleng közvetlen kölcsönhatásáról. Az egyezés oka vagy a szlenget beszélők azonos gondolkodásmódja (ld. fentebb), vagy pedig nemzetközi szlengszóról van szó, amely vélhetően leginkább angolszász eredetű. A következő szópárookra az angol szlengben is találtam megfelelőt (András–Kövecses 1989): *läskipää* – *hájfej(ű)* – *fathead* 'ostoba, buta', *perseennuolija* – *seggnyaló* – *arse-licking* 'hízelgő ember, *rannerenkaat* – *karperec* – *bracelets* 'bilincs'. Természetesen az sem zárható ki, hogy mindhárom nyelvben egymástól teljesen függetlenül születtek ezek a szavak. (A legutolsó példa jól mutatja azt is, hogy nem minden nyelv nevezi meg ugyanazt a fogalmat összetett szóval.) A továbbiakban már csak finn–magyar szópárokat sorolok fel, mind felépítésükben teljesen megegyezőket, mind pedig a valamiképpen hasonló sémára épülőket:

istumakyhmyrä – *ülőgumó* 'fenék', *fafej* – *puupää* 'buta v. ellenszenves (ember)', *faszfej* – *molopää* 'buta v. ellenszenves (ember)', *füstölt hús* – *savuliha* 'sötét bőrű, néger' (a finn összetett szónak a magyarban jelzős szintagma a megfelelője), *nahkatukka* – *bőrhajú* 'kopasz', *roskisdykkari* – *kukabúvár* 'szemetesben kutató ember', *viulukotelot* – *hegedűtok*, *böggötök* '(nagy) cipő', *arkunnaula* – *koporsószög* 'cigaretta', *lökhárító* – *etupuskurit* 'női mell' (ez esetben mindkét nyelv összetett szóval nevezi meg ugyanazt a fogalmat, de a tagok nem azonosak), *kebelfék* – *yläjarrut* 'melltartó', *naamataulu* – *pofalemez* 'arc', *húgyagyú* – *kusipää* 'buta v. ellenszenves', *csontkollekció* – *luukasa* 'sovány (ember)', *jänishousu* – *nyúlgerinc* 'gyáva ember', *csőszamár* – *putkikameli* 'kerékpár', *paradicsomérés* – *puolukkapäivät* 'menstruáció', *sekundaneekeri* – *próbanéger* 'cigány', *panopuu* – *kúródeszka* 'nő mint szexuális tárgy', *leipäläpi* – *kenyérleső* 'száj', *komlósörp* – *ohrapirtelö* 'sör', *szördízel* – *kaurafoordi* 'ló'. Érdekes egybeesés, hogy 'néger, sötétbőrű' jelentésben mind a magyar, mind a finn szlengben találunk a fényképezés tárgyköréből kölcsönzött kifejezéseket: *alivaloittunut* – *fényt kapott*, *mi-kor született*. Meglepően azonos, nem túlságosan jóindulatú gondolkodásra vall a magyarban az *anyósülés* 'személygépkocsiban a vezető melletti ülés' és a finnben az *akantappaja* 'motorkerékpár oldalkocsija'.

Csupán egyetlen példát találtam arra, hogy ugyanaz az összetett szó más-más jelentésben fordul elő a két nyelvben: *műszerfal* 'véce' – *ohjauspaneeli* 'arc'.

2. Személynevek használata

Köznevesült személynevek gyakran előfordulnak a szlengben, mivel bizonyos személyneveknek jellegzetes hangulatuk, érzelmi töltésük van, amit a szleng a saját eszközeivel fokozottan képes kihasználni. Összetett szavakban leginkább utótagként szerepelnek, és gyakran rímelnak vagy alliterálnak az előtaggal. Általános a becéző alakok használata. A személynév-utótagú szlengszavak szinte mindig személyre utalnak. Kivételek: *nyrkkiyllicki*, *marokmarcsa* 'önkielégítés', *mustamaija* 'rendőrautó', *fizimiska* 'arc'. A szóanyagomban egyszer fordul elő, hogy női személynév utal férfira: *botos-lujza* 'rendőr'.

Finn példák: *rillireino* 'szemüveges ember', *liperilasse* 'börtönlelkész', *utare-unto*, *maajussi* 'vidéki ember', *lakupetteri* 'néger', *kipumikko* 'tábori orvos', *häntäheikki*, *kikkelikalle* 'nőcsábász férfi'. Magyar példák: *macskajancsi*, *nullagyula*, *nullajuli* 'jelentéktelen ember', *deltamatyi*, *muszklimiska* 'izmos ember', *hurkagyurka*, *sálámigyuri* 'kövér ember', *ekeferkó*, *lőcsgéza*, *venyigejani* 'vidéki ember', *kispista* 'átlagember'.

3. Játék a szavak hangalakjával

A már említett alliteráción és rímen kívül jellemző még a csupa azonos magánhangzó használata és a szavak ikerítése. Az ikerítés azért tekinthető némileg eltérő kategóriának, mert az ikerszavak egyik tagja a másik tag hangalakjának bizonyos szabályok szerint módosított változata, és önmagában értelmetlen. Előfordul, hogy az ikerszó egyik tagjának sincs önálló értelme és léte. Ha pedig mindkét tag értelmes, álikerszóról van szó.

Álikerszók: *nyal-fal* 'ölelget'; *heikkopeikko* 'gyenge ember'.

Valódi ikerszók: *vicikvacak* 'jelentéktelen', *tesze-fosza* 'tehetetlen', *biszbasz*, *szirszar* 'apró tárgy'; finn példát nem találtam.

Egyik tag sem létezik önállóan: *cókmók* 'holmi', *incifinci* 'kicsi', *la-cafacázik* 'piszmog', *etyepetye* 'intim együttlét'; *tinkeli-tonkeli* 'részeg', *dingdong* 'bolond, bogyuta'

Feltűnő eltérést tapasztaltam a két nyelv között azon szavak esetében, amelyek csupa azonos magánhangzóból állnak. Erre ugyanis a finnben csak nagyon kevés példát találtam, és nem is valószínű, hogy a magánhangzó-azonosság tudatos törekvés eredménye: például *lantavarvas*, *paskajalka*. A magyar szleng ezzel szemben szándékosan él ezzel a lehetőséggel, például *kukkljuk* 'szem', *alfarhang*, *lyukszusz*, *űrgyűrűfűtű*, *hátvágánygáz* 'szellentés', *cicifix*, *csöcsölő* 'melltartó'. Ezzel szemben az alliteráció a finnben gyakoribb, bár a magyar szleng is szívesen alkalmazza: *taatelintallaaja* 'déli országból származó', *kumikameli*, *munamankkeli* 'kerékpár', *proleputki* 'busz', *pullonpohjat* 'szemüveg', *kännikala* 'részeg ember', *leipälapio* 'gitár'; *riherongy* 'prostituált', *búvalbaszott* (< búvalbélt) 'szomorú'.

4. Eufémizmusok, diszfémizmusok

Mind a magyar, mind a finn szlengben bőségesen megtalálhatók egyrészt a szépítő, finomító, másrészt a szándékosan durvaságra törekvő kifejezések. A szleng illemszabályokat semmibe vevő, harásny természetéből adódóan a diszfémizmusok vannak túlsúlyban: *lónyal* 'üditő', *szarevő* 'zsugori', *lóbaszó* 'nagydarab ember', *bivalybasznád* 'vidéki hely'; *lantavarvas* 'vidéki ember', *vanhapieru* 'öregember', *paskalakki* 'rendőr'. Néhány eufémizmus: *aknatelepítés* 'székelés', *basszuskulcs* 'káromkodás'; *vaihtaa hiipakunta* 'meghal', *vesilintu* 'vizelettartó edény, kacsá'.

Összegzés

Mindezek alapján messzemenő következtetéseket ugyan nem lehet levonni a magyar és a finn szleng összetett szavairól, de az látszik, hogy vannak kapcsolódási pontok, amelyek tovább vizsgálhatók. Leginkább természetesen azokat az eseteket érdemes kutatni, ahol az összetételek tagonként majdnem vagy teljesen megfelelnek egymásnak a két nyelvben.

Mindkét nyelvre jellemző, de a finnben van nagyobb jelentősége, hogy a szleng szóösszetételei között rendkívül alacsony az idegen eredetű szavak aránya. A saját eredetű szóanyag alkalmasabb a szóalkotásra, legyen az összetétel vagy képzés. Az újonnan keletkező összetett szavak tehát fontos szerepet játszanak abban, hogy a finn szleng svédes jellege egyre csökken, és talán megakadályozzák azt is, hogy túlságosan elangolosodjon.

Irodalom

- András T. László–Kövecses Zoltán 1989: Magyar-angol szlengszótár. Budapest.
- Hämäläinen, Simo 1962: Slangi ja puhekieli. Kalevalaseuran vuosikirja 44. Helsinki.
- Itkonen, Erkki 1966: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
- Karttunen, Kaarina 1980: Nykyslangin sanakirja. Porvoo.
- Kis Tamás 1991: A magyar katonai szleng szótára. Debrecen.
- Koski, Mauno 1992: Erilaisia metaforeja. Metafora. Ikkuna kieleen, mieleen ja kulttuuriin. Toim. Harvilahti–Kalliokoski–Nikanne–Onikki. Helsinki.
- Laitinen, Irma 1990: Uutta, vanhaa ja lainattua. Tutkimus helsinkiläisnuorten 1980-luvulla käyttämästä slangista. Pro gradu -tutkielma. Tampere.
- Nahkola, Kari–Saanihahti, Marja 1991: Koululaisslangi Virroilla. Tampere.
- Tompá József (szerk.) 1962: A mai magyar nyelv rendszere I–II. Akadémiai Kiadó. Budapest.

*

Yhdyssanoja unkarin ja suomen slangissa

LIELI Marianne

Unkarin ja suomen slangiyhdyssanoissa on tutkimisen arvoisia yhtymäkohtia. Erityisesti kannattaa selvittää niitä tapauksia, joissa yhdyssosat lähes tai täysin vastaavat toisiaan molemmissa kielissä.

Kummallekin kielelle on ominaista, että vierasperäisten slangiyhdyssanojen määrä on hyvin vähäinen. Suomessa asialla tosin on suurempi merkitys. Oma-peräistä sanastoa hyödynnetään enemmän, oli pa kyse sitten yhdistämisestä tai johtamisesta. Tuoreilla yhdyssanoilla on suuri vaikutus siihen, että suomen slangin ruotsalaissävyyisyys jatkuvasti vähenee ja ettei slangisanasto myöskään liiaksi englantilaistu.

A magyar kettős alany, kettős tárgy és a finn participiumos szerkezetek

Harri MANTILA

1. Bevezető

Ez a cikk egy nagyobb kutatási vállalkozás része, amelyben a magyar nominális szerkezetek rendszerét vizsgálom kontrasztív szempontok alapján. Munkám szinkrón vizsgálat, a magyart és a finnt mint két modern irodalmi nyelvet veti egybe nyelvtörténeti fejtegetések nélkül. Tanulmányom másfelől beleilleszkedik egy magyar–finn kontrasztív kutatási tervbe is, amely 1988 őszén jött létre. A vállalkozás vezetői voltak Nyirkos István a Magyar Köztársaság Nagykövetsége Kulturális és Tudományos Központjának akkori vezetője, Szatmári István professzor, a Helsinki Egyetem akkori magyar vendégtanára, Heikki Paunonen és Alho Alhoniemi professzorok.

Az infinitivusok vizsgálatakor a magyar *ni*-képzős infinitivust, valamint a finn ún. I. infinitivust vetettem egybe. A finn nyelvtani hagyományok szerint négy vagy öt infinitivust szokás megkülönböztetni, véleményem szerint azonban csupán az I. infinitivus lativusi, azaz rövidebb alakja tekinthető igazi infinitivusnak. Az ún. II. és a III. infinitivusi formák a mondatban mindig határozói funkcióban használatosak, tehát inkább gerundiumnak nevezném őket. Az ún. IV. infinitivus használata annyira korlátozott, hogy inkább megkövesedett konstrukciónak tekinthető.

A magyar *ni*-képzős infinitivus – úgy tűnik – szintaktikailag tágabb értelmű a finn $(t)A \sim dA$ -képzős ún. I. infinitivusnál. Az infinitivusnak ugyanis mindkét nyelvben elsősorban alanyi és tárgyi funkciója van, a magyar infinitivus ezenkívül még például határozóként is használatos mind mozgást jelentő, mind statikus igék

mellett, pl. *Nem játszani jöttem ide* (Bencédy et al. 1988, 329) 'En ole tullut tänne leikkimään'. A finnben ugyanis erre a szerepre különösen a gerundiumok, azaz az ún. III. infinitivus határozóragos formái alkalmasak.

A magyar infinitivus gyakrabban fordul elő mondattömörítő funkcióban, mint a finn I. infinitivus. A magyar nyelvtanok többek között a következő példákat hozzák, amelyekben a *ni*-képzős infinitivus a szerkezet állítmányát képviseli:

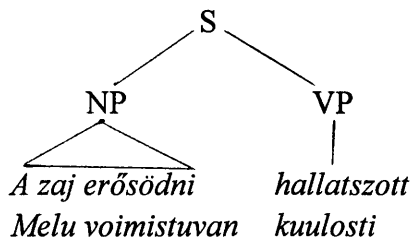
- A. 1. *A hajó menni látszott.* (MMNyR II, 115) 'Laiva näkyi menevän.'
- 2. *A zaj erősödni hallatszott.* (MMNyR II, 116) 'Melu kuulosti voimistuvan.'
- B. 1. *Látom a barátomat közeledni.* (Benkő–Imre 1972, 116) 'Näen ystäväni tulevan.'
- 2. *Gergelyt törökül hallja szólani.* (MMNyR II, 151) 'Hän kuulee Gergelyn puhuvan turkkia.'
- 3. *Hagytam a gyereket beszélni.* (Benkő–Imre 1972, 116) 'Annoin lapsen puhua.'

A magyar nyelvtanok szerint az A-csoport példamondataiban kettős alany van, amelyben mind az infinitivus, mind az általa kifejezett cselekvés végrehajtója együttesen alanya a vezérigének. A B-csoport példáiban az infinitivus és az általa kifejezett cselekvés végrehajtója együttesen tárgya a vezérigének. Ezt a szerkezetet nevezik kettős tárgynak. A finnben e szerkezeteknek gyakran participiumos szerkezetek felelnek meg, azaz olyan referatív mondatpótló szerkezetek, mint az előző példákból ki is derül. Jelen cikkemben a magyar kettős alany és kettős tárgy finn megfelelőinek különbségeit és egyező vonásait veszem szemügyre. A magyar mondatoknak a lehető legpontosabb finn szintaktikai és szemantikai ekvivalenseit, s nem a stilisztikailag legmegfelelőbb fordításait próbálom megtalálni (vö. Krzeszowski 1990, 147–148).

2. A kettős alany és az alanyi participiumos szerkezet

A magyar kettős alany általában a *látszik* 'näkyä, näyttää' igével használatos. Ritkábban előfordul akkor is, ha a vezérige *hallik* vagy *hallatszik* 'kuulua, kuulostaa', néha pedig az *érzik* 'tuntua' igével is. (Vö. Tompa 1954, 142–143; MMNyR II, 115–116.) A finnben a magyar kettős alanynak alanyi participiumos szerkezet felel meg.

Verbum régensként ilyenkor a következő igék állhatnak: *näkyä* 'lát-szik', *näyttää* 'látszik, tűnik', *kuulua* 'hallatszik, hallik', *kuulostaa* 'tűnik, hallatszik', *tuntua* 'érzik, tűnik', *vaikuttaa* 'hat, tűnik' (Hakulinen–Karlsson 1979, 347; Ikola 1974, 26). A szóban forgó szerkezetek mindkét nyelvben érzékelést vagy észlelést jelentő igék mellett állhatnak. A magyar és a finn szerkezet a következő ágrajzzal szemléltethető:

A szerkezetek generálási feltételei azonban jelentősen különböznek is egymástól. A finn participiumos szerkezet mindenképpen mondatyszerűbb. A magyar kettős alany nem tud időviszonyt kifejezni a vezérigéhez viszonyítva, az általa kifejezett cselekvés ugyanis mindig egyidejű a vezérigéével. A magyar kettős alannyal tehát nem lehet visszatérni például a következő finn szerkezetek időviszonyait: *Melu kuulosti voimistuvan* = *Melu kuulosti voimistuneen*, csak mellékmondat: 'Úgy hallatszott, hogy erősödik a zaj.'

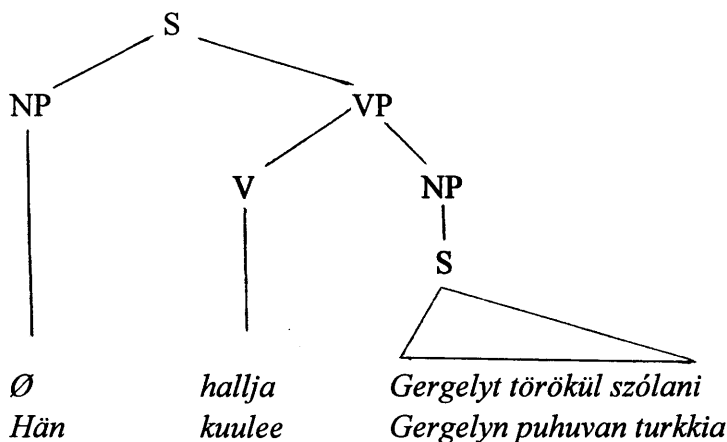
Finn participiumos szerkezet konstruálható még a fentiekén kívül a következő vezérigékkel: *selvitä* 'kiderül', *ilmetä* 'nyilvánvalóvá válik' vagy egyéb más igékkel is (Ikola 1974, 28–29; vö. Hakulinen–Karlsson 1979, 347). Magyarra például lehetetlen lefordítani kettős alannyal ezt a mondatot: *Selvisi puhuvan olevan ulkomaalaisen*. 'Kiderült, hogy a beszélő külföldi.'

Fontos szerkezeti különbség az is, hogy a magyar kettős alanyos szerkezetben a vezérigé mindig egyes szám harmadik személyű, mint a fenti példákban. A finn szerkezetben a személyhasználat nincs korlátozva, bármelyik személy használható, pl. *Et näytä uskovan*. 'Úgy látszik, nem hiszed.' *Tästä näytämme olevan samaa mieltä*. 'Úgy tűnik, hogy egyetértünk.' Régen a magyarban is voltak hasonló szerkezetek. Tompa említi cikkében a következő esetet 1821-ből: *...nem hinni látszol* (1954, 142).

A vezérige harmadik személye a magyarban általában genérikus, általános alanyt fejez ki. A finnben viszont a genérikus 3. személyű vezérige mellett az alany határozott is lehet, pl. *Liisa kuuluu muuttaneen Ruotsiin*. 'Úgy hírlik, hogy Liisa Svédországba költözött.' Ritkán a magyarban is szóba jöhet az ilyen. Különösképpen akkor van erre lehetőség, ha az infinitívussal kifejezett szerkezeti állítmány tranzitív, ami egyébként önmagában ritka. Tompa hozza a következő példákat (1954, 141–142): *Kopereczky... a családi képeket látszott nézegetni*. 'K. näytti katselevan perhekuvia.' *Karthon... magát a királyt látszik fenyegetni*. 'K. näyttää uhkaavan itseään kunin-gasta.'

3. A kettős tárgy és a tárgyi participiumos szerkezet

Kettős tárgy használatos a fenti érzékelést és észlelést jelentő igék tranzitív párjaival. Ezek a következők: *lát* 'nähdä', *hall* 'kuulla' és *érez* 'tuntea' (MMNyR II, 151). A finnben ennek megfelelően a *nähdä*, *kuulla* és *tuntea* mellett állhat tárgyi participiumos szerkezet (Ikola 1974, 24–25). Ez a típus a latin accusativus cum infinitívóhoz hasonlít, s több nyelvben megtalálható. A szerkezetek megfelelői a következő ágrajzzal személtethetők:

A kettős tárgy használatára – a kettős alanyéhoz hasonlóan – a finn participiumos szerkezettel összevetve az a megszorítás vonatkozik, hogy a magyar szerkezet nem tud idődimenziót kifejezni a

verbum régens viszonylatában. Az összevetett nyelvekben a vezér-igét illetően még több különbség észlelhető, mint a kettős alany és az alanyi participium vonatkozásában. A finnben tárgyi participiumos szerkezet használatos a mondat, gondolkodást, akarást, kétke-
dést stb. jelentő igékkel is (Hakulinen–Karlsson 1979, 351). Másfe-
lől viszont kettős tárgy használatos a magyarban, ha verbum régens-
ként a *hagy* 'antaa, sallia' vagy az *enged* 'sallia, luvata' ige áll
(MMNyR II, 151), mint például a fenti példasor utolsó mondatában.
A finnben ebben az esetben ún. permisszív szerkezet áll (vö. Ikola
1974, 30–32).

Tárgyi participiumos szerkezet bármely alapmondattípusból al-
kotható. A participiumos szerkezet igéjére nézve nincs semmilyen
korlátozó szabály. Szóba jöhet tranzitív és intranszítív ige, sőt a
létige is mind konkrét, egzisztenciális jelentésében, mind kopula-
ként. A magyar kettős tárgy infinitivusa csaknem kizárólag intranszi-
tív lehet. A nyelvtanok példamondatai általában mind intranszítív
igéket tartalmaznak (pl. MMNyR II, 151–152; Benkő–Imre 1972,
116; Bencédy et al. 1988, 272; ld. még Stephanides 1980, 120). A
magyar nyelvtudattal megfér a tranzitív ige is, noha rendkívül rit-
kán. A legtöbb magyar valószínűleg helyesnek ítéli a következő
mondatot: *Miklós látta a feleségét autót mosni.* 'Miklós náki vai-
monsa pesevăn auton.'

A létigés mellékmondatot a magyarban nem lehet kettős tárggyá
transzformálni. Így a következő finn tárgyi participiumos szerkeze-
tek csakis mellékmondattal fordíthatók magyarra: *Näen Liisalla ole-
van varallisuutta. Näen Liisan olevan rikas.* 'Látom, hogy Liisa
gazdag.' – A magyar kettős tárgy és a finn tárgyi participiumos
szerkezet megfeleléseit a következő táblázat szemlélteti:

Vezérige	MAGYAR FINN	
a) érzékelést, észlelést kifejező igék (verba sentiendi)	+	+
b) beszélést stb. kifejező igék (verba dicendi)	–	+
c) megengedést kifejező igék	+	–

A szerkezet igéje

a) intranszítív	+	+
b) tranzítív	– (+)	+
c) létige	–	+

Tompa, aki a kettős tárgyat behatóan tanulmányozta, a *hagy* és az *enged* igékkel járó infinitívusos szerkezetet olyan célhatározónak értékeli, amely inkább közel áll a tárgyhoz. A szóban forgó szerkezeteknek a magyarban még olyan esetei is vannak, amelyekben a verbum régens a *bocsát* 'päästää, asettaa', *ereszt* 'laskea, päästää', *kényszerít* 'pakottaa', *segít* 'auttaa', *tanít* 'opettaa', pl. *Franciául beszélni tanít (engem)*. 'Hän opettaa minua puhumaan ranskaa.' Ezekben a mondatokban az infinitívus már tisztán határozói szerepű, amely célt fejez ki valamire felkészítést, valamihez hozzászoktatást, valamire kényszerítést, valamire tanítást jelentő ige mellett (1954, 133–134).

A magyarban tehát háromféle accusativus cum infinitivo létezik, amelyek jelentésüket és mondattani szerepüket tekintve különböznek egymástól, de amelyeknek morfoszintaktikai szerkezete azonos. A magyar–finn kontrasztív kutatás azonban meg tudja világítani e szerkezetek különbségeit, mivel mindegyik finn megfelelője más, vagyis a finn a különböző jelentésekhez különböző szerkezeteket kódolt a következő módon:

Vezérige „Accusativus cum infinitivo”-szerkezet
finn megfelelője

1. <i>hall, lát, érez</i>	tárgyi participiumos szerkezet
2. <i>hagy, enged</i>	permisszív mondatpótló szerkezet
3. <i>bocsát, ereszt, tanít</i> stb.	III. infinitívus illativusa + accusativus
vagy partitívus

4. Konklúzió

Ebben a tanulmányomban a magyar kettős alany, kettős tárgy és a finn participiumos szerkezetek megfeleléseivel foglalkozom. A cikk része egy nagyobb kutatásnak, amelynek tárgya a magyar és a finn igenévrendszer egésze.

A finn participiumos szerkezet minden értelemben mondatse-rűbb, mint a magyar kettős alany és kettős tárgy. Különösen a finn tárgyi participiumos szerkezet helyettesíthet bármilyen alapmondat-típust. A szóban forgó magyar szerkezeteknek a finnben csaknem mindig participiumos szerkezet felel meg, fordítva azonban nem: a finn participiumos szerkezeteknek a magyarban csak ritkán felel meg kettős alany, ill. kettős tárgy. A finn participiumos szerkezetet tartalmazó kifejezések közel állnak a latin accusativus cum infinitivo szerkezethez mind a vezérige, mind az igenévvel képviselt állítmány tulajdonságait illetően. A magyar kettős tárgy ezzel szem-ben lényegesen más szerkezet, amelynek előfordulási feltételei sok-kal korlátozottabbak.

A magyar alanyos szerkezetben mind a vezérigének, mind az infinitivusos szerkezetnek az alanya mindig egyes szám 3. személyű, a finnben minden személy előfordulhat. Továbbá mind az alanyi, mind a tárgyi participiumos szerkezet képes a finnben kife-jezni a vezérigéhez viszonyított időrelációt. A magyar kettős alany és kettős tárgy nem tud ilyet kifejezni.

Az igéhez tartozó accusativus és infinitivus kapcsolata a magyar-ban előfordul célhatározói funkcióban. A finnben a III. infinitivus illativusa felel meg neki accusativusszal vagy partitivusszal. A ma-gyarban az infinitivus a mozgást jelentő igékkel kapcsolatban egyébként is határozói szerepű, amely lehetővé teszi, hogy célhatározói értelemben használják.

Irodalom

- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1988: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd–Imre Samu 1972: The Hungarian Language. Mouton. The Hague–Paris.
- Hakulinen, Auli–Karlsson, Fred 1979: Nykysuomen lauseoppia. SKS. Helsinki.
- Ikola, Osmo 1974: Lauseenvastikeoppia. SKS. Helsinki.
- Krzeszowski, Tomasz P. 1990: Contrasting Languages. Trends in Linguistics 51. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- MMNyR II: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan. (Szerk. Tompa József.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- H. Stephanides Éva 1980: A contrastive study of the English and the Hungarian Infinitive. – Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics (ed. L. Dezső, W. Nemser). Akadémiai Kiadó. Budapest. 93–144.
- Tompa József 1954: „Kettős tárgy” – „kettős alany”? – NyK 56. 129–148.

*

Unkarin ns. *kettős tárgy* ja *kettős alany* -rakenteiden ja suomen partisiippiirakenteiden vastaavuudesta

Harri MANTILA

Tässä artikkelissa hahmottelen unkarin *kettős alany* ja *kettős tárgy*-rakenteen ja suomen partisiippiirakenteen vastaavuutta. Artikkelin on pieni osa laajempaa tutkimusta, jossa kohteena on koko infinitiivien muotojen järjestelmä unkarissa ja suomessa.

Suomen partisiippiirakenne on joka mielessä lausemaisempi kuin unkarin *kettős alany* ja *kettős tárgy* -rakenteet. Erityisesti objektina oleva partisiippiirakenne voi suomessa korvata mitä tahansa peruslausetyyppiä. Puheena olevia unkarin rakenteita voikin lähes aina vastata suomessa partisiippiirakenne, mutta partisiippiirakenteen vastineena unkarissa voi vain harvoin olla *kettős alany* tai *kettős tárgy*. Suomen partisiippiirakenteen sisältävät ilmaukset ovat hyvin lähellä klassista latinan *accusativus cum infinitivo* -rakennetta sekä hallitsevan verbin että upotteen verbin ominaisuuksien puolesta.

Unkarin *kettős tárgy* on puolestaan olennaisesti toisentyyppinen rakenne, jonka esiintymisedellytykset ovat paljon rajallisemmat.

Subjektitapauksessa sekä hallitsevan verbin että upotteen verbin subjekti on unkarissa aina 3. persoona, suomessa taas mikä tahansa persoona tulee kyseeseen. Edelleen sekä subjekti- että objektitapauksessa suomen partisiippiirakenne pysyy ilmaisemaan aikaa suhteessa hallitsevaan verbiin. *Kettős alany* ja *kettős tárgy* -rakenteella ei tällaista ominaisuutta ole.

Verbiin liittyvä akkusatiivin ja infinitiivin muodostama rakenne esiintyy unkarissa myös päämäärän adverbiaalinen funktiossa. Suomessa tätä vastaa III infinitiivin illatiivi akkusatiivin tai partitiivin kanssa. Unkarissa infinitiivi muutenkin toimii adverbiaalinen liikeverbien yhteydessä, mikä mahdollistaa sen käytön myös päämäärän ilmaisimena.

Tutkielma on ilmestynyt suomeksi: Kielitieteellisiä muistoonpanoja 7. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 38. Oulu 1994. 22–28.

Paikallissijojen toissijainen käyttö unkarissa ja suomessa

Sándor MATICSÁK

1. Suomalais-ugrilaisten kielten yksi ominaispiire on runsas sijapäätejärjestelmä. Joitakin ostjakkimurteita lukuun ottamatta (joissa on kolme sijaa) sukulaiskielissä esiintyy suuri määrä sijoja (syrjääni 17, votjakki ja suomi 15, mordva 13, itäostjakki 11, tšeremissi 10, voguli 6). Erityisen runsas on unkarin deklinaatio; on jopa vaikea päättää, montako sijaa siinä oikeastaan on. Akateeminen kielioppi luettelee 28 (MMNyR. 586) sijaa, Mai magyar nyelv (Nykyunkarin kieli) 24 sijaa (MMNy. 196–200), uusin deskriptiivinen kielioppi (Keresztes 1992, 70) esittelee 25 sijaa. László Antal kulki toista tietä: hän hyväksyy pääteen funktion ja järjestelmän sekä pääteen ja johtimen erottamisen perusteella 17 sijaa (Antal 1977, 50–74).

Tämä tutkielma käsittelee sijapäätteiden joukosta paikallissuhdetta ilmaisevia sijoja vertaillen unkarin ja suomen paikallissijoja (tai niiden sekundaarista käyttöä). Kiitän lämpimästi Jyväskylän yliopiston hungarologian opiskelijaa Tarja Ahoa antoisasta yhteistyöstä tämän tutkielman kirjoittamisessa.

Molempien kielten paikallissijajärjestelmän keskeisin piirre on suunnan kolminaisuus (joka on johdettavissa aina suomalais-ugrilaisen kantakieleen asti). Tämän pääluokituksen sisällä jotkut suomalais-ugrilaiset kielet tarjoavat kirjavan kuvan. *Mistä?/missä?/mihin?*-sarjan sisällä esiintyy perussijojen lisäksi (Abl, Loc, Lat) myös hienovaraisempia suhteita ilmaisevia muotoja. Tarkastelkaamme suomalais-ugrilaisten kielten paikallissuhteita ilmaisevia sijoja.

	UNK	VOG	OSTJ	SYRJ	VOTJ	MORD	TŠER	SUOM
ELAT	+			+	+	+		+
DELAT	+							
ABLAT	+	+	+	+	+	+	+	+
EGRESS				+	+			
LOC		+	+					
INESS	+			+	+	+	+	+
SUPESS	+							
ADESS	+							+
LAT		+	+			+	+	
ILLAT	+			+	+	+	+	+
SUBLAT	+							
ALLAT	+					+		+
APPROX			+	+	+		+	
TERM	+			+	+			
DAT	+			+			+	
PROLAT				(+)		+		
PROSEC				+				
TRANS				+	+			

Yksinkertaista järjestelmää edustavat obinugrilaiset kielet. Rik-kaimman kuvan tarjoavassa unkarin kielen järjestelmässä on sisä-sarjan sekä kiinteän ja löyhän ulkosarjan rinnalla olemassa myös terminatiivi ja datiivi. Kaikkein „symmetrisin” on suomen järjestelmä (sisä- ja ulkosarja). Mordvan suhdajärjestelmässä esiintyy, mielenkiintoista kyllä, yhden *missä?* ja kahden *mistä?*-kysymykseen vastaavan päätteen lisäksi kolme *mihin?*-suuntaista sijaa. Kirjava on myös permiläiskielten paikallissijajärjestelmä: perusfunktion lisäksi voimme tavata myös muita paikallissijoja (egressiivi, approksimatiivi, terminatiivi).

Muutamassa kielessä esiintyy kuitenkin yksi sellainen sijapäätte (tai kaksi? kolme?), joka on vaikeasti sijoitettavissa suunnan kolminaisuuden hyvin tunnettuun järjestelmään, nimittäin prolatiivi (prosekutiivi, transitiivi), joka toimii permiläiskielissä ja mordvassa itsenäisenä sijana, ja josta tavataan merkkejä myös muissa kielissä. Seuraavassa koetetaan käsitellä juuri tätä vaikeasti hahmotettavaa sijaa.

2. Näimme siis, että permiläiset kielet ja mordva tuntevat prolatiivin, tai prosekutiivin ja transitiivin. Erik Vászolyi (1968) erottaa syrjäänissä kaksi sijaa, prolatiivin ja transitiivin. Károly Rédei taas ottaa lukuun prosekutiivin ja transitiivin. Prolatiivista hän sitä vastoin kirjoittaa: „Adverbeissä esiintyy melkoisen harvinaisena tapauksena prolatiivipääte” (Rédei 1978, 60). Votjakissa samassa funktiossa on transitiivi-niminen sija. (Sen sijaan mordvassa sen nimi on jälleen vain prolatiivi.) Asiantuntijat ovat siis eri mieltä siitä, millä nimellä nämä päätteet voidaan permissä erottaa toisistaan. Tässä mielessä ei ole helppo tehtävä päättää, mikä on edes näiden päätteiden merkitys. Erik Vászolyi kirjoittaa permiläiskielten muodoista: „Näyttää siltä, että jo muinaspermiläisten kielten ominaispiirre oli yhtä lailla kuin myöhemmän syrjäänin tämä paikkaa ilmaiseva tyyppi: (ablatiivi-elatiivi)pääte määrää liikkeen lähtöpisteen ja toinen (latiivi-terminatiivi)pääte sen suunnan tai päätepisteen – näiden kahden välillä liike etenee loppuun, ja tämä kopulatiivinen kaksoispääte, tai yhteenlaskettuna niiden osat tai niitä ilmaisevat morfologiset elementit, on muodostunut yhtenäiseksi morfeemiksi, jolla on prolatiivis-translatiivinen merkitys” (Vászolyi 1968, 80). Mutta toisessa kohtaa hän kirjoittaa näin: „Suurin piirtein ja kokonaisuutena molempien (= prolat. ja trans.) merkitys on yhtäläinen: se ilmaisee sitä paikkaa, johon liike, dynaaminen toiminta, päättyy, loppuu (staattisen tilan, toiminnan vastakohtana) (Vászolyi 1968, 62). Rédei ei oikeastaan määrittele syrjäänin transitiivia, mutta sen merkitystä hän koettaa valaista esimerkkien kautta: *tat* 'itt, ezen az úton', *set* 'ott, arra, azon az úton', *verti* 'az erdőben (jár)', *beregti* 'a part mentén (halad)' (Rédei 1978, 60). Csúcsin määritelmä votjakin transitiivista on seuraavanlainen: pitkin, kautta; voidaan käyttää pääasiassa liikettä ilmaisevien verbien yhteydessä: *šureti* 'a folyó mentén' (Csúcs 1990, 36). Keresztesin mukaan mordvan prolatiivin merkitys on '-n, mentén, szerte' (Keresztes 1990, 53).

Kuten jo mainitsin, itämerensuomessakin on havaittavissa prolatiivin merkkejä: sen jäänne on nykysuomen *-tse*-suffiksi. Jos katsoimme, kuinka eri käsikirjat määrittelevät prolatiivin, löydämme varsin niukkasanaisia määritelmiä: 'sijamuoto, joka ilmoittaa, mitä tietä tai mitä myöten tekeminen tapahtuu' (Nykysuomen käsikirja 330, Otavan iso tietosanakirja 6, 1587), tai 'eräs adverbinen sijamuoto' (Itkonen 1988, 313) sekä 'adverbinen sijamuoto, joka il-

moittaa, mitä tietä tai mitä myöten tekeminen tapahtuu' (Nykysuomen sanakirja 2, 340). (Näistä käsikirjoista etsisimme luonnollisestikin turhaan prosekutiivia ja transitiivia, kun unkarinkaan kieliopit eivät käsittele niitä.)

Huomaamme siis, että jos haluamme täsmälleen määritellä tämän pääteen merkityksen ja funktion, on jälleen turvaututtava niihin kieliin, joissa prolatiivi (jne.) toimii itsenäisenä sijana. Erik Vászolyi tiivistää seuraavasti permin prolatiivin ja transitiivin merkityksen: „Jonkin kiinteän, nestemäisen tai kaasumaisen väliaineen, pinnan, alueen läpi, kautta, loppuun; maasta kohoavien esineiden välisistä kulkien; jonkin määrätyn aukon läpi, kautta; jollakin kaistalla, linjalla tapahtuva, sen suunnan kanssa yhdenmukainen liike; jotakin aluetta, pintaa tai kaistaa pitkin tapahtuva liike; yhdestä paikasta toiseen etenevä jaksottainen liike; ja (vain prolatiivin kohdalla) kosketuksen, tarttumisen kohta” (Vászolyi 1968, 58-61). Mordvasta voimme löytää seuraavia merkityksiä ja merkitysvivahteita: „paikka, jonka pinnalla, sen suunnan kanssa yhdenmukainen liike tapahtuu loppuun; jonkin alla tapahtuva, yhden kerran, yhteen suuntaan tapahtuva liike; jonkinlaisen väliaineen, alueen läpi, kautta etenevä liike; jonkin määrätyn aukon läpi tapahtuva liike; jonkin yläpuolella tapahtuva liike; paikka, jota kohti liike suuntautuu; liikkuva henkilö, esine, jonka takana perässä kulkee toinen henkilö, esine; jaksottainen, yhdestä paikasta toiseen suuntautuva liike; paikka, johon säännöllisesti toistuva (edestakainen) liike suuntautuu; jonkin ympärillä tapahtuva liike; paikka, jonka pinnalle tai sisälle, jota pitkin useampi subjekti asettuu, hajaantuu; peittää jotakin jostakin kohdasta toiseen; näkeminen, katsominen, jossa toiminta etenee kohta kohdalta loppuun jne. (Molnár 1994, 87-91).

Varsin monitahoisista merkityksistä suomen prolatiivimuodoissa esiintyvät ensisijaisesti seuraavat merkitykset: 'jotakin pitkin, jonkin läpi kulkeva liike', esim. *maanteitse, ohitse, ylitse tai pitkin, myöten*. Viime aikoina – teknisten saavutusten aluevaltausten myötä – tämä muoto alkaa muuttua jälleen produktiiviseksi: *postitse, puhelimitse, faksitse*.

Niissä kielissä, joissa prolatiivi esiintyy itsenäisenä sijana, on suhteellisen helppo määritellä niiden merkitys. Päähuolen aiheuttaa se, että tämä sija (tai muut ilmaisukeinot) eivät sovellu perinteiseen *mistä?/missä?/mihin?* -suunnan kolminaisuuden järjestelmään, sillä

tässä on viime kädessä kyse jonkinlaisesta suunnasta, suuntautuneisuudesta, liikkeestä, joka tietenkin sisältää *mihin?*-momentin), kun taas sen kielelliset ilmaisukeinot on etsittävä *missä?*-kysymyksiin vastaavien sijamuotojen tai postpositioiden joukosta. Toisin sanoen staattisen suhteen ilmaisukeinoja käytetään dynaamisen funktion kuvaamiseen. Erik Vászolyin esimerkkilause havainnollistaa hyvin tätä eroa: *gőra p ő k a t j a s y n v i ž ő n y s k ő t ő s , m e d ő a s ő y ž j a s ő s , k o d j a s k o k n i a v e l l ő n y p ő k a t j a s t i* 'vuorenrinteillä paimennetaan karjaa, mieluiten lampaita, jotka liikkuvat helposti vuorenrinteillä/a hegyoldalakon jőszágot legeltetnek, leginkább juhokat, amelyek könnyen mozognak a hegyoldalakon'. „Staattisen tilan ilmaisemiseen käytetään InessCx:ää, sitä vastoin dynaamista toiminnan tilaa ilmaisee TransCx” (Vászolyi 1968, 48). Huomaamme siis, että unkarissa ja suomessa täytyy sijapäätteen puutteessa turvautua muuhun ratkaisuun, jolla kieli kykenee ilmaisemaan staattisen ja dynaamisen tilan välisen eron. Myöhemmin esiteltävän esimerkkiaineiston pohjalta voidaan jo nyt todeta, että se on toteutettavissa vain kompleksisella ilmaisukeinolla; useamman kielellisen elementin yhteiskäyttö antaa prolatiivisen merkityksen.

Prolatiivista merkitystä ilmaisevassa unkarin järjestelmässä esiintyy varsin usein superessiivin sijapäätte, mutta se – staattisena suffiksina – ei yksin riitä dynaamisen merkityksen ilmaisuun. Superessiivin tai muiden sijapäätteiden tätä käyttöä nimitetään toissijaiseksi funktioksi, ja tämän tutkielman lopussa yritämme valaista sitä, millaisin kielellisin ilmaisukeinoin tätä funktiota voidaan kuvata, toisaalta sitä, millaiset verbit, verbiprefiksit ja postpositiot liittyvät sijapäätteisiin prolatiivisessa merkityksessä. (Mutta emme tarkastele temporaalisia ja abstrakteja merkityksiä vaan ainoastaan paikkasuhteiden ilmaisua.)

3. Käytännön analyysiä varten valitsimme Tibor Déryn Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról (Kuviteltu raportti amerikkalaisista popfestivaaleista) -nimisen romaanin ja sen suomennoksen Montanaan (kääntänyt Ilkka Firon, WSOY 1976). Tässä teoksessa esiintyy noin sata merkitysvivahteeltaan prolatiivista ja „prolatiiviseksi epäiltyä” ilmausta. (Tuonnempana nimitetään lyhyesti prolatiiviksi 'jtk pitkin, jnk läpi jne.'-merkityksisiä elementtejä ottaen huomioon koko yllä hahmotellun ongelmakentän.)

3.1. Merkitykseltään prolatiivisten rakenteiden semanttisia ryhmiä

Kuten jo mainittiin, prolatiivista merkitysvivahdetta olisi unkarissa varsin vaikea ilmaista yhdellä kielellisellä elementillä. Yleensä useampi elementti yhdessä ilmaisee kyseisen merkityksen. Ilmiön luonteesta johtuu, että syntagmassa esiintyy hyvin usein liikettä merkitsevä verbi. Muutama esimerkki:

vonul 'vetäytyä, siirtyä, marssia': *vonult elöttünk a menet/jono kulki edessämme; odakünn az esőben vonulnak/ulkona ne marssivat sateessa; a sárban vonulnak/marssivat kurassa; levonult a terep-ről/poistui alueelta; a csapat elvonult mellettünk/joukko ohitti sen; kiáltozva vonultak s tolongtak mellettünk/marssivat huudellen ja tungeksivat vierellämme;*

jár 'käydä, kulkea, liikkua': *tovább jártam a terepet/jatkoin maaston tutkimista; kísértet járja be a földet/aave kummittelee maassamme;*

fut, száguld 'juosta; syöksyä, rynnätä': *amelyen az országút futott/jolla maantie juoksi; nyugat felé négy sávon száguldottak a kocsik/autot kiitivät länteen päin täyttäen neljä kaistaa;*

száll, kering 'lentää; kiertää, kaarrella': *a beton fölött szállt/lensi betonin yli; keringeni kezdtek a fejünk fölött/alkoivat kierrellä yläpuolella;*

halad 'kulkea, edetä': *haladnak az utcán/he kävelevät kadulla;*

vándorol 'vaelttaa': *az országutakon, a vasúti sínek mentén vándoroltak/vaelsivat maanteitä tai rautatiekiskoja;*

hajt 'ajaa': *a Bécsi úton át a téglagyárba hajtották a menetet/ajoiivat Wienintietä tiilitehtaaseen; a Bécsi úton hajtottak a téglagyárba/ajoiivat meitä Wienintien tiilitehtaaseen;*

folyik, ömlik 'virrata, juosta; valua': *a verejték, mely úgy ömlik az arcukról/hiki, joka virtaa pitkin heidän kasvojaan; a hátgerincemre folyt/juoksi pitkin selkäranka; kettős sorokban folydogáltak az országúton/virtasivat maantiellä parijonossa;*

terjed 'levitä, ulottua': *tovább nőttek és terjedtek a Föld barázdáiban/kasvoivat ja levisivät Maamme vaoissa jne.*

Näissä rakenteissa esiintyy usein verbiprefiksejä. Verbiprefiksi vahvistaa juuri dynaamista merkitystä, usein se muodostaa staatti-

sesta verbistä dynaamisen (Jakab 1976, 67–70). Prolatiivisissa rakenteissa esiintyvät useimmiten *át-*, *szét-* és *le-* verbiprefiksit:

el-

pofával a sárban elvonultak/kasvot mudassa he siirtyivät; a csapat elvonult mellettünk/joukko ohitti sen; elvonultak mellettünk/marssivat ohitse; szálltak el az öreg Ford/kocsi fölött/ylittivät vanhan Fordin; elhaladtak mellettünk/jono ohitti meidät; elterült a földön/kaatui maahan; egy hordágyat vittek el az ablakod előtt/ikkunasi ohi kannettiin paareja; az ablak előtt egy hordágyat visznek el/ikkunasi takana kannetaan paareja; hordágyat visznek el az ablakod mögött/paarit kannetaan ikkunasi alta;

végig-

a méreg a fagon végigfutva kiömlik/myrkky valuu pitkin hampaita; fényszórója végigsöpört egy dzsipen/valokiila pyyhkäisi jeeppiä; végignyalt rajta/nuolaisi sitä; végigfuttatta a szemét a tömegen/ antoi katseensa kiertää joukossa; tekintetét végigjártatva a hatalmas tájon/sanoi katsellen valtavaa seutua; végigdőltem rajta/ kävin pitkäkseni; végiment a Duna-parton/kävelin pitkin Tonavan rantaa; végigjárták a vagonokat/kaikki vaunut tarkastettiin;

körül-

húszas-harmincas sorokban vették körül a völgykatlant/autot piirittivät laaksokattilaa; szakállát körülcsavarta a földön/on kietonut partaansa maailman; a vonatot körülvette a csendőrség/sotapoliisi piiritti junan; körüljártatta a szemét a sátorban/antoi silmiensä kiertää telttaa;

át-

áramlottak át a síkságon/autot ylittivät tasankoa; a fiú, akin át kellett lépnie/poika, jonka yli hänen oli astuttava; két zivatar vonult át a hegy fölött/kaksi ukkosrintamaa ylitti laakson; átkúszva vagy átvetve magát a testeken/ryömien tai heilauttaen itsensä maassa makaavien yli; a verőeret is átlukasztotta/terä puhkaisi valtimon; egy csomó ember áthajol a korláton/joukko ihmisiä kaiteen yli kumartuen; átmént a mellkasán/ajoi rintakehänsä ylitse; átmetszette a koszorúereket/katkaisten sinussolmukkeen; átugrotta a fiú testét/loikkasi pojan ylitse; átmetszette lélegzetün-

ket/lävistäen hengityksemme; átkeltünk a Dunán/ylitimme Tonavan;

szét-

a föld felületén szétfröccsenve elfedik/maanpinnalla yltympäriinsä roiskien peittää; adagokra osztják szét/jakavat annoksiin; szétekintesz a síkságon/sinä katsot lakeutta; a pokol angyalai között osztottak szét/helvetin enkelille jaettiin; szétszéledtek a síkságon/ihmiset ovat hajaantuneet; szétnézett maga körül/katseli vaisusti ympärilleen.

muut prefiksit

nem akart továbbmenni/ei halunnut jatkaa matkaa; a kocsí megállás nélkül továbbhaladt/auto jatkoí matkaansa pysähtymättä; rákúszott az autópálya mentén gőzölgő rétekre/hiipi radan varrella höyryäville niityille; levonult a terepről/poistui alueelta.

Joissakin tapauksissa ei liikettä ilmaiseva prefiksillinen verbi voidaan lukea tähän ryhmään (tässä juuri verbiprefiksi on se, joka luo dynaamisen vivahteen): *szétekintesz a síkságon/sinä katsot lakeutta; szétnézett maga körül/katseli ympärilleen; a gerinc mentén elvágta az izmokat/leikkasi selkärangan vieressä lihakset poikki.*

Niinikään myös tietyillä postpositioilla on tärkeä osuus prolatiivisissa rakenteissa:

mellett

az út a versenypálya mellett vezetett el/tie vei urheilukentän vierre; a csapat elvonult mellettünk/joukko ohitti sen; elhaladtak mellettünk/jono ohitti meidät; kiáltozva vonultak s tolongtak mellettünk/marssivat huudellen ja tungeksivat vierellämme; a menet mellett tűnt fel/jonon vierellä saattoi néhdä; elvonultak mellettünk/marssivat ohitse; csurgott el mellettünk a menet/jono valui vierellämme; egy teherkocsi lötyögött el mellettünk a sárban/kuorma-auto lotisi ohitsemme kurassa; a mellettünk lépdelő nyilas verte/vierellä kävelevä nuoliristiläinen löi.

mentén

a Magalhaes-szoros mentén fészkel/pesii Magalhaes-salmen varrella; rákúszott az autópálya mentén gőzölgő rétekre/hiipi radan varrella höyryäville niityille; az országutakon, a vasúti sínek mentén vándoroltak/vaelsivat maanteitá tai rautatiekiskoja.

körül

gyülekeztek táborá körül/kerääntyivät leirin ympärille; szétnézett maga körül/katseli vaisusti ympärilleen;

fölött

szálltak el az öreg Ford-kocsi fölött/ylittivät vanhan Fordin; a beton fölött szállt/lensi betonin yli; két zivatar vonult át a hegy fölött/kaksi ukkosrintamaa ylitti laakson; nézett rám a szemüvege fölött/katseli minua lasiensa takaa; keringeni kezdtek a fejünk fölött/alkoivat kierellä yläpuolella; gép darált el a sátor fölött/kone paahtoi matalalla teltan yli.

Verbien, verbinprefiksien ja postpositioiden rinnalla voi erottaa vielä yksi ryhmä. Se on substantiivien kaltainen ryhmä, joka voidaan lukea tähän yhteyteen liikkeen mielikuvan perusteella. Periaatteessa tässä tietysti voitaisiin luetella varsin moniakin substantiiveja, mutta esimerkeissä toistuu säännöllisesti vain pari substantiivia. „Prolatiiviset substantiivit” ovat seuraavat:

út 'tie'

a hosszú úton eltérítse gondolatait/sillä pitkällä matkalla johtaa pois ajatukset; amilyen az országút futott/jolla maantie juoksi; a sötétség elköltözött az országút egész hosszáról/pimeys väistyi koko maantien pituudelta; romlékony úton hajózik/pilaantuvia teitä hän purjehti; három útvonalon lehet megközelíteni/parkki-alueelle pääsee kolmea eri tietä; mindenkit lehangyunk az országúton/me ohitimme kaikki maantiellä ajavat; kettős sorokban folydogáltak az országúton/virtasivat maantiellä parijonossa; az út a versenypálya mellett vezetett el/tie vei urheilukentän vieritse vasemmalle; a Bécsi úton át a téglagyárba hajtották a menetet/ajoiivat Wienintietä tiilitehtaaseen; vonulásuk mentén, jobbra-balra az út szélén/marssin kuluessa tien poskeen oikealle ja vasemmalle; menetelt az esőverte országúton/oli kulkenut maantietä; az országútagon, a vasúti sínek mentén vándoroltak/vaelsivat maanteitä tai rautatiekiskoja; haladnak az utcán/ he kävelevät kadulla; poroszkált az út szélén/hölkkäsi hiljaa.

autópálya, pálya 'moottoritie, autorata'

a pálya egész hosszában felzúgtak a motorok/moottorit käynnistyivät pitkin rataa; az autópálya egész hosszában vissza-

dudált/autorata vastasi siihen torvin koko pituudeltaan; az út a versenypálya mellett vezetett el/tie vei urheilukentän vieritse; rákúszott az autópálya mentén gőzölgő rétekre/hiipi radan varrella höyryäville niityille.

Sor 'rivi' ja oldal 'puoli, laita', domboldal 'rinne' -substantiivien asema vaikuttaa ongelmalliselta. Emme lukisi niitä täydellä varmuudella prolatiiviseen ryhmään, vaikkakin niihin sisältyy kieltämättä joitakin prolatiivisia mielikuvia.

sor

kettős sorokba állítottak/asettivat meidät parijonoon; a többi négy-öt is sorban rálépett a fejére/muut neljä tai viisi astuivat myös peräkkäin hänen päänsä päälle; húszas-harmincas sorokban vették körül a völgykatlant/autot piirittivät laksokattilaa; kettős-hármas sorokban vonultak a bokáig érő sárban/kulkivat nilkkaan asti upottavassa kurassa; kettős sorokban folydogáltak az országúton/virtasivat maantiellä parijonossa; jöttek véget nem érő sorokban/heitä tuli lopuuttomina jonoina.

oldal

kétoldalt lefoszlott/hälveni molemmiin puolin; a domboldal on tízezren kaptunk helyet, ülve vagy állva/meitä mahtui kukkulan rintheille istumaan tai seisomaan kymmenisentuhatta; a domboldal on ide-oda száguldó csorda eltaposta/rinteellä edestakaisin laukkaava lauma; a hegypoldalon egymás mellett guggolva figyelik/tuijottavat vuorenrinteellä kyyhöttäen.

Monikin ilmaisu sai paikan useammassa ryhmässä. Tämä on selvä todiste siitä, että näissä syntagmaissa ei yksiselitteisesti voi liittää mielikuvaa prolatiivisesta merkityksestä tiettyyn elementtiin, vaan sitä ilmaisee koko rakenne kompleksisella tavalla.

3.2. Merkitykseltään prolatiivisten rakenteiden kieliopillisia ryhmiä

Tässä ryhmityksessä otimme huomioon korpuksesta 88 ilmausta (useita kyseenalaisia muotoja emme ottaneet mukaan). Tietenkin tässä ilmoitetut numerotiedot ovat suhteellisia, joten niihin voidaan suhtautua suurella varauksella (sillä korpuksen määrittäminen ei tässä ole yhtä yksinkertaista kuin esim. kyseisen romaanin inessivi-

muotojen laskeminen). Pidämme siis näitä tietoja pikemminkin vain varovaisina arvioina ja suuntaa-antavina lukuina.

Unkarin prolatiivisten rakenteiden nominijäsenet voidaan jakaa neljään pääryhmään: *missä?*, *mihin?* ja *mistä?*-kysymyksiin vastaavat paikallissijamuotoiset substantiivit ja postpositiot sekä akkusatiiviset muodot (sillä tässä on tärkeämpää paikkasuhteen suuntadimensio kuin substantiivin ja postposition erottaminen. Siksi nämä ryhmät käsitellään tässä analyysissä yhdessä). Näiden tapaus-ten ylivoimainen enemmistö vastaa *missä?*-kysymykseen.

A. Missä?-kysymykseen vastaavat muodot

a) Kaikista yleisin pääte on superessiivi. Tämä pääte saa kiittää „suosituimmuuttaan” siitä, että se on rektiollisten verbiprefiksien ja postpositioiden (*át, végig, szét, körül*) „pakollinen” sija. Unkarin superessiivin suomalaisten vastineiden joukosta on ensi sijassa mainittava sitä vastaava **adessiivi**, esim.: *a föld felületén szétfröccsenve elfedik/maanpinnalla yltympäriinsä roiskien peittää;* *amelyen az országút futott/jolla maantie juoksi;* *haladnak az utcán/ he kävelevät kadulla;* *a hosszú úton eltérítse gondolatait/sillä pitkällä matkalla johtaa pois ajatukset;*

inessiivi: *végigfuttatta a szemét a tömeg/antoi katseensa kiertää joukossa;*

elatiivi: *a sátor ablakán át ki lehetett látni/teltan ikkunasta näkyi;*

illatiivi: *elterült a földön/kaatui maahan;*

partitiivi + pitkin: *a fogon végigfutva kiömlik/myrkky valuu pitkin hampaita, végigment a Duna-parton/käveli pitkin Tonavan ranta;*

genetiivi + yli: *hegyen-völgyön át vándoroltak/vaelsivat yli vuorten ja laaksojen, a fiú, akin át kellelt lépnie/poika, jonka yli hänen oli astuttava, egy csomó ember áthajol a korláton/joukko ihmisiä kaiteen yli kumartuen;*

partitiivi: *fényszórója végigsöpört egy dzsipen/valokiila pyyhkäisi jeeppiä, tekintetét végigjártatva a hatalmas tájon/sanoi katsellen valtavaa seutua, menetelt az esőverte országúton/oli kulkenut maantietä, a Bécsi úton át a téglagyárba hajtották a menetet/ ajoivat Wienintietä tiilitehtaaseen;*

b) Superessiiviin verrattuna inessiivi esiintyy varsin harvoin. Se on helposti selitettävissä prolatiivin perusmerkityksen pohjalta (*jtk pitkin, jnk pinnalla jne.*).

inessiivi: *egy teherkocsi lötygött el mellettünk a sárban/kuorma-auto lotisi ohitsemme kurassa, vonultak a bokaig érő sárban/kulkivat nilkkaan asti upottavassa kurassa, odakünn az esőben vonulnak/ulkona ne marssivat sateessa;*

partitiivi + pitkin: *a pálya egész hosszában felzúgtak a motorok/moottorit käynnistyivät pitkin rataa ;*

partitiivi: *körüljártatta a szemét a sátorban/antoi silmiensä kiertää telttä.*

c) Postpositioiden ryhmässä yhden *mihin?*-kysymykseen vastaavan tapauksen rinnalla kaikki muut tapaukset vastaavat *missä?*-kysymykseen (*vieressä, pitkin, ympärillä, yllä, välissä, edessä, takana, alla*). Muutama esimerkki:

missä?

kiáltozva vonultak s tolongtak mellettünk/marssivat huudellen ja tungeksivat vierellämme, a menet mellett tűnt fel/jonon vierellä saattoi néhdä, csurgott el mellettünk a menet/jono valui vierellämme, a mellettünk lépdelő nyilas verte/vierellä kávelevá nuoliristiläinen löi, a Magalhaes-szoros mentén fészkel/pesii Magalhaes-salmen varrella, a gerinc mentén elvágta az izmokat/leikkasi selkärangan vieressä lihakset poikki;

mihin?

gyülekeztek táborá körül/kerääntyivät leirin ympärille, szétnézett maga körül/katseli vaisusti ympärilleen;

prolatiivi-muoto:

az út a versenypálya mellett vezetett el/tie vei urheilukentán viritse, elvonultak mellettünk/marssivat ohitse, egy teherkocsi lötygött el mellettünk a sárban/kuorma-auto lotisi ohitsemme kurassa;

verbi (ohittaa, ylittää):

a csapat elvonult mellettünk/joukko ohitti sen, elhaladtak mellettünk/jono ohitti meidät, szálltak el az öreg Ford-kocsi fölött/ylititvát vanhan Fordin, két zivatar vonult át a hegy fölött/kaksi ukosrintamaa ylitti laakson.

B. Mihin? kysymykseen vastaavat muodot

Tähän ryhmään voidaan lukea olennaisesti vähemmän tapauksia kuin edelliseen. Substantiivien ryhmästä:

illatiivi/allatiivi: *adagokra osztják szét/jakavat annoksiin, rákúszott az autópálya mentén gőzölgő rétekre/hiipi radan varrella höyryäville niityille;*

partitiivi + pitkin: *a víz a hátgerincemre folyt/juoksi pitkin selkäranka.*

Postpositioiden ryhmästä:

Mihin?-kysymykseen vastaava: *egy galaktika feküdt végig az út fölé/oli kuronnut maantien ylle;*

terminatiivimuoto: *lábuk térdig sáros/jalat polvia myöten kurassa, tengelyig süppedve a sárba/akseleitaan myöten mudassa, verejtékcseppek kísérnek a nyaktól a farcsontig/hikipisarat koristavat niskasta hántäluhun.*

C. Mistä?-kysymykseen vastaavat muodot:

Tämä on kaikkein pienin ryhmä, yhteensä neljä tapausta: *a hónaljamból csurgott az izzadság/kainaloistani valui hiki, elköltözött az országút egész hosszáról/pimeys väistyi koko maantien pituudelta, levonult a terepről/poistui alueelta, a verejték, mely úgy ömlik az arcukról/hiki, joka virtaa pitkin heidän kasvojaan.*

D. Akkusatiivi

Tässä ryhmässä ovat prefiksilliset verbit (vrt. dynaaminen mieli-kuva): *végigjárták a vagonokat/kaikki vaunut tarkastettiin, a vonatot körülvette a csendőrség/sotapoliisi piiritti junan, húszas-harmincas sorokban vették körül a völgykatlant/autot piirittivät laksokattilaa, átugrotta a fiú testét/loikkasi pojan ylitse, szakállát körülcsavarta a földön/on kietonut partaansa maailman; átkeltünk a Dunán/ylitimme Tonavan.*

Tiivistelmäksi muutama huomautus:

1. Aineistomme perusteella vaikuttaa siltä, että unkarissa sijapääteiden prolatiivinen käyttö voidaan tiivistää vähempiin ryhmiin kuin suomessa. Unkarin syntagmain ylivoimainen enemmistö (83/88) sisältää suuntaa ilmaisevan substantiivin tai postposition, ja puhtaasti kieliopillinen akkusatiivi esiintyy vain satunnaisesti (ja silloinkin vain prefiksiverbien kanssa). Sen sijaan suomen vastaavat muodot ovat moninaisemmat (tässä suhdeluku 67/88), ja kieliopillisiä sijoja käytetään runsaammin.

2. Suomessa alkuperäisiä prolatiivisia muotoja (*-tse* ja *pitkin*) esiintyy n. 15%:ssa tapauksia. Tämä ei ole oikeastaan huono suhde, koska tätä suffiksia ei oikein voida pitää produktiivisena. Sen rinnalla suomessa on muutamia sellaisia verbejä (*ohittaa*, *ylittää*), jotka samoin sisältävät prolatiivisen merkityksen.

3. Unkarissa *missä?*-kysymykseen vastaavat muodot dominoivat hyvin voimakkaasti (72/88). Suomessa *missä?*-vastine esiintyy vain 30 kertaa, mikä on alle puolet unkarin vastaavista. Kaiken tämän pohjalta voi uskaltaa varovasti sanoa, että unkarissa prolatiivismerkityksisissä syntagmoissa esiintyvät substantiivit ja postpositiot vastaavat selvästi useimmiten *missä?*-kysymykseen ja että staattisen luonteen vastapainona on ennen muuta prefiksillinen ja/tai liikettä ilmaiseva verbi (eli tässä kompleksisessa mielikuvassa on kysymys sijamuotojen toissijaisesta käytöstä). Sitä vastoin suomi tarjoaa hiukan erilaisen kuvan: ensinnäkin dynaamisia *mihin?*- ja *mistä?*-kysymykseen vastaavia muotoja esiintyy huomattavasti useammin, toiseksi käytetään runsaasti kieliopillisiä sijoja, kolmanneksi epäproduktiivisesta luonteestaan huolimatta prolatiivinen muotokin on marginaalisesti käytössä.

Kirjallisuus

- Antal László 1977: Egy új magyar nyelvtan felé. Budapest.
Csúcs Sándor 1990: Chrestomathia Votiacica. Budapest.
Jakab István 1976: A magyar igekötők állománya vizsgálata. NytudÉrt. 91.
Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Budapest.
Keresztes László 1992: Gyakorlati magyar nyelvtan. Debrecen.

- MMNyR. 1962: A mai magyar nyelv rendszere I-II. Budapest.
Molnár Judit 1994: A prolativus használata az erza-mordvinban.
Folia Uralica Debreceniensia 3: 85–94. Debrecen.
Rédei Károly 1978: Chrestomathia Syrjaenica. Budapest.
Vászolyi Erik 1968: Prolatívusz, tranzitívusz, lokatívusz a zürjénben, a votjákban és a finnugor alapnyelvben. NyK. 70. 47–82.
Yli-Vakkuri, Valma 1986: Suomen kieliopillisten muotojen toissijainen käyttö. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Turku.

*

Helyragok másodlagos használata a magyarban és a finnben

MATICSÁK Sándor

A finnugor nyelvek jellemző vonása a gazdag esetrendszer. A helyviszonyt kifejező esetek finnugor korig visszavezethető közös jellemvonása az irányhármasság (*honnan?/hol?/hová?*), viszont ezen belül a finnugor nyelvek között jelentős eltérések mutatkoznak (pl. a magyar belső/külső szoros/külső laza sorokat ismer, míg a finn csak belső/külső felosztást). Ebbe a rendszerbe nehezen illeszthető be a 'vmi mentén, vmi mellett, vmin áthaladó mozgást' kifejező prolativus, amely a permi nyelvekben, valamint a mordvinban önálló esetként funkcionál, de nyomai a balti finnben is fellelhetők (vö. fi. *-itse*).

Mivel a magyarban ez az eset ismeretlen, érdemes megvizsgálni, hogyan fejezi ki a magyar nyelv ezt a funkciót, illetve melyek az adott példák finn megfelelői. A magyarban igen gyakori a superessivusi *-n/-on/-en/-ön* esettel járó ragvonzó névutók (*vmin át, vmin végig*) és a nominativussal álló névutók (*mellett, mentén*) használata. A problémát éppen az okozza, hogy a statikus, *hol?* kérdésre felelő superessivus bizonyos mozgást jelentő (pl. *vonul, jár, terjed, halad* stb.) igék, *át-, szét-, el-* igekötők, valamint a mozgás képzetét keltő főnevek (pl. *úton*) mellett mozgást (azaz irányt) fejeznek ki, tehát a rag eredeti funkciójából kilépve másodlagos használatúvá válik.

A finnben ennek a helyviszonynak viszonylag ritkán felel meg a prolativusi névutó (*ohitse, ylitse*), sokszor használatos az *yli, läpi*, valamint a Gen-Acc. A magyarnál kevésbé megterhelt a *hol?* irány, jelentősen megnő (éppen a mozgás képzete miatt) a *honnan?* kérdésre felelő ragok használata.

Az észti-magyar kishótár megjelenése alkalmából

Anu NURK

Az utóbbi években mind Észtországban, mind Magyarországon egyre nagyobb az érdeklődés egymás nyelvének tanulása iránt. Mindig voltak azonban mindkét országban olyan lelkes emberek, akik a nehézségeknek ellenére korábban is elsajátították a távoli rokonnyelvét. Pedig idáig a nyelvtanulóknak csak kevés segítséget nyújtottak a már létező nyelvkönyvek, szótárak.

A tartui egyetemen néhány évvel a függetlenség kikiáltása után, 1922-ben alapították a Magyar Lektorátust. Egymás után dolgoztak itt lektorként kiemelkedő tudósok: Virányi Elemér, Györke József és Fazekas Jenő. A magyar nyelvészeken kívül a közigazgatási jog rendes professzoraként Csekey István dolgozott itt egy ideig. A berlini egyetem Magyar Intézetének alapítása után 1923-ban a tartui egyetemen is hasonló intézet jön létre (Institutum Literarum Hungarici Dorpatensis). A magyar állam értékes anyagi segítséget nyújtott az intézetalapításhoz. A magyar kultuszminisztérium és az akadémia ajándékként ezer kötet magyar könyvből, és ötvenféle folyóiratból rendezték be a tartui magyar könyvtárat.

Csekey professzor vezetése alatt elindították a „Bibliotheca Hungarico-Estica Instituti Literarum Hungarici Dorpatensis”-nevű sorozatot, amelyből 1936-ig 27 kötet jelent meg. Adataink szerint a háború előtt Tartuban dolgozó harmadik lektornak dr. Fazekas Jenőnek nagyszabású terve volt a budapesti egyetemen működő észti lektorral, Felix Oinassal: magyar-észti szótár készítésére. Az 1938-ban megjelent folyóirat az „Eesti Hõim” arról számol be, hogy egy éven belül 1000-oldalas magyar-észti szótár készül. Sajnos a terv nem valósult meg, és a kézirat későbbi sorsáról semmiféle adat nincs.

Magyarországon sokáig az egyetlen magyar nyelvű tankönyv a Lavotha Ödön által összeállított „Észti nyelvkönyv” volt. E könyv

1960-ban Budapesten jelent meg, de tudomásom szerint Lavotha ezzel már a 40-es években elkezdett foglalkozni. Különben Lavotha volt az egyike azon magyar diákoknak, akik a 30-as években megindult diákcsere keretében Észtországban tanultak. Tartuban tanultak többek közt Lakó György, Kövesi Magda és Kálmán Béla is.

Lavotha tankönyve alapos áttekintést nyújt az észt nyelvtanról, valamint részleteket tartalmaz az észt szépirodalom klasszikusaiból. A könyv végén kb. 6000 szócikkből álló szójegyzék is található. Mivel ennek célja, hogy a tankönyv szövegeinek olvasásában segítsen, az itteni szóválaszték elég szokatlan, pl. sok a nagyon ritkán használt szó is. Ez az egyenetlenség egyrészt abból következik, hogy a szavak irodalmi szövegekből származnak, másrészt hogy ezeket a szövegeket elsősorban az évszázadunk elején írták.

Észtországban az első lépés az észt–magyar szótárírás területén 1936-ban történt. Akkor jelent meg az „Észt–finn–magyar nyelvkönyv turistáknak”, a szerzője Jakó Géza volt. Jakó Géza édesapja 1922-től 1933-ig a tallinni művészeti főiskola kerámiaműhelyének a vezetője volt, és őt tartják az észt kerámia megalapítójának. Ifjabb Jakó Géza pedig diákként jött Tartuba, és az egyetemen közgazdaságtant tanult. Budapesten élő lánya, dr. Jakó Eena szerint édesapja élete során kilenc nyelvet tanult meg, köztük a japánt is.

A könyve elsősorban a három rokonnép turistáinak nyelvi szükségleteivel számolt, ezért a nyelvtani áttekintések rendkívül rövidek. Van benne 15 társalgási téma például „A pénz. Az idő. Az utazás. A lakás. A városban. Az étkezés. A bevásárlás.” A könyv fő része a 900 szócikket tartalmazó háromnyelvű szótár.

1966-ban Jakó Géza tollából származik az észt–finn–orosz társalgási könyv, amelynek az 1936-os észt–finn–magyar társalgási könyv a „csontváza”. 1973-ban pedig észt–magyar társalgási könyv készült, ahol a finn helyett az orosz nyelv szerepel, és a tartalom is szocialista színeket kapott. Nőtt a társalgási témák száma, az újak például „Rádió, televízió. Mozi. Színház. Sport.” stb. A legutolsó témakör a „Társadalom”, ami jókívánságokkal fejeződik be, például: „Sikereket kívánunk az összes testvéri kommunista és munkáspártoknak a békéért és a szocializmusért vívott harcukban!”

Az előbb mondottakból talán világossá vált, hogy a mai diákoknak rendkívül nagy szüksége van a mindennapi beszélt nyelv szavait tartalmazó szótárakra. Ezen igény kielégítésére 1993 decemberében Szombathelyen látott napvilágot e cikk szerzője és Pusztay János által összeállított „Észt–magyar kisszótár”. E szótár születésének

története visszanyúlik 1990 őszére, amikor az akkori JPTE tanszék-vezetője, ma a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola főigazgatója, Pusztay János egyhónapos tanulmányúton Tartuban tartózkodott. Bár kezdeti célja e hónap során észti nyelvtanulás volt, ez a szándék már talán a harmadik órán módosult, mivel folyton két szótárt kellett lapozgatni. Így született meg az a gondolat, hogy minél rövidebb idő alatt közösen készítsünk egy észti–magyar zsebszótárt.

Végeredményként a címszavak száma kb. hét ezerre nőtt. A szótárválasztékban figyelembe vettük a szavak mindennapiságát és gyakoriságát. Forrásainkként szerepeltek például „Eesti keele baasõnastik”, „Eesti kirjanduskeele sagedussõnastik”, W. Veenker által szerkesztett „Minimalwörterverzeichnis der estnischen Sprache” és néhány észti tankönyv.

A szótár használatban a magyar használó előnyben részesül: az észti szavaknál mindig meg van adva névszók esetében az egyes szám alanyeset, egyes szám birtokos eset, egyes szám partitívusz, többes szám partitívusz; igék esetében *ma*-infinitívusz, jelen idő egyes szám első személy, imperfektum egyes szám első személy, *da*-infinitívusz.

Az eddigi visszhangok, amelyek az észti sajtóban jelentek meg, a szótár szótárválasztékát, valamint a szócikkekben hozott mindennapi kifejezések választékát jónak tartották.

Biztosan vannak benne kisebb hibák is, de ahogy az észti közmondás mondja: „Parem pool muna kui tühi koor” – jobb egy fél tojás, mint az üres héja (Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tüzök.). Ez a szótár egyike azoknak az első lépésnek, amelyek a két rokon népet egymáshoz közelebb hozhatják.

*

Virolais–unkarilaisesta pienoissanakirjasta

Anu NURK

Vuonna 1993 ilmestyi János Pusztayn ja Anu Nurkin toimittama seitsentuhatsanainen pienoissanakirja. Se on saanut suopean vastaanoton sekä unkarilaisilta että virolaisilta kielenopiskelijoilta. Artikkelissa tarkastellaan viron ja unkarin kulttuuri- ja tiedesuhteiden historiaa sekä sanakirjan syntyvaiheita.

Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezések az észtben, a finnben és a magyarban

Tõnu SEILENTHAL

A jyvaskyläi egyetem hungarológiai szakának és finn tanszékének együttműködéseként indult magyar–finn–észti kontrasztív nyelvkutatási projectum kereteiben kezdtem közös adattárba összegyűjteni az észti, a finn és a magyar szomatikus frazeologizmusokat. E gyűjtőmunkát a *fejjel* és a fejrészekkel (*nyelv, száj, szem* stb.) kapcsolatos frazeologizmusok gyűjtésével kezdtem el.

Mi is a **frazeológia**? Hosszadalmasabb teoretikus magyarázatok nélkül elmondom, hogy a frazeológiát úgy érte(lmeze)m, mint ahogy ezt a fogalmat az értelmező szótáraink a mindennapi embernek elmagyarázzák (kihagyva átvitt, pejoratív jelentését):

– **fraseologism**, -i₂₂ s. lgv. tähenduslikult kokkusulanud püsiv sõnaühend, eriti idioom, püsivõrdlus vms. (EKSS I 356), **fraseologi/a**₁₅ s. sanonta-, lausetavat, (jnk alan erikois)lauseparsisto, fraasit (NSSK I 301), **frazeológia** fn. ...iát, ...iája (rends. egysz-ban) 1. (*Nyelvt*) vmely nyelv kifejezőkészlete, az állandósult, többé-kevésbé változatlan formájú szókapcsolatok összessége (ÉrtSz. II 937).

A frazeológia, ill. a frazeologizmusok jellemző vonásaiként általában a következőket sorolják fel (vö. pl. Asta Õim, Eesti keele frazeoloogia(sõnaraamatu) probleeme. – Lähivertailuja 6. Joensuu 1992, 112. l.):

(1) a frazeologizmus mindig jelentésbeli **egység**, avagy a frazeologizmus jelentése nem következik a komponensek összességéből, pl. észti *kops läheb üle maksa* 'vkit elönt az epe', szó szerint: 'a tüdő átmegy a májon'.

(2) a frazeologizmusra jellemző (bizonyos) **állandósultság**, azaz a frazeologizmus megőrzi az élő nyelvből kiszorult szavakat vagy nyelvtani alakokat, pl. észt *küünalt vaka all hoida* 'véka alá rejt (a gyertyát)', ahol a *vakk* archaikus, a mai nyelvben nem élő szó.

(3) a frazeologizmusra jellemző mindig a **metaforikusság**, pl. észt *peapesu saada* 'fejmosást kap'.

(4) a frazeologizmus tartalma, jelentése a mai nyelv szempontjából gyakran **„motiválatlan”**, azaz nem tudjuk (nem értjük), hogy miért éppen így mondjuk, pl. észt *tuleb nagu Väandrast saelaudu* 'nagyon bőven van vmiből', szó szerint 'jön, mint a fűrészeszka Väandra községből'.

(5) a frazeologizmus **használatrakész kifejezés**, azaz mi magunk nem vagyunk képesek ezt a nyelvtani és lexikális szabályok szerint megalkotni, pl. észt *jätku leiba!* 'jó étvágyat!', ahol sem *-sse* illatívusz (*leivasse*), sem más kenyérnév (pl. *saia*) nem használatos.

(6) a frazeologizmusok gyakran **defektív paradigmájúak** (3. személyű vagy tagadó formájú kifejezések), pl. észt *(kellelgi) ei ole punast pennigi* 'nincs egy árva fityingje sem'.

(7) a frazeologizmusokat (általában) **nem lehet szó szerint** lefordítani más nyelvre, pl. észt *(tal on) vesi ahjus* 'nagy bajban van vki', szó szerint 'víz van a kemencéjében'.

Természetesen az említett vonások nem minden frazeologizmusban vannak jelen mindig, de a három legfontosabb (jelentésbeli egység, bizonyos állandósultság, metaforikusság) mindig megvan.

A frazeologizmusok kutatása legalább három szempontból fontos és hasznos:

– a frazeologizmusok ismerése és helyes használata a nyelv (tökéletes) elsajátításának fontos eleme, pl. észt *piht* 'derék' szó a legkülönbözőbb frazeologizmusokban fordul elő, pl. *poiss pani pihta kojamehed* (beszélt ny.) 'a fiú ellopta az ablaktörlőket', *nad proovisid pihta panna sellele tüdrukule* (pejor.) 'igyekeztek csapni a szelet ennek a lánynak', *ta ei saanud su jutule kuidagi pihta* (beszélt ny.) 'sehogysem értette a beszédedet', *jahimees sai linnule pihta* 'a vadász eltalálta a madarat', *pagana pihta!* 'a fene egye meg!'.

– gyakran éppen a frazeologizmusokban őrződtek meg a mai nyelvből kiszorult, de nyelvtörténetileg produktív ragok és egyéb

grammatikai elemek, pl. észt *ei jõua päist ega jalust edasi* 'nem boldogul az életével', szó szerint 'nem halad tovább se fejükkel, se lábukkal' frazeologizmusban az *i*-többes szám alakjai.

– a frazeologizmusok érdekes és izgalmas kultúrtörténeti témát jelentenek, ami a nagyközönséget érdekli (Miért is mondjuk így? Honnan származik ez a kifejezés? stb.).

A frazeológia magcsoportja a szomatikus frazeológia, azaz a testrészekkel (görög *σωματιχος* 'testi') kapcsolatos frazeologizmusok, ezek között találhatók a legeredetibb szólások is, pl. észt *kuidas käsi käib?* 'hogyan van?', szó szerint 'hogyan jár a kez?' , *oma pead toita* 'ellátja magát', szó szerint 'a fejét eteti', *keelt kanda* 'pletykál', szó szerint 'nyelvet hord' stb. Ezek a kifejezések már Heinrich Göseken *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* című 1660-ban megjelent nyelvтанában is megtalálhatók.

A szomatikus frazeológia (és a szomatikus szókincs is) minden nyelvben talán az egyik legfontosabb szemantikai csoport, mert

(1) a testrészneveken alapul nagyrészt az embert körülvevő tér percepciója – a világunk emberközpontúan van elrendezve, azt is lehet mondani, hogy a világnézetünk, nyelvi gondolkodásunk mindig antropocentrikus, pl. a legtöbb névutónk testrésznevekből alakult ki, mint m. *mellett*, fi. *rinnalla* 'ua.', észt *peal* 'fölött', fi. *päällä* 'ua.', a magyar belső helyhatározóragok a *bél* szóból alakultak ki, a mértékegységek, pl. m. *öl* (datálva már 1226-ban, kb. 4 köbméter, 1430-ban hosszúságmértékként is, kb. 1,9 m), észt *süld* 'ua.' fi. *syli(mitta)* 'ua.', a földrajzi fogalmakban, pl. m. *folyótorkolat*, fi. *joensuu* 'ua.', tk. folyósaj', észt *jõesuu* 'ua.', m. *hegyhát*, észt *mäesalg* 'ua.' stb.

(2) a testünk szükségletei és vágyai a legközvetlenebbül érezhetőek, észrevehetőek, pl. észt *pähe hakata* 'berúg', szó szerint 'fejbe megy', *pead parandada* 'inni a másnaposságra', szó szerint 'fejet javít'.

Azért nagyon óvatossá kell lenni, ha a frazeologizmusok eredetéről, kölcsönzéséről vagy már az alapnyelvi létezéséről szót ejtünk. Azok az asszociációk, amelyek közrejátszottak bizonyos frazeologizmusok keletkezésében, gyakran összemberiek (pl. észt *käed rüpes*, m. *ölbe tett kézzel*; észt *silma torgata*, m. *szembe ötlök*). Természetesen a rokon nyelvek segítenek e kérdés megoldásában, pl.

valószínű, hogy a lett *bardu dzit* 'borotválkozik', szó szerint 'szakállat hajt' kölcsönzés a finnsegi nyelvekből, v.ö. észt *habet ajada*, fi. *ajaa partansa* 'ua.', mivel a litvánból e frazeologizmus hiányzik.

Előfordul, hogy nyelvtanilag, azaz morfológiailag és szószemantikailag azonos frazeologizmus különböző nyelvekben teljesen mást jelent, pl. észt *suud anda* és angol *to give mouth* szó szerint 'száját ad', de észtül a jelentése 'csókol', angolul pedig '(vadászkutya) talált állatról jelt ad'.

Mindhárom nemzet háttere keresztény, és a frazeologizmusainkban igen sok bibliai eredetű található: pl. észt *käsi puhtaks pesta*, *tolmu jalgadelt raputada*, *silma silma ja hammas hamba vastu*, m. *mossa kezeit*, *szemet szemért*, *fogat fogért* stb., amelyek gyakran közvetítőnyelven keresztül kerültek át (az észtbe a németen keresztül, a finnbe a svédén keresztül, a magyarba pedig a latinból vagy a németből).

Az eddig rendelkezésemre álló anyag csekélysege (diakrón és nyelvjárási adatok hiánya) nagy óvatosságra int a következtetéseket illetően. Ezért állításaim nem „végleges igazságok”, hanem inkább praktikus nyelvtanítási célokat szolgálnak: távlati célom a magyar–finn–észt frazeologizmusok gyűjteményének összeállítása és megjelentetése.

A gyakorlati munkát végző szakember gyakran nehezebb helyzetben van mint az elméleti kutató. Az elméleti kutatónak nem kell különféle magyarázatok közül végleges döntést hozni, de a gyakorlati munkát végzőnek minden esetben döntenie kell, beveszi-e az adott szintagmát az anyagába vagy sem. Ezért a frazeologizmust tágabb értelemben veszem, így összetett szavak is helyet kapnak az anyagomban, pl. észt *peapesu* 'fejmosás', *käekäik* 'hogylét', szó szerint 'kézjárás', *meeleheide* 'kétségbeesés', szó szerint 'kedvvetés' stb. Itt szerepelnek még:

(1) idiómák (*hambasse puhuda* 'hazudik', szó szerint 'fogba fúj'),

(2) szólások és közmondások (*hallipead austa*, *kulupead kummarda!* 'árnyékaért becsülik a vén fát'),

(3) szállóigék és aforizmák (*jalad põhjas* 'sikerült', szó szerint 'lábunk a fenéken van', *liisk on heidetud* 'a kocka el van vetve'),

(4) nyelvi klisék (*jõudu tööle!* 'erõt a munkához!', *jätku leiba!* 'jó étvágyat', szó szerint 'folytatást a kenyérbe!'),

(5) igekötős és ún. kifejezésigék (*läbi võtta* 'megdorgál', szó szerint 'átvesz', *marru minna* 'dühbe gurul', szó szerint 'viharba megy'),

(6) állandósult összehasonlítások (*vait nagu sukk* 'nagy csöndben', szó szerint 'csöndes mint a harisnya', *kord nagu Viiburi sõjakoolis* 'szigorú rend', szó szerint 'rend mint a viborgi katonai iskolában').

A cikkem végén szeretném néhány konkrét példával bemutatni e készülő adattárt. Ebben a frazeologizmusok a főszó szerint vannak felosztva (*fej, szem, láb* stb.) és e főcsoportokban jelentéscsoportok alapján megadva. Az adattár számítógépen készül, majdnem minden szövegszerkesztő programmal olvasható, és természetesen az adattár bármelyik helyére bármikor pótlásokat és javításokat lehet bevinni.

A. pea = henkilö, személy

oma pead toitma 'ansaita jokapäiväistä leipää' *Peatoitus* (Müller, 229), Göseken 1660; md *пря тямс* 'id.'; su -- unk --

(*kellegi*) *hallipead austada* 'suhtautua kunnioituksella vanhempiin ihmisiin' *ühe vana halli ees pead sa üles tõusma ja vanale auu tegema...* (III Moos. 19, 32) *Hallipead austa, kulupead kummarda!* (vanas. Normann, Valimik eesti vanasõnu, Tallinn 1955, 203); su *Nouse harmaapään edessä ja kunnioita vanhusta*; unk. *árnyékáért becsüljük/becsülik a vén (az öreg) fát* 'az idős embereket tapasztalataikért, tudásukért tiszteljük'

pole kuskile (= *kuhu*) *oma pead panna* (= *pista*) 'ei ole asuinpaikka' *Rebastel on augud, ja lindudel taeva all pesad, aga inimese Pojal ei ole mitte, kuhu tema pea võiks panna* (Matt. 8, 20) *ninck taemal eb olle... koo taema oma Pea piddab Panema* (Müller, 58); su *ei ole mihin päänsä kallistaisi*; unk *nincs hol álomra hajtani a fejét*

sks nicht haben, wo man sein Haupt hinlegt; lat non habeo, ubi caput reclinam

F. vahva kritiikki tai moittiminen, dorgálás

(*kellegi*) *pead pesta, peapesu anda* (= *teha*). *peapesu saada* 'antaa tukkapölyä'; unk *megmossa a fejét* 'összeszidja, megpiron-gatja', *Egy fejmosás nem fog ártani neki. Alapos fejmosást kapott a szüleitől.*

sks *einem den Kopf waschen*; ven *вымыть, намылить голо-ву*; engl ransk ital

(*kellelegi*) *pähe anda* (= *valada*), *pähe saada* 'antaa päihin'; unk *a fejére olvas vkinek vmit, azért nem jár fejbeverés* 'dafür wird man nicht erschlagen'

*

Päähän ja pääosiin liittyvät ilmaukset virossa, suomessa ja unkarissa

Tõnu SEILENTHAL

Suomalais-unkarilais-virolaisessa kontrastiivisessa tutkimus-hankkeessa tekijä on ottanut tehtäväkseen somaattisten fraseologis-mien vertailun. Työ on aloitettu päähän ja sen osiin (silmä, kieli, suu jne.) liittyvistä fraseologismeista. Niistä on laadittu yksinkertainen tietokanta. Artikkelissa esitellään fraseologismin luonteenomaiset piirteet, joista keskeisinä pidetään käsitteellistä kokonaisuutta, tiet-tyä pysyvyyttä ja metaforisuutta.

Kielten fraseologian keskeisimpiä ryhmiä ovat somaattiset fra-seologismit, koska maailmamme on kielellisesti jäsentynyt antropo-sentrisesti ja koska oman ruumiin tilanteet ja tarpeet ovat kaikkein välittömimmin tajuttavissa.

Koska kaikkien kolmen kansan tausta on kristillinen, esiintyy runsaasti raamatullisia fraseologismeja, jotka useinkin ovat tulleet välittäjäkielen kautta: viroon tavallisesti saksasta, unkariin latinasta tai saksasta ja suomeen ruotsista.

Artikkelin loppuosa havainnollistaa tekeillä olevaa tietokantaa muutamilla esimerkeillä.

Suomen subjektittomien lauseiden vastineita unkarissa

Marja SEILONEN

1.1. Suomen passiivi ja geneerinen ilmaus

Suomen passiivi eroaa muitten kielten impersonaalista monessa suhteessa. Se ei ole persoonaton eikä tekijätön verbimuoto, kuten nimityksestä **passiivi** voisi päätellä. Kyseessä on paremminkin jonkinlainen yleispersoona; passiivi ilmoittaa tekijäksi epämääräisen henkilön. Myös geneerisissä lauseissa tekijä on tarkemmin määräämätön 'kuka tahansa'. Suomessa geneerisenä persoonana käytetään yksikön kolmatta, johon ei liity persoonapronominia. Lause on siis subjektiton. Muissa kielissä tähän tarkoitukseen voidaan käyttää erityisiä geneerisiä pronomineja kuten ruotsin *man* tai englannin *one*, tai persoonapronomineja kuten englannin *you*, *we* (Hakulinen-Karlsson 1988, 253, 255.)

1.2. Tekijän epämääräisyyden ilmaiseminen unkarissa

Unkarin kielessä ei ole suomen passiivia vastaavaa subjektitonta ilmausta. Unkarissakin on kyllä ollut passiivi, mutta sitä ei enää käytetä, lukuun ottamatta joitakin vakiintuneita ilmauksia (*születik* 'syntyä'). Alkujaankin tämä muoto oli kieleen keinotekoisesti latinan mallin mukaan luotu, eikä se ole siis koskaan ollut produktiivinen. Tekijän epämääräisyyttä on unkarissakin tietysti mahdollista ilmaista monella eri tavalla.

Lauseen subjekti voi unkarissa olla joko 1) määräinen, 2) epämääräinen tai 3) yleinen. Kaksi viimeksi mainittua ilmaisevat tekijän epäspesifiyttä. Epämääräistä subjektia käytetään silloin, kun tekijää ei voida tai haluta ilmaista. Yleisen subjektin merkitys on vielä väljempi tai epämääräisempi kuin epämääräisen subjektin. Yleinen subjekti viittaa siihen, että tekijänä ovat kaikki ihmiset,

kaikki (asiat, esineet) tai suuremman joukon jokainen jäsen (Bencédy-Fábián-Rácz-Velcsovné 1988, 234).

Epämääräinen subjekti on muodollisesti aina 3. persoonassa ja se voi olla:

a) pronomini *valaki* 'joku' tai *valami* 'jokin': *Valaki kopogott* 'koputettiin' – tässä subjekti siis pannaan näkyviin,

b) verbin mon. 3. persoonan muoto: *Bekopognak az ablakon*. 'ikkunaan koputetaan'.

Yleinen subjekti voi olla

a) yleinen pronomini: *minden* 'kaikki', *mindenki* 'jokainen', *akárki, bárki* 'kuka tahansa', *mindnyájan* 'kaikki ihmiset', *senki* 'ei kukaan', *semmi* 'ei mikään',

b) substantiivi *ember* 'ihminen', joskus *világ* 'maailma', tai *nép* 'kansa' – *ember* vastaa esim. ruotsin geneeristä pronominia *man*, tai englannin *one*-sanaa,

c) verbin taivutusmuoto (joka ilmaisee yleisluonteista asiaa)

– mon.1.pers.: *Árnyékáért becsüljük a vén fát*. 'vanhaa puuta arvostetaan varjonsa takia',

– mon. 3. pers.: *Árnyékáért becsülik a vén fát*.

– yks. ja mon. 2. pers.: *Lassan járj, tovább érsz*. 'hitaasti kulki pitemmälle päästään' – tämä on tavallinen sananlaskuissa ja kirjallisuudessa tyyliä,

d) infinitiivi.

Muoto voi olla lauseessa subjektina tai predikaattina tekijän epä-määräisyyttä ilmaistessaan:

– kun infinitiivi on lauseessa **predikaattina** se ilmaisee yleistä subjektia – objektia on näissä tapauksissa mahdotonta edes panna näkyviin – infinitiivi on tällöin kuulemista, näkemistä tai tiedostamista merkitsevä verbi: *Innen nem látni semmit*.

– kun infinitiivi on lauseessa grammaattisena **subjektina**, se on itse yleisen subjektin funktiossa – tällöin se on yksipersonaisesti käytettyjen verbien (*kell, illik, sikerül, tetszik, lehet, van, nincs*), tai muiden vastaavien ilmausten (*szükséges, muszáj, szabad, tilos, ér-demes*) subjektina: *Nem kell megcsinálni*.

Muita impersonaalisia ilmauksia ovat

1. ns. subjektittomat lauseet, joita ovat vain meteorologiset ilmaukset: *Havazik. Esik.* 'sataa lunta', 'sataa',
2. potentiaaliverbin 1. partisiipin muodot: *Az ablakból az egész város látható. Várható, hogy...*,
3. passiivis-refleksiivisen johtimen *-ódik, -ődik* sisältävät verbit: *Elintéződött az ügy.*
 - kieliopillinen subjekti on tällöin useimmiten määräinen,
 - tällä johtimella muodostettu verbi on sävyltään kansanomaisen ja arkaainen,
4. *van* + gerundi ilmaisee myös tekijän epämääräisyyttä silloin, kun viitataan teon tulokseen tai olotilaan: *A számla ki van fizetve.* (Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovné 1988, 234–237; Keresztes 1992, 89–90, 95; Fábián–Szathmári–Terestyéni 1989, 238).

2. Subjektittomien lauseiden vastineita unkarissa

Esittelen seuraavassa passiivin ja geneerisen rakenteen vastineita kolmen eri tekstin unkarinnoksessa. Tarkastelun ulkopuolelle jäävät tapaukset, joissa passiivia on käytetty puhekielenomaisesti mon. 1. persoonan indikatiivin ja imperatiivin muotojen asemesta. Teksteistä kaksi on kaunokirjallista; toisessa niistä on käytetty paljon puhekielenomaista ilmaisua. Kolmas näyte on asiatekstiä.

Tarkasteltavana ovat seuraavien tekstien käännökset: Pentti Haanpään novelli *Omalla haudallaan*, Juhani Peltosen romaani *Salomo* ja Ursula ja Mikko Korhosen artikkeli *Suomalais-ugrilaisen kielitieteen alkuvaiheet*.

2.1. Passiivi

Passiivimuodot on tavallisimmin käännetty joko monikon 1. tai 3. persoonan muodolla. Käsitlemissäni käännöksissä näistä jälkimmäisiä oli huomattavasti enemmän kuin edellisiä. Passiivi on voitu kääntää myös yks. 3. persoonalla.

2.1.1. Mon. 1. persoona

1.a. – *Tuodaan sulle ens kerralla oikein kunnon ukkovaris seuraks, huusi kaljupäisen vieressä istuva jolla oli voimakkaasti suurentavat silmälasit.* (SU, 29)

1.b. – *Legközelebb hozunk neked egy jóképű varjúfiút társaságnak – ordította a kopasz mellett ülő, aki sokdioptriás, vastag szemüveget viselt.* (SU, 29)

2.a. *Yhtenä päivänä syöksyttiin taas kivikossa ja suossa.* (SU, 32)

2.b. *Egy szép napon köves terepen meg mocsárban rohamoztunk.* (SU, 31)

3.a. *...kun myöhäispuberteetissa dokattiin jonkun meidän jengin sankariteon kunniaksi.* (SU, 34)

3.b. *...mikor késő pubertáskorunkban a galéri valami hőstettére pialtunk.* (SU, 34)

Lauseissa passiivi on käännetty yleisenä subjektina olevalla mon. 1. persoonan muodolla, sillä puhuja itse osallistuu verbin ilmaisemaan toimintaan. Lauseessa 1. puheena oleva ryhmä on ravintolassa oleva miesjoukko, lauseessa 2. on kyseessä ryhmä sotilaita ja lauseessa 3. puhutaan nuorisojengistä. Kaikissa lauseissa kertoja on puheena olevan joukon jäsen.

4.a. *...paksuun sanomalehteen kääritty ylipäällikön valokuvasuurennos joka aina iltaisin ripustettiin teltan keskitolppaan niin että se näkyi heti kun tultiin oviaukosta sisään: sitä otti niin mielellään asennon ja teki kunniaa.* (SU, 32)

4.b. *...a főparancsnok vastag újságpapírba göngyölt, nagyított fényképe, amit esténként mindig a sátor tartóoszlopára aggattunk, hogy aki belépett, rögtön észrevette, szívesen vágta magát vigyázzba, és könnyebben tisztelgett.* (SU, 31)

Kysymyksessä on sotilas, joka kertoo harjoitusleirin tapahtumista. Koska kertoja on itse ollut mukana kertomissaan tapahtumissa (hän toi puheena olevan valokuvan paikalle), ripustettiin-muodon kääntäminen mon. 1. persoonaksi on luontevaa. Alkutekstissä kaksoispisteen jälkeen on käytetty geneeristä ilmausta, unkarinnoksessa jo passiivi tultiin on käännetty siten, että tekijänä

on 'kuka tahansa' ('se joka astui sisään, huomasi sen [valokuvan] heti'). Ratkaisu tuntuu tässä loogiselta, vaikka voisikin kuvitella, että sotilaiden teltalla ei liiku muita kuin „meihin” kuuluvia.

5.a. *Asemapoliisi oli tullut heidän taakseen.*

– *Hajaantukaa! hän komensi*

– *Miten pieniin osiin? Salomo kysyi.*

Poliisi ei ymmärtänyt pilantapaista, vaan tōni ja hātisteli heitä ulos.

– *No niin, siitä vaan, pois pois ulos, ei mitään turhia kokouksia, täällä vetelehditään ihan tarpeeksi, siitä vaan siitä vaan, no no, lähdetään siitä nyt juu, joku järjestys asemallakin täytyy olla, liikutellaas niitä jalkoja vähän nopeammin, ulos ulos...* (SU, 48)

5.b. *Egy pályaudvari rendőr lépett mögéjük.*

– *Oszoljanak! – adta ki a parancsot.*

– *Mekkorára? – kérdezte Salomo.*

A rendőr nem fogta fel a kérdés gúnyosságát, csak lökdöste, no-szogatta őket kifelé.

– *Gyerünk, gyerünk csak kifelé, nem paláverezünk, éppen elég itt a csellengő, na, gyerünk már, mi lesz, valami rendnek a pályaudvaron is kell lenni, szedjük csak a lábakat szaporán, kifelé, kifelé...* (SU, 48)

Aluksi poliisi esittää suoran käskyn „hajaantukaa!” mutta huomattaessaan, ettei sitä oteta vakavasti, vaan se synnyttää vastustusta, (ja saattaa johtaa vielä suurempaan konfliktiin) hän esittää käskynsä peitellymmin, jolloin siitä tulee kehoitus. Passiivia on tässä käytetty (indikatiivin ja imperatiivin) mon. 2. persoonan asemesta, tarkoituksena tällä tavoin kiertää suora puhuttelu. Poliisi esittää käskyn tai kehoituksen passiivimuodossa, jolloin hän ei suoraan viittaakaan henkilöihin, joille hän kehoituksensa suuntaa. Susanna Shoren mukaan (1986, 42) suomalaisen kohteliaisuuskäytäntöön kuuluu se, että persoonaa ei korosteta joten myös puhuttelussa vältetään henkilöön viittaamista. Shore viittaa tässä yhteydessä myös Nirviin, jonka mukaan passiivimuodon imperatiivinen käyttö on vanhaa perua ja sitä on murteissa käytetty juuri puhuteltaessa.

Unkarinnoksessa on yleisenä subjektina mon. 1. persoona, „me”, jota käytetään samaan tapaan käskyä lieventävässä funktiossa kuin suomenkielisessäkin tekstissä. Kun käskyn esittäjä kohdentaa määräyksen muiden ohella myös itseensä, käsky menettää intensiteettiään; käskettävän kannalta on hyväksyttävämpää, jos „meidän kaikkien on lähdettävä” kuin jos vain „teidän on lähdettävä”. Tämänäyttöinen kohteliaisuuskäytäntö kuuluu unkarissa lähinnä arkisiin tilanteisiin, jolloin joko ei osata valita sinuttelun ja teitittelyn välillä tai pyritään kiertämään suora viittaus henkilöön, jota puhutellaan. Géza Ferenczy kirjoittaa artikkelissaan (Nyelvi forma és udvariasság, teoksessa Anyanyelvi őrárat 219–220) mon. 1. persoonan indikatiivimuodon käytöstä imperatiivin sijasta: „*Nem válogatunk!*” ’emme valitse’ pro „*Ne válogasson!*” ’älkää valitko’ (teitittelymuoto).

2.1.2. Mon. 3. persoona

6.a. *Jos eivät löydä, niin minä asetan niin, että löydetään...* (OH, 19)

6.b. *De ha nem találják meg, majd úgy helyezlek el, hogy megtaláljanak...* (SS, 349)

7.a. *Salomo näki, että laiturilla valmistauduttiin vastaanottamaan jotakin korkeaa vierasta.* (SU, 46)

7.b. *Salomo látta, hogy a vágányok mentén valami magas rangú vendég fogadására készülődnek.* (SU, 46)

8.a. ...että hänet *haudattaisiin* kirkon oven eteen. (SU, 78)

8.b. ...hogy *temessék* a templom bejárata elé. (SU, 76)

9.a. Oikeastaan hänet *oli neuvottu* juuri tähän taloon. (OH, 23)

9.b. *Tulajdonképpen éppen ehhez a házhoz tanácsolták.* (SS, 355)

Kaikissa lauseissa on puheena toiminta, johon kertoja ei osallistu, vaan raportoi sitä ulkopuolisena. Lause 6.a. on mielenkiintoinen sikäli, että siinä samasta tekijästä puhuttaessa on ensin käytetty mon. 3. persoonan muotoa „*jos eivät löydä*”, ja heti seuraavaksi passiivimuotoa „*löydetään*”. Lauseessa on kyseessä ruumiin etsiminen sotatantereelta. Muodon vaihtuminen aktiivista passiiviin siirtää huomion pois tekijöistä itse toimintaan ja teon tulokseen. Passiivi-

muotoinen (ruumis) *löydetään* on tässä merkitykseltään siis lähellä muotoa (ruumis) *löytyy*. Unkarinnoksessa tämä ero ei tule näkyviin, siinä kumpikin muoto on käännetty mon. 3. persoonalla. 3. persoonan muoto on näissä lauseissa epämääräinen subjekti; tekijää ei ole haluttu ilmaista.

10.a. – *Älä hakkaa, akka, sitä ovea: täällä soitetaan.* (SU, 64)

10.b. – *Ne verd az ajtót, öregasszony, itt zongoráznak.* (SU, 63)

Tässä tapauksessa passiivimuoto olisi mahdollista kääntää myös mon. 1. persoonalla. Kyseessä on tilanne, jossa puhuja itse juuri soittaa yksin pianoa, kun vuokraemäntä tulee vaatimaan häneltä maksamattomia vuokria. Passiivi toimii impersonalistavana, se mahdollistaa tekijän syrjään vetäytymisen. Puhuja ei halua viitata suoraan itseensä, lisäksi hän ehkä halua antaa vuokraemännän ymmärtää, että kyseessä on jotenkin tärkeä toiminta. Tässäkin passiivimuoto suuntaa huomion itse toimintaan tekijän sijasta.

Kun passiivimuoto tässä tapauksessa käännetään mon. 3. persoonalla, tulee vaikutelma, että puhuja haluaa antaa vuokraemännälle väärää tietoa, sillä hän ei ilmaise olevansa itse yksi soittajista. Käännöksessä teksti saa siis lisämerkityksiä, joita siinä alkuaan ei ollut.

2.1.3. Yks. 3. persoona

Muutamassa tapauksessa passiivi on käännetty yks. 3. persoonan muodolla. Näissä tapauksissa subjekti on määräinen; se siis ilmaisee tekijän tunnettuutta eikä näiltä osin vastaa alkutekstiä.

11.a. *Siinä käsitellään suomen, lapin, viron, mordvan, tseremisin, tsuvassin, votjakin, syrjäänin, vogulin, ostjakin ja samojedin suhdetta unkariin.* (SUKA, 31)

11.b. *Ebben a finn, lapp, észt, mordvin, cseremisz, csuvas, votják, zürjén, vogul, osztják és szamojéd magyarhoz való viszonyát tárgyalja.* (FNK, 31)

Lauseessa puhutaan tietyn kirjoittajan laatiman tekstin aiheesta, itse kirjoittajaan ei viitata. Käännös taas nostaa tekijän esiin: 'hän käsittelee Suomen suhdetta Unkariin'. Alkutekstissäkään ei varmaankaan ole haluttu tekijää häivyttää, vaan passiivia on tässä käytetty siksi, että on pyritty välttämään *hän*-sanana toistoa.

12.a. *Suomalaisessa lehdistössä seurattiin Regulyn vaiheita kiinteästi.* (MK, 35)

12.b. *A finn sajtó figyelemmel követte Regulyn pályáját.* (MK, 35)

Käännöksessä aktiivimuoto 'suomalainen lehdistö seurasi' antaa vaikutelman, että lehdistö jokseenkin kokonaisuudessaan on tekijänä. Adverbiaali „suomalaisessa lehdistössä” taas tarkoittaa kai lähinnä „osa suomalaista lehdistöä seurasi”. Susanna Shore toteaa, että tällaisissa tapauksissa adverbiaali rajaa ihmisryhmän, johon viitataan, mutta tekijäjoukko ei kuitenkaan ole tarkasti määrätty (1988, 48). Käännöksessä kiinnostus Regulya kohtaan esitetään suuremmaksi kuin alkutekstissä. Seuraavassa on poikkeuksellisesti käytetty passiivin vastineena yks. 1. persoonaa:

13.a. – *Avaa ovi ja vähän äkkiä, senkin vuokratrosvo, tai sitä tullaan sisään kirveen kanssa! kuului oven takaa karhean kireä louhimainen ääni.* (SU, 64)

13.b. – *Nyisd ki az ajtót, de azonnal, te lakbér-sikkasztó gazember, vagy baltával jövök! – hallatszott az ajtó mögül rikacsoló bosszorkányhangon.* (SU, 63)

Puhuja käyttää passiivia viittaamaan omaan itseensä, verbiä edeltää puhekielelle ominaisesti *sitä*-sana. Puhuja häivyttää oman minänsä passiivin taakse ja tulee ehkä samalla viitanneeksi siihen, että tekijä onkin monikollinen. Hän ei siis olisikaan tulossa sisään yksin. Käännöksessä nämä vivahteet jäävät ilmaisematta. Yks. 1. persoona ilmaisee yksiselitteisesti, että tekijä on „minä” ja hän on yksin.

2.1.4. Refleksiivijohtimellinen verbi

14.a. *...ikään kuin valtavat, öljyämättömät, hiekkaiset rataukset olisi pantu käyntiin...* (SU, 58)

14.b. *...mint amikor valami hatalmas, kenetlen és porral lepett székér megindul.* (SU, 57–58)

15.a. (– *Vai ei sota huvita! Mitäpä siinä, lähde tiehesi täältä! – Pilkkaatko? kysäisi Matti Leväinen melkein raivostuen. – Kelpaa sinun, joka saat olla taempana... – Ei suinkaan!)* Näethän sinä, että *päästetään* täältä... *Velimies hymyili puuhevos hymyään. He olivat juuri löytäneet vihollisotilaan ruumiin.* (OH, 18)

15.b. *Majd mindjárt meglátod, hogy megszabadulhatsz innét...* (SS, 347)

16.a. (*Porthan piti tärkeänä tutkimusmatkan järjestämistä Venäjän suomensukuisten kansojen keskuuteen luotettavan ja täydellisemmän tutkimusaineiston hankkimiseksi.*) Hänen aikanaan tällaista matkaa *ei* kuitenkaan vielä *toteutettu*. (SUKA, 32)

16.b. *Életében azonban ilyen utazás még nem jött létre.* (FNKSZ, 32)

Passiivin vastineena on usein käytetty myös refleksiivijohtimellista verbiä. Tällöin käännöksestä ei enää ilmenekään se, että tekijänä on joku henkilö tai jotkut henkilöt. Refleksiivijohdin ilmaisee vain sen, mitä teon kohteelle tapahtuu. (Rataukset *käynnistetään – pannaan käyntiin*. Rataukset *käynnistyvät*.) Lauseessa 16.b. puheena olevaa johdinta ei ole, mutta verbin ilmaisema toiminta kohdistuu samalla tavoin kuin lauseissa 14 ja 15 (*ei toteutettu – ei toteutunut*). Unkarin refleksiivijohtimelliset verbit eivät ole varsinaisia refleksiiviverbejä, vaan duratiiveja. Ne voivat siis ilmaista paitsi tekijään itseensä kohdistuvaa toimintaa, useammin myös jatkuvaa, määrittämättömän ajan kestäväää toimintaa tai tilaa. (Keresztes 1992, 57–58.)

2.2. Geneerinen rakenne

2.2.1. ember

Geneeriset lauseet on tavallisimmin käännetty niin, että yleisenä subjektina on *ember*.

17.a. (*Sillä tässä maisemassa hän oli alkanut jo hiljoilleen vanheta, epäillen ihmetellä, että niinkö vähäpätöinen oli ihmiselämä.*) *Ei uskoisi, ei nuorena uskoisi...* (OH, 12)

17.b. *Nem hinné az ember, fiatal korában sehogy se hinné...* (SS, 338)

18.a. *Nyt he olivat jo aivan toisissa kaupunginosissa, sellaisissa joihin ei tule muutoin mentyä ennen kuin eksyttyään joutuu.* (SU, 49)

18.b. *Most pedig már egészen más kerületekben jártak, olyan városrészekben, ahová csak akkor kerül az ember, ha eltéved.* (SU, 49)

2.2.2. valaki

19.a. *...mä olen kuullut tai lukenut jostain sellaisesta sukellusveineestä että jos siellä meni vessaan, piti käydä ilmoittamassa se kapteenille...* (SU, 51)

19.b. *...egyszer hallottam, vagy olvastam valamit egy tengeralattjáróról, amin ha valaki vécére akart menni, be kellett jelenteni a kapitánynak...* (SU, 50–51)

Tässä geneerinen ilmaus on käännetty rakenteella, jossa epämääräisenä subjektina on *valaki* 'joku'. Samalla tavalla on voitu kääntää myös passiivilauseita:

20.a. *...oli jo niin pimeää, ettei voinut nähdä, minkä kerroksen parvekkeella piiskattiin tarmokkaasti mattoa.* (SU, 50)

20.b. *Valaki szenvedélyesen szőnyeget porolt, de olyan sötét volt már, hogy nem lehetett látni, hányadik emeleten.* (SU, 49)

2.2.3. Yks. 3. persoona

Yksikön 3. persoona on melko tavallinen geneerisen ilmauksen vastineena:

21.a. *Ihmisjoukossa voisi olla paljon paremmin turvassa tutkivilta katseilta.* (OH, 22)

21.b. *Embertyömben sokkal nagyobb biztonságban volna a kutató pillantásoktól.* (SS, 354)

22.a. *...oli tullut kierrettyä juu jumalauta, ja nyt piti lillua naurettavilla sotalaivaston kajakeilla pitkin näitä helvetin rannikkoja...* (SU, 13)

22.b. *...és az istenit, járt már egy-két helyen, de most a haditengerészektől rohogni való teknőin kell csalinkáznia körbe ezeken az átkozott partokon...* (SU, 12)

Näissä tapauksissa on todella kyseessä tietty henkilö, jonka ajatuksia tai puhetta referoidaan; subjektina ei siis ole „kuka tahansa”. Lauseessa 22 sotakarkuri miettii parasta tapaa piiloutua poliisilta, lauseessa 23 taas humalainen merimies kertoo rehennellen koke-

muksistaan. Seuraavassa lauseessa sen sijaan esitetään yleispätevä totuus, joka voi koskea ketä tahansa:

23.a. *Mutta pimeneehän* ('menettää järkensä') *sitä maanpinnallakin saati sitten veden alla sellaisessa ihmissäilykepurkissa.* (SU, 51)

23.b. *De hát még a szárazföldön is besötétedik, nemhogy a víz alatt egy olyan emberszardíniás dobozban.* (SU, 50)

2.2.4. Yks. 1. ja 2. persoona

Erikoisempi on yks. 2. persoonan käyttö geneerisen lauseen vastineena. Käännös on looginen, sillä lauseen puhuja osoittaa kyllä sanansa kuulijalleen, mutta käyttää kolmatta persoonaa välttääkseen liian suoraa viittausta häneen:

24.a. *Siellä on eräs ihana leski, johon saattaa vaikka rakastua. (Siellä on hyvä elää eikä sinunlaistasi hiljaista, vanhaa miestä, joka tekee maatöitä, kukaan vainua jo kerran kuolleeksi sankariksi...)* (OH, 18)

24.b. *Van ott egy csodálatos özvegyasszony, akibe akár még bele is szerethetsz.* (SS, 348)

Puhekielessä geneerisen ilmauksen käyttö on tavallista, silloin kun puhuja ei halua suoraan viitata itseensä. Seuraavassa lauseessa puhuja tarkoittaa siis „näen häntä joskus kadulla”. Käännöksessä verbi onkin yks. 1. persoonassa:

25.a. *Kaduilla sitä joskus näkee ja se kysyy...* (SU, 54)

25.b. *Néha összefutok vele az utcán...* (SU, 54)

3. Varsinaiset persoonattomat ilmaukset unkarissa

3.1. *kell* ja *lehet* infinitiivin kanssa

26.a. *Oli huolehdittava myös tutkimustulosten tehokkaasta tiedottamisesta.* (SUKA, 35)

26.b. *Gondoskodni kellelt a kutatási eredménynek hatékony közléséről is.* (FNKSZ, 35)

27.a. *Jos tämän yksinäisen kulkijan mieli olisi ollut yhtä avoimena näköalana kuin tämä maisema, jossa viljelys ja korpi riitelivät niin olisi voinut havaita, että tämä seutu ei ollut hänelle mitään kuollutta seutua...* (OH, 11)

27.b. *Ha ennek a magányos vándornak a lelkén ugyanúgy át lehetett volna látni mint ezen a vidéken...* (SS, 338)

Lauseessa 26 on tekijänä suomalaisugrilaisen kielitieteen harjoittajien rajaamaton joukko, lauseessa 27 taas kuka tahansa. Nesessiivirakenne on niissä grammaattisena subjektina, joten ne eivät varsinaisesti kuuluisi esitykseni piiriin. Otan tyypin kuitenkin tässä esille siitä syystä, että tämä rakenne on unkarissa persoonaton. Käännöksessä kieliopillisena subjektina on infinitiivi, joka ilmaisee yleistä subjektia. Lauseet 26.b. ja 27.b. ovat persoonattomia, mutta puheena olevan kaltaiseen infinitiivirakenteeseen voi liittyä myös persoonapäätte.

Edellämäinitun tyyppisissä nesessiivi-ilmauksissa on käytetty usein mon. 1. persoonaa.

28.a. *On kuitenkin todettava, että pohjimmiltaan Genetz säilyi Unkarin ystävänä.* (SUKA, 42)

28.b. *Meg kell azonban állapítanunk, hogy bensőjében Genetz élete végéig Magyarország barátja maradt.* (FNKSZ, 42)

Mon. 1. persoona ilmaisee yleistä subjektia, tekijänä ovat siis „kaikki ihmiset”. Toisaalta kirjoittaja viitanee passiivimuodolla lähinnä itseensä, jolloin unkarinnoksessa voisi ajatella olevan eräänlaisen „kuninkaallisen monikon”.

3.2. *lenni* + -va, -ve

29.a. *Ruutuihin oli sameilla väreillä hahmoteltu pullo ja pikari.* (SU, 21)

29.b. *Az üvegre zavaros színekkal palack és pohár volt festve.* (SU, 20)

30.a. *Siihen oli veistetty apostoleita esittäviä yhdenkaltaisia partasuita ukkeleita.* (SU, 77)

30.b. *Egyforma, szakállas öregek, az apostolok voltak belefარagva.* (SU, 75)

Rakenne *lenni* + gerundi ilmaisee tulosta tai tosiasiaa, joka verbin kuvaamasta toiminnasta seuraa. Se on staattinen, se ei siis ilmaise itse toimintaa (Szepeszy 1978, 215). Passiivin pluskvamperfekti-muoto ilmaisee samaan tapaan paremminkin toiminnan tulosta kuin itse toimintaa.

3.3. *-ható, -hető ja -ódik, -ődik*

Seuraavissa unkarinnoksissa passiivia ja geneeristä ilmausta vastaa potentiaaliverbin partitiivin muoto *várható* 'odotettavissa', *kapható* 'saatavana'. Näissäkään lauseissa tekijän persoonaa ei ilmaista millään tavalla.

31.a. *Voidaan sanoa, että suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen tieteeksi korottaneiden Hunfalvyn, Budenzin ja Szinnyeín sekä Ahlqvistin, Genetzin ja Setälän aikana...* (SUKA, 43)

31.b. *Elmondható, hogy a finnugor nyelvkutatást tudományosszintre emelő Hunfalvy, Budenz és Szinnyi, valamint Ahlqvist, Genetz, és Setälä korában...* (FNKSZ, 42)

32.a. *Lehtikioskeissa myytiin kaikkien puolueitten äänenkannattajia.* (SU, 49)

32.b. *Az újságpavilonoknál minden párt lapja kapható volt.* (SU, 48)

Lauseessa 32 alkutekstin *myytiin*-muodon käännös *kapható volt* tarkoittaa 'oli saatavana'. Ilmaukset ovat kuitenkin merkitykseltään lähellä toisiaan, joten käännös on mielestäni soveltuva, vaikka siinä näkökulma onkin toinen kuin alkutekstissä.

33.a. *...lentolehtisiä, joihin oli kuvattu raikkaasti hymyilevä, pirteään kotiasuun pukeutunut nainen...* (SU, 46)

33.b. *...röpcédulák, melyeken látható volt egy vidáman mosolygó, serény, házi munkához öltözött nő...* (SU, 46)

joihin oli kuvattu on käännetty 'joissa voitiin nähdä', 'joissa oli nähtävissä'. Käännöksessä näkökulma on taas tavallaan vastakkainen alkutekstin kanssa; unkarinnoksessa lentolehtistä kuvataan vain katsojan (vastaanottajan) kannalta, alkutekstissä taas lentolehtisen laatijan toiminta tulee esiin.

Tarkastelemassani materiaalissa **-ódik, -ődik**-johtimellisia verbejä löytyi vain yksi. Verbityypin käyttöä rajoittavatkin sen arkaistinen ja kansanomainen tyyllisävy; tyyppiä käytetään varsinkin tietyissä murteissa (Fábián–Szathmári–Terestyéni 1989).

34.a. *Unkarin kieltä oli kirjallisesti viljelty jo 1200-luvulta alkaen...* (SUKA, 34)

34.b. *A magyar nyelv írásbeli művelése már az 1200-as évektől számítottódik...* (FNKSZ, 34)

*

Käytetyt lyhenteet

OH = Haanpää, Pentti: Omalla haudallaan. Teokset 7. Otava, Keuruu 1980.

SS = Haanpää, Pentti: Saját sírjánál. Fordította Gombár Endre.

SUKA = Korhonen, Mikko: Suomalais-ugrilaisen kielitieteen alkuvaiheet. Teoksessa Ystävät ja sukulaiset, Suomen ja Unkarin kulttuurisuhteet 1840–1984. SKS, Pieksämäki 1984.

FNKSZ = Korhonen, Mikko A finnugor nyelvtudomány kezdeti szakaszai. Fordította Simoncsics Péter. Barátok, rokonok. Tanulmányok a finn-magyar kulturális kapcsolatok történetéből. Európa, Kiadó, Budapest 1984.

SU = Peltonen, Juhani: Salomo ja Ursula. WSOY, Helsinki 1976.

SU = Peltonen, Juhani: Salomo és Ursula. Fordította Gombár Endre. Európa Kiadó, Budapest 1981.

Kirjallisuus

- Bencédy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1988: A mai magyar nyelv. 7. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fábián Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc 1989: A magyar stilisztika vázlata. 7. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Ferenczy Géza 1971: Nyelvi forma és udvariasság. Anyanyelvi örjárat. Szerkesztette Ferenczy Géza. Gondolat, Budapest.
- Hakulinen, Auli–Karlsson Fred 1979: Nykysuomen lauseoppia. SKS, Helsinki.
- Keresztes László 1992: Gyakorlati magyar nyelvtan. Hungarolingua Grammatica. Debreceni Nyári Egyetem. Debrecen.
- Shore, Susanna 1986: Onko suomessa passiivia. SKS, Helsinki.
- Szepesy Gyula 1978: „Be van fejezve a nagy mű”. Nyelvünk világa. Válogatta és szerkesztette Kovalovszky Miklós. Gondolat, Budapest.

*

A finn alanytalan mondatok magyar megfelelői

Marja SEILONEN

Mivel a finn passzívumnak megfelelő alanytalan szerkezet a magyarban nem létezik, minden egyes passzív igealakot más és más módon lehet lefordítani. A magyar megfelelések között leggyakrabban a többes szám első és harmadik személy fordul elő, ami jól mutatja azt, hogy a finn alak mélyszerkezetében magában hordozza a többes szám mozzanatát. E két alak mellett a fordításokban többször találkozhatunk egyes szám harmadik személlyel is, sőt néha egyes szám első és második személyű megfelelés is előfordul.

A finn személytelen kifejezéseket magyarra leggyakrabban általános alannal (pl. *ember, mindenki*) fordíthatjuk. Ritkán a passzív alakot is ezzel a formával adjuk vissza. A generikus szerkezeteket néha egyes szám harmadik vagy többes szám első személlyel is fordíthatjuk.

Leksikografia ja yhdyssanat

UJHELYI Gábor

Todellisuus, josta ihminen luo kuvaa ja josta hänellä on sanottavaa kielen avulla kehittyä ja muuttuu jatkuvasti. Tämä muuttuminen ja uusien käsitteiden syntyminen merkitsee sanaston lisääntymistä vieläpä sen lisäämistä (MMNy. 114).

Meidän nopeasti muuttuvassa, modernissa maailmassamme, jossa tieteet, tekniikka, politiikka ja talous tuottavat uusia tuloksia joka päivä, ottavat käyttöön uusia välineitä ja menetelmiä, nimien antaminen tulee yhden kielen tärkeäksi tehtäväksi. Ongelma on siinä, että kieli, sen sanasto ja fraseologia on konventionaalinen systeemi. Se periytyy sukupolvesta sukupolveen ja luonnostaan ilmentää vanhojen aikojen maailmankatsomusta. Uuden sukupolven on pakko käyttää tätä valmista systeemiä, ilmaista uusia ajatuksiaan vanhan systeemin avulla (Papp 1963, 3).

On siis olemassa ikivanha järjestelmä, jossa on valmiina vanhoja, hyvin tuttuja ja käytettyjä aineksia, sääntöjä ja tietysti tuotteitakin. Mahdollisuudet tämän systeemin käyttöön ovat moninaiset: sääntöjen avulla ainekset voidaan panna syntaktiseen rakenteeseen ja näin uusi sisältö ilmaistaan kiertäen, kuvaillaan se lauseessa. Toinen, paljon taloudellisempi keino on uusien leksikaalisten yksikköjen luominen eli kielen sanaston kartuttaminen.

Kieli on semmoinen systeemi, jossa yhtenäisyys ja moninaisuus, yksilöllisyys ja yleisyys ovat yhdessä. Ymmärretään, että on olemassa paljon samanlaisia asioita, ja annetaan niille yhteinen nimi, mutta tämä tyyppi sitten löydetään uusista esineistä ja taas käytetään samaa nimitystä (Károly 1969, 271).

Yhdyssanat syntyvät niin, että toisaalta tarvitaan uudelle käsitteelle oma nimi, toisaalta taas halutaan ilmaista, että se on selvästi jonkinlaisen ryhmän jäsen.

Sanojen yhdistäminen on hyvin tärkeä keino sekä unkarissa että suomen kielessä. Unkarin sananmuodostukseen Bárczi–Benkő–Berrárin A magyar nyelv története (Unkarin kielen historia) esittää seuraavan laskelman:

	HB:n aika	Keskiunkarin aika	Uusunkarin aika
Sananjohto	70 %	55 %	50 %
Vahvistunut taivutus	30 %	25 %	15 %
Sanojen yhdistäminen	(bírságnap)	20 %	30 %

(MNYT. 358)

Tästä askelmasta näkyy hyvin, että yhdyssanojen osuus on lisääntynyt. Suomessa on todennäköisesti käynyt samoin ehkä suomessa on yhdyssanoja enemmänkin kuin unkarissa. Knut Cannelinin 1930-luvulla tekemän tutkimuksen mukaan yhdyssanojen osuus sanastossa on noin 44 prosenttia (Cannelin 1931, 190). Pauli Saukkosen uudempien laskujen mukaan tämä osuus on sitäkin isompi, noin 65 prosenttia (Saukkonen 1973, 337).

On siis ymmärrettävää, että ammattikirjallisuudessa on yhdyssanojen muodostamisesta kirjoitettu paljon. Mutta jos sanojen yhdistäminen on niin tärkeä keino kielessä, niin sanakirjat ja yleensä leksikografia ovat etusijalla. Sanakirjojen täytyisi kuvata tätä produktiivisuutta.

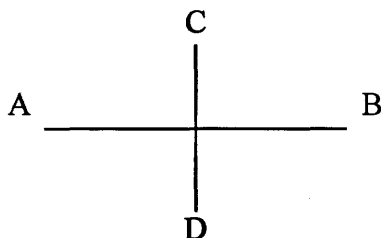
Laatimieni kyselylomakkeiden pohjalta voin todeta, että unkarilainen opiskelija pystyy ymmärtämään esimerkiksi Helsingin Sanomien (29. 12. 1993) yhdyssanoista István Pappin sanakirjan avulla vain 41 prosenttia, mutta loput jäävät sanakirjassa olevien komponenttien perusteella ymmärtämättä. Sanakirja, vaikka sisältääkin yhdysosia, ei anna käyttöohjeita ja näin kääntäminen ei onnistu.

Ensimmäinen tärkeä tehtävä olisi siis kerätä uusia yhdyssanoja ja lisätä niitä sanakirjaan. Mutta luullakseni sekin olisi tärkeää, että uusi sanakirja sisältäisi sellaisen „yhdyssanakieliopin”, jonka pohjalta kielen opiskelija osaa ainakin jonkin verran kääntää, ja tar-

peen mukaan tehdä itse sellaisia yhdyssanoja, joita sanakirja ei sisällä. Tähän tarvitaan välttämättä komparatiivista tutkimusta.

Heti alussa on kiinnostavaa, mikä on leksikografian ja leksikologian yhteys tässä kysymyksessä. Haluan nyt siis käsitellä niitä kysymyksiä, jotka auttavat tai viivästyttävät sanakirjan tekemistä.

Ensimmäinen ongelmallinen kohta on tietysti se, minkälaista sanakirjaa tehdään. Saussuren hyvin tuttu kuvio (Saussure 1967, 106) on käyttökelpoinen tähänkin tarkoitukseen.

Kielihistorian näkökulmasta pystyakseli on tärkein, mutta leksikografian osalta vaakasuoran akselin seuraamisen on oltava pääperiaatteena. Aineksien ja sääntöjen avulla luodaan uutta; se on synkronisesti katsoen aktiivista ja produktiivista prosessia, koska viime kädessä kielen käyttäjä keksii uusia sanoja joka päivä. Tämä produktiivisuus merkitsee leksikologille ensisijaisesti teoreettista ongelmaa; eräiden ilmiöiden selitys, muotojen ryhmittely, yhdysosien tutkimus ovat pysyviä aiheita ammattikirjallisuudessa. Mutta tuntuu siltä, että leksikografia ei käytä hyväkseen teoreettisia tuloksia.

Tästä ongelmasta puhuu Gabriele Stein Word-Formation in Modern English Dictionaries-nimisessä artikkelissaan, ja hän osoittaa, ettei englannin kielestäkään, vaikka sitä on leksikografisestikin intensiivisesti tutkittu, ole onnistuttu toimittamaan virheettömiä sanakirjoja. Hän toteaa, että leksikologian tuloksien avulla, sananmuodostuksen produktiivisuutta silmällä pitäen, meidän täytyisi ottaa sanoja sanakirjaan niin sanottujen „synkronisten periaatteiden” mukaan (Stein 1985, 35).

Ongelmia on enemmän ja ne ovat vaikeampiakin meidän kielisämme, koska unkarin ja suomen derivatiivinen morfologia on rikkaampi kuin englannin. Se näkyy ensisijaisesti leksikologiassa. Jos katsotaan, mitä unkarilaiset ja suomalaiset kielentutkijat ajattelevat

yhdyssanoista, nähdään, että he ovat eri mieltä tietyistä kysymyksistä. Erimielisyys ja ryhmittelyjen erilaisuus ei ole ongelma, jos katsotaan asiaa deskriptiivisesti, mutta tuntuu siltä, että leksikografisesti, produktiivisen sananmuodostuksen kannalta, yhtenäistäminen olisi tarpeen.

Ensimmäinen peruskysymys, josta tutkijat ovat eri mieltä, on se, mikä on yhdyssana. Hakulisen mukaan yhdyssana syntyy kahdesta tai useammasta olemassa olevasta sanasta. Yhdysosat voivat molemmat olla olemassa erillisinä sanoina, mutta esimerkiksi semmoissa tapauksissa kuin *epävarma*, *esi-isä*, *nykyaika* määriteosaa ei käytetä ainakaan täysiparadigmaisena erillisenä sanana (Hakulinen 1968, 304). Tämä käsitys on ongelmallinen meidän näkökulmastamme, koska määriteosat ovat tässä tapauksessa aivan prefiksin kaltaisia, eli eri kielioppikohdan on käsiteltävä niitä. Samalla tavoin A mai magyar nyelv (Nykyunkarin kieli)-teoksen säännöt sallivat, että sellaisia sanoja, kuin *giz-gaz*, *véges-végig*, *mármár* kutsuttaisiin yhdyssanoiksi (MMNy. 1991, 151). Ongelma on tietysti se, että vaikka tämä keino voi olla produktiivinen kielessä, nämä sanat ovat niin vakiintuneita, että kielenkäyttäjän näkökulmasta ne ovat eri lekseemejä, koska ei määriteosalla eikä perusosalla voida vapaasti tehdä yhdyssanoja, eli produktiivisuudesta ei voi puhua. Aarni Penttilä sanoo, että se on yhdyssana, jonka aineksien nykyinen tai aikaisempi käyttö on todettavissa tai ainakin suhteellisen helposti selvitettävissä (Penttilä 1963, 258). Tietysti tämä suhteellisuus on määritelmän ensimmäinen arka kohta. Toinen on se, että Penttilä seuraa Saussuren kuvion pystysuoraa akseliakin. Tällaisten sääntöjen avulla opiskelija ei voi itse päätellä, onko sana todella yhdys-sana, käytetäänkö yhdysosia toisissa muodoissakin vai ei, joten hän ei voi luoda hyvää ja produktiivista kuvaa yhdyssanasta. Jos sanakirja käsittelee yhdyssanoina semmoisiakin rakenteita, joissa yksilöllisyys tulee yleisyyttä hämärtäen vahvasti esiin, joista vain kieli-historia voi kertoa meille, että ne ovat olleet joskus selvästi kahden sanan yhdistelmiä, niin ei voida antaa hyviä produktiivisia sääntöjä sanakirjassa. Meidän täytyy punnita jokaista yhdyssanaa ja päättää, ovatko ne samanlaisia kuin esim. *tuhatkunta*, *orca*, *harminc*, jotka olivat joskus yhdyssanoja mutta jotka nykyään esitetään sanakirjoissa erillisinä lekseemeinä.

Komparatiivisesti unkarin ja suomen välillä sanan ja sen yhdysosien merkitysten yhteys on hyvin tärkeä, koska sanakirjan toimittajien on nojaututtava siihen, että melko useissa tapauksissa suomalaista yhdyssanaa on unkarin kielessäkin samoilla yhdysosilla ilmaistu sanayhdistys. Tämä ominaisuus tietysti auttaa yhdyssanojen ymmärtämistä ja helpottaa niiden luettelemista sanakirjassa. Jos esimerkiksi unkarilainen katsoo yhdysosia erikseen ja hänen kielestäänkin on samanlainen yhdyssana, niin hän ymmärtää sen, ilman että yhdyssana esiintyisi sanakirjassa erillisenä lekseeminä. Esimerkiksi sanan *joululoma* voi ymmärtää ja kääntää yhdysosien avulla, samoin sanan *musiikkipäällikkö*. Mutta tietysti *murtovaras*-sanana on esiinnyttävä eri lekseeminä, koska unkarissa sana *betörő* ei ole yhdyssana.

Tästä näkökulmasta Pauli Saukkosen mielipide ei pidä paikkaansa, kun hän sanoo: „Sana on silti yksiselitteinen, koska käytäntö on vakiintunut yleisimmän merkityksen mukaisesti.” Hänen mielestään yhdyssanojen merkitys on samanlainen kuin *ym.*-lyhenteen merkitys, josta kaikki tietävät sen merkitsevän ’ynnä muuta’ eikä ’yhtä mahdotonta’ (Saukkonen 1973, 332). Tällainen ajatus on tietysti produktiivisuuden ja vertailun vastainen, koska näin kaikkien mahdollisuuksien olisi oltava eri lekseemeinä sanakirjassa, ja näin samankaltaisuus ei näkyisi ollenkaan.

Luulen, että kaksikielisissäkin sanakirjoissa tarvitaan ryhmiä, listoja kielen olemassa olevista sanoista samoin kuin Nykysuomen sanakirjassa. Ryhmittelyssä täytyy näyttää, että sanat ovat komparatiivisesti katsoen samankaltaisia sekä lähtö- että kohdekielessä.

Esimerkiksi Pappin suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa on paljon *aate*-määriteosalla muodostettuja, erikseen lueteltuja sanoja. Sanakirja ei näytä, että *aate*-määriteosa käännetään toisaalta ’eszmei, gondolati’ sanoissa *aatelyriikka*, *aaterunoilija*, *aatesisällys*, *aateyh-teys*, toisaalta pelkästään ’eszme’ sanoissa *aatemaailma*, *aatepiiri*, *aatesuunta*, *aatevirtaus*, *aatehistorioitsija*. Ja sanakirjan toinen hyvin arka kohta on se, että se ei osoita sitäkään, että perusosien kääntäminenkin käy samoin, eli unkarin kielessäkin tavataan ilmaukset *gondolati líra*, *gondolati költő*, *gondolati tartalom*, *eszmei kapcsolat* ja *eszmevilág*, *eszmekör*, *eszmeirány*, *eszmeáramlat*, *eszméletörté-nész*, jotka tarkoittavat aivan samoja asioita kuin suomen kielessäkin. Sanakirjan puutteellisuus näkyy vielä paremmin, jos otetaan

esimerkkeinä semmoisia sanoja, joiden unkarin käännös poikkeaa tietyissä tapauksissa oleellisesti. Sellainen esimerkki on *ammattimääriteosa*, joka käännetään 'hivatásos' sanoissa *ammattidiplomaatti*, *ammattikirjailija*, mutta merkitys on 'szak' sanoissa *ammattikieli*, *ammattikirja*, *ammattikoulu*, *ammattilehti*.

AATE	~	ESZMEI	AATE	~	ESZME
aatelyyriikka		eszmei líra	aatemaailma		eszmevilág
aatesisälllys		eszmei tartalom	aatepiiri		eszmekör
aateyhteys		eszmei kapcsolatok	aatevirtaus		eszmeáramlat

AMMATTI	~	HIVATÁSOS	AMMATTI	~	SZAK
ammattidiplomaatti		hivatásos diplomata	ammattikieli		szaknyelv
ammattilentäjä		hivatásos pilóta	ammattikirja		szakkönyv
ammattipelaaja		hivatásos játékos	ammattikoulu		szakiskola
ammattisotilas		hivatásos katona	ammattiopettaja		szaktanár

Luullakseni riittäisi suomalais-unkarilaisessa sanakirjassa, jos annettaisiin vain perusosien merkityksiä ja sanojen ryhmiä. Lisäksi annetaan myös sääntöjä, jos on mahdollista, että kielen käyttäjä heti ymmärtäisi, mikä on ero *ammattiministerin* ja *ammattirikollisen* välillä. Tietysti semmoiset sanat kuin *aaterakennelma*, jonka unkarilainen vastine on *ideológia*, *ammattikateus* = *kenyérirígység* tai *ammattimies* = *szakértő* olisivat erillisiä lekseemejä.

Mielestäni Arnold on oikeassa, kun sanoo, että sanakirjan kannalta on tärkeää, onko yhdyssana transparentti vai idiomaattinen. Jos se on olemassa molemmissa kielissä ja komparatiivisestikin läpinäkyvä, niin sillä ei ole paikkaa sanakirjassa erillisenä lekseeminä (Arnold 1986, 109). Gabriele Stein kiinnittää huomiota siihen, että on hyvin vaikea päättää, mikä yhdyssana on läpinäkyvä (Stein 1985, 38). Tietysti tässäkin tarvitaan vertailua, eli sanan on oltava transparentti molemmissa kielissä.

Produktiivisuuden ja synkronisuuden näkökulmasta kolmas tärkeä kysymys on se, mistä ja miten yhdyssana syntyy. Suomalaisessa ja unkarilaisessa ammattikirjallisuudessa vallitsee se diakroninen näkemys, että yhdyssana tulee sanaliitoista. Aarni Penttilä (1963, 259), Erkki Itkonen (1966, 235) ja Kaisa Häkkinen (1990, 145) ovat samaa mieltä, että yhdyssana syntyy ensin lauseen sisällä tiivistymällä sanaliitosta. Näin siirtyminen tapahtuu syntaktisesta

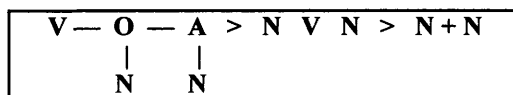
kehyksestä morfologiseen. Mutta kun kyse on semmoisista sanoista kuin *konekirjoittaja*, he sanovat, että etenkin uusimpien joukossa on myös sellaisia, joiden yhdysosien vierekkäisyys ei olisi mahdollista lauseen sisäisissä sanaliitoissa; tällaisissa tapauksissa syy sanan syntymiseen on analogia (Itkonen 1966, 236). Tämä mielipide kyllä antaa tärkeimmät deskriptiiviset piirteet, mutta kielen käyttäjälle ei voi sanoa, että se vain on niin, koska näin hän ei saa tarkkaa tietoa produktiivisuudesta.

Sama arvostelu koskee A mai magyar nyelvin monimutkaista luokittelua. Ryhmittely sisältää melkein kaikki yhdyssanatyypit, jotka ovat olemassa unkarin kielessä, mutta ei auta yhdyssanojen muodostamisen produktiivisuuden ymmärtämistä. Tässä tapauksessa transformaation ajatus tuntuu paremmalta, koska se olettaa juuri sitä, että kielen puhuja itse tekee sanoja. Sillä teorialla on tietyissä kohdissa sama lähtökohta kuin äsken mainitulla näkemyksellä, koska transformaatiokin edellyttää, että yhdyssanat saadaan lauseista.

R. B. Lees artikkelissaan *Problems in the grammatical analysis of English compounds* (Lees 1990) kirjoittaa englannin kielen yhdyssanoista, ja hänen pääperiaatteensa ovat kiinnostavia juuri produktiivisuuden kannalta. Lees on sitä mieltä, että sanat muodostetaan noudattamalla sääntöjä. Hän olettaa, että lauseessa tapahtuu muutos, transformatio, ja verbi muuttuu tai katoaa. Mutta jää kysymys, mistä kuulija tietää, minkälainen se lause oli.

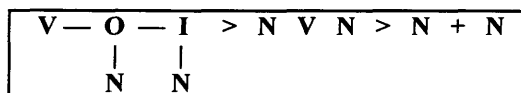
Leesin toinen ajatus on, että kaikki yhdyssanat ovat sen verran epäselviä, että lauseen predikaattina useampi kuin yksi verbi on mahdollinen. Toinen mahdollisuus on sitten se, että meillä on vain tietty määrä verbejä tai verbiryhmiä, ja Leesin mielestä tämä helpottaa yhdyssanojen ryhmittelyä. Englannin kielessä hän saa kahdeksan pääryhmää ja pari sivuryhmää. Mainittakoon esimerkkinä kolme pääryhmää:

R. B. Leesin ryhmittely (Lees 1990, 90–93)

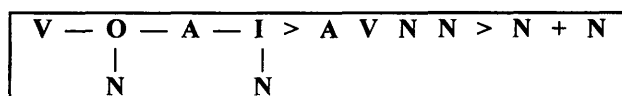

V: Ymmärretään määriteosan merkityksestä:

*airplane*pilot, *brick* mason; *rauhankonferenssi*, *voimistelukilpailu*

V:	(1)	drive, power
pitää toiminnassa	> wind drives mill
> ilma pitää pyssyn toiminnassa
> tuuli pitää myllyn toiminnassa	> <i>windmill</i>
> <i>ilmapyssy</i>
> <i>tuulimylly</i>
V:	(2)	cause, produce
aiheuttaa, tuottaa	> saw produces dust
> veri tuottaa tahrان
> sormi tuottaa jäljen	> <i>sawdust</i>
> <i>veritahra</i>
> <i>sormenjälki</i>

V: (1)	remove, reject	>	somebody removes bug with spray	>	<i>bugspray</i>
	ajaa pois, estää	>	joku ajaa pois hyönteiset myrkyllä	>	<i>hyönteismyrkky</i>
V: (2)	preserve, ensure	>	somebody preserves life with a boat	>	<i>lifeboat</i>
	säilyttää, suojella	>	joku säilyttää turvan vyöllä	>	<i>turvavyö</i>

(V = verbi, O = objekti, A = agentti, N = nomini, I = instrumentti)

Esimerkeistä näkyy, että on suomalaisia sanoja, jotka sopivat tähän ryhmittelyyn hyvin, mutta kenties meidän täytyy vähän laajentaa ja näin soveltaa sitä unkariin ja suomeen. Se helpottaisi sanakirjassa sanojen ryhmittelyä ja ehkä kääntämistäkin, koska esimerkiksi semmoissa tapauksissa, kuin äsken mainittu *ammatti*-määriteosa, merkitykset ovat niin erilaisia, että ne varmaan kuuluvatkin eri ryhmiiin Leesin ryhmityksessä.

Pauli Saukkosen luokittelu (Saukkonen 1973) on toinen mahdollisuus. Taulukosta nähdään, että hän käsittelee adjektiiveja ja verbejäkin substantiivien lisäksi.

A. Substantiivit

1.	A:n B	B joka kuuluu A:han	> talo /joka/ talo /kuuluu/ kaupungille	> <i>kaupungintalo</i>
2.	AB	B johon kuuluu A	> /mies/ pyssy /kuuluu/ miehelle	> <i>pyssymies</i>
3.	AB	B joka kuuluu A:han	> lamppu /joka/ lamppu /kuuluu/ kattoon	> <i>kattolamppu</i>
4.	AB	C johon kuuluu AB	> /mies/ /suu/ parta /kuuluu/ s uuhun /kuuluu/ miehelle	> <i>partasuu</i>
5.	AB	A joka on B	> mökki /joka/ mökki /on/ paha	> <i>mökkipaha</i>
6.	AB	A + B		> <i>sinivalkoinen</i>
7.	AA	A + A		> <i>aiai</i>
8.	AB	A jota määrittelee B
B jota määrittelee A		

B. Adjektiivit

- A/n/ B A ilmaisee B:hen nähden intensiteettiä tai suhdetta

C. Verbit

- AB A ilmaisee B:n paikkaa, tapaa

Lyhyesti sanoen sanakirja on mielestäni uudistuksen tarpeessa. Tämä koskee ensinnäkin tietysti sanojen keräämistä. Toinen tärkeä asia on sanojen ryhmittely hyvien sääntöjen mukaan vertailun pohjalla. Uudessa suomalais-unkarilaisessa yhdyssanakirjassa vallitsisi produktiivisuus ja synkronisuus ja tietoisuus siitä, että unkarin ja suomen kielellinen ajattelu on monessa tapauksessa samankaltaista ja sanayhdistelmien taustalla on samanlaisia periaatteita.

Kirjallisuus

- Arnold, I. V. 1986: The English word. Moskva.
 Cannelin, Knut 1931: Sanasyntyopin asema äidinkielen opetuksessa. Vir 35: 186–195.
 Hakulinen, Lauri 1968: Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki.
 Häkkinen, Kaisa 1990: Mistä sanat tulevat. Helsinki.
 Itkonen, Erkki 1966: Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
 Károly Sándor 1969: A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek. ÁNyT VI: 271–327.

- Lees R. B. 1990: Problems in the grammatical analysis of English compounds. In: Korponay (ed): Readings in semantics and case grammar. Budapest. 86–94.
- MMNy = Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovne: A mai magyar nyelv. Budapest, 1991.
- MMNyR = A mai magyar nyelv rendszere I. Budapest, 1961.
- MNyT = Bárczi–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története. Budapest, 1967.
- Papp István 1963: A szóalkotás problémái. MNyj 9: 3–31.
- Penttilä Aarni 1963: Suomen kielioppi. Porvoo.
- Saukkonen, Pauli 1973: Suomen kielen yhdyssanojen rakenne. MSFOu 150: 332–339.
- Saussure, Ferdinand de 1967: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest.
- Stein, Gabriele 1985: Word formation in modern English dictionaries. In: C. J. Brumfit (ed): Dictionaries, lexicography and language learning. Oxford. 35–45.

*

Szótárszerkesztés és összetett szavak

UJHELYI Gábor

A szóösszetétel mind a finnben, mind a magyarban új szavak létrehozásának fontos, igen gyakori módja. A szóösszetételek alkotása folyamán már meglévő elemekből, a nyelv szabályainak segítségével újat teremtünk. Produktív, a nyelv mindennapi életéhez szervesen hozzátartozó folyamatról van szó, mely visszatérő és kimeríthetetlen témája a nyelvészeti kutatásoknak. A finn és a magyar összetett szavak az esetek jelentős részében mind szerkezetükben, mind jelentésükben megfelelnek egymásnak. Ezen azonosság jelenősen megkönnyíthetné a nyelvtanulást, ha a lexikográfia a szóalkotás produktivitását és a két nyelv azonosságait figyelembe véve szinkronikus elveket dolgozna ki a kétnyelvű szótárak elkészítéséhez. Szükséges tehát a gyakorlati, lexikográfiai szempontú összehasonlító vizsgálatok folytatása és a szótárak megújítása is. Az azonosságok mellett figyelmet érdemelnek a különbségek is, melyek a két nyelv nyelvi gondolkodásáról, annak eltérő vonásairól adnak képet.

Passiivin määrittelyn ongelmia

UJLAKI Sándor

Chomskyn mukaan lingvistisen teorian päätehtävä on kehittää laajakatseinen, kaikkiin kieliin soveltuva erittely. Hän ryhtyi analysoimaan kieliä, edellyttäen, että kaikissa kielissä on olemassa yleisiä ilmiöitä, joita hän nimitti kielellisiksi universaaleiksi. Sellaisia kielellisiä universaaleja ovat muun muassa subjekti, suora objekti ja verbin transitiivisuus. Kielellisiin universaaleihin kuuluu myös passiivi, vaikka sen edustus ei olekaan täysin selvä. Siewierska mielestä on selvää, että passiivi ei kuulu kielellisiin universaaleihin, koska eräät kielitutkijat esittävät tästä todisteena muutamia Australian mantereen ja Polynesian kielten edustuksia; Euroopan kielistä mukana oli juuri unkari (Siewierska 1984, 19–23). Sen todistaminen, että passiivi ei ole kielellinen universaali on tietysti hyvin tärkeä haaste kielen tutkijoille, kielellinen universalismioppi voidaan nimittäin todistaa vain selittämällä, että passiivi on ollut, tai on vieläkin olemassa kunkin kielen elimellisenä osana. Mikäli se ei onnistu, meidän on pakko myöntää, että passiivi, vaikka se on yleinen, ei kuulu universaaleihin kielellisiin elementteihin.

Tilannetta vaikeuttaa sekin, että kansainvälisessä lähdekirjallisuudessa passiivin käsitteestä ei olla yksimielisiä. Koivisto ilmaisee asian näin: „Passiivi on oikeastaan sisällöltään epätarkka kielioppi-termi, koska sillä voidaan viitata monentyypisiin kielen rakenteisiin. Se voidaan käsittää morfologisesti, syntaktisesti, semanttisesti, kognitiivisesti tai diskurssin ilmiöksi.” (Koivisto 1991, 336). Eri näkökulmasta lähteviä määritelmiä on siis olemassa.

Olkoon ensin esimerkki unkarin kielestä. A mai magyar nyelvrendszer -teos määrittelee passiivin seuraavasti: Passiivinen verbi (verbum passivum) ilmaisee, että joku muu suorittaa tekemisen ja

tekeminen vaikuttaa subjektiin tai subjektin hyväksi. Subjekti on vain passiivinen, se ei suorita, vaan ikään kuin kokee tekemisen. Passiivin ilmaisemiseen käytetään yleensä verbijohdoksia (MMNyR I, 204).

Myös Sándor Károlyn määritelmä on samankaltainen. Hänen mukaansa verbi on passiivinen silloin, kun lauseen kieliopillinen subjekti ei ole tekijä vaan kokija, eli toiminta suuntautuu siihen kuten loogiseen objektiin. Passiivisen verbin ja sen kieliopillisen subjektin välillä on transitiivinen semanttinen suhde (Károly 1956, 22).

Anna Siewierska käyttää monien hyväksymää määritelmää; hänen mielestään passiivista voi puhua jos:

- Passiivilauseen subjekti on vastaavan aktiivilauseen suora objekti;
- Aktiivilauseen subjekti passiivilauseessa on agenttimuodossa, tai ei realisoidu lainkaan;
- Verbi on passiivimuodossa (Siewierska 1984, 2–3).

Ulla-Maija Kulonen toteaa: „Passiivina pidetään erilaisia muuttuneita rakenteita ja transformaatioiden tuloksia, joissa lauseen loogiselle subjektille tapahtuu jotakin tai tapauksia, joissa kieliopillinen subjekti eroaa agentista semanttisesti.” (Kulonen 1989, 12).

Passiivista puhuttaessa on mainittava myös englannin kieli. Toisaalta se on paljon tutkittu kieli, josta on suuri osa oppisanastoakin peräisin, toisaalta passiivin peruskäytön syyt ovat tässä kielessä yksiselitteisiä. Mutta on pidettävä mielessä, että englannin passiivi saattaa vaikuttaa ehkä tarpeettomasti ja haitallisesti toisten kielten analyysiin. Romaanisissa ja germaanisissa kielissä deklinaation yksinkertaistuminen on korvattu kehittämällä artikkeli- ja prepositiojärjestelmää, josta syntyi sidonnainen SVO-sanajärjestys. Objekti erotetaan subjektista sanajärjestyksen perusteella: *John loves Mary* ei ole sama kuin *Mary loves John*. Passiivin avulla korostetaan objektia: *Mary is loved by John* (Kálmán 1980, 450–451). Aktiivilauseen subjekti (agentti) *John* edustaa jo olemassa olevaa, vanhaa informaatiota. Vanha informaatio on useimmissa tapauksissa lauseen alussa. Aktiivilauseessa uutta informaatiota edustava objekti on myös patientti, joka muuttuu passiivilauseessa subjektiksi.

Tyypillisessä passiivilauseessa patientti on topiikki, ja agentti, jos se on mukana, edustaa uutta informaatiota, kommentia.

Termi passiivi yhdistetään usein toiseen lingvistiseen käsitteeseen, transitiiviin. Nämä kaksi käsitettä ovat siinä määrin kietoutuneet yhteen, että toisesta ei voi puhua mainitsematta toista. Useimpien lingvistien mukaan vain transitiivisilla aktiivilauseilla, tai lauseenosilla on passiivinen vastineensa.

Tämä pätee myös päinvastoin, eli jos lause on passiivinen, sillä on jonkinlainen aktiivinen, transitiivinen vastineensa, jonka merkitys riippuu siitä, onko agentti ilmaistu passiivimuodossa, vai ei. Kun agentti on mukana passiivilauseessa se muuttuu aktiivilauseen subjektiksi. Agentin puuttuessa aktiivissa voi olla erilaisia subjekteja, mikä aiheuttaa kaksiselitteisyyttä, jota aktiivissa ei ole. Esim.: *Janet was killed.* vrt. *Someone killed Janet.* *Some people killed Janet.* *Lightning killed Janet.* *Boredom killed Janet.* Konteksti yleensä selittää lauseen merkityksen (Siewierska 1984, 3, 8, 30–31).

Mutta mikä on tilanne poikkeuksena esitellyssä unkarin kielessä? Miten passiivisten verbien muodostus on toteutunut kielessä ja miksi niiden laajempi käyttö on lakannut? Kymmenenneltä vuosisadalta alkaen unkari on kuulunut kristinuskoon, kirjoituksessa käytettiin latinalaisia kirjaimia ja vaikka latina olikin hallinnon virallisena kielenä vuoteen 1884 saakka, passiivia ei käytetty kielessä enää produktiivisesti (Kálmán 1980, 450). Tästä seuraa, että kysymyksessä ei ole ilmiö, joka on rakentunut kiinteästi kielen järjestelmään ja joka kuuluu siihen. Paremminkin on puhuttava läntisen kulttuurin vaikutuksesta syntyneestä passiivisten verbien käytöstä, joka kesti vain tietyn ajan. Mutta missä muodossa passiivi esiintyy kirjoitetussa kielessä, ja mistä sen vierasperäisyys käy ilmi?

Tutkielmassaan Sándor Károly käsittelee unkarin verbaalinomien järjestelmää koodeksikirjallisuuden ensimmäisessä vaiheessa. Hän erittää koodeksien perusteella yleisenä luonteenpiirteenä sitä, että passiivin päätteiden käyttäminen on epäjohdonmukaista; ei nimittäin voi tietää, miksi sitä käytetään toisessa tapauksessa mutta toisessa ei. Monessa tapauksessa jonkinlainen kieliopillinen viisastelun lienee ohjannut koodeksien kirjoittajia, sillä he olivat halunneet muodollisestikin erottaa passiivisen verbaalinominin verbum finitumista ja partisiipin perfektistä. *Ő tegnap olvasott.* *Ő sokat olvasott* (*ember*). Niillä on aktiivinen merkitys, vaikka *Ez a könyv olvasott*

on passiivinen merkitykseltään. Károly väittää, että tämä on kieliopillista viisastelua, koska väärinkäsitykset käyvät aina ilmi kontekstistä. Latinan kieliopissa *verbum finitum* on aktiivinen; sitä vastoin partisiiplin perfektillä on aina passiivinen merkitys. Passiivisen verbin perfekti ja partisiiplin perfekti eivät kuitenkaan poikkea toisistaan. Esimerkiksi, jos he olisivat sanan *elrejtett* sijasta käyttäneet sanaa *elrejtetett* niin passiivisen verbin imperfekti ja partisiiplin perfekti olisivat olleet samanmuotoisia lähentyen latinan järjestelmää. Yleensä sanakirjojen kirjoittajat olivat osoittaneet että latinan partisiiplin perfektia vastaa unkarin passiivijohtimellinen verbaalinomini. Kääntäessään tiettyjä latinan substantiiveja he olivat joutuneet käyttämään unkarissa verbaalinomineja, mikä johti horjuntaan muodon käytössä. Sen tähden he joskus vaistomaisesti olivat käyttäneet aktiivimuotoisia verbaalinomineja. 1500–1600-luvulla aktiivi- ja passiivimuotoja käytettiin sekaisin. 1900-luvulla passiivimuoto joutui jo taka-alalle ja nykyään se on täysin hävinnyt (Károly 1956, 120–121).

Nykyään unkarissa vain sellaiset vakiintuneet ja kiteytyneet tapaukset, kuin *közhírré tétetik*, *születik*, *benne foglaltatik* osoittavat passiivin latinanmukaisen muodon (Keresztes 1992, 89; MMNyR I, 357). József Szinnyi kirjoittaa vuosisadan alun kieliopissaan samaan tapaan: „Yleiskielessä käytetään vaan kahden verbin passiivia, nim. *születik* 'syntyy' ja *méltóztatik* 'suvaitsee', mutta ei näitäkään enää käsitetä passiiveiksi. Kirjallisuudessaakin tavataan passiivia vain harvoin; ainoastaan laji- ja virkakielessä esiintyy usein passiivin yks. ja mon. 3:nneen persoonan muotoja.” (Szinnyi 1912, 65).

Tämän muodon suffiksi *-atik/-etik*, *-tatik/-tetik* koostuu faktitiivi-verbien *-at/-et*, *-tat/-tet* johtimesta. Johdos taivuttiin *ik*-verbien tapaan. Passiivissa ja faktitiivissa yhteinen piirre on se, että lauseen subjekti ei ole sama, kuin tekemisen toteuttaja (MNyTNy II, 108). Faktitiivi on kyseessä sellaisessa tapauksessa kuin: *János megcsináltatja a munkát*. *Ik*-loppuiset verbit ovat passiivisuuden ikivanhoja ilmaisuvälineitä, esim. *török/murtuu*, *hallik/kuuluu*, *érzik/tuntuu*. Tästä syystä on ymmärrettävää, miksi ne ovat passiivin muodossakin mukana. Nykyään näitä, enimmäkseen arkaistisia, yksinkertaisia *ik*-verbejä ei pidetä passiivisina verbeinä, vaan niiden sijasta käytetään toisinaan edelleen johdettuja muotoja: *hallatszik/kuuluu*, *érződik/tuntuu* (MMNyR I, 205).

Kaikissa kielissä on lainmukaisuuksia, jotka taloudellisista syistä pyrkivät välttämään ylimääräisiä rakenteita. Béla Kálmánin mukaan passiivinen taivutus on tarpeeton niissä kielissä, joissa objekti on yksiselitteinen ja joihin kuuluu kehittynyt refleksiivinen järjestelmä. Tällainen taivutus ei kehity täydelliseksi, tai se on kokonaan kadonnut, muun muassa unkarissa, samojedissa ja permiläisissä kielissä (Kálmán 1980, 450). Passiivimuoto ei ole vakiintunut unkariin, vaan se ilmaistaan muilla keinoilla:

– Aktiivisten verbien monikon kolmannella persoonalla: *Kitéptek egy lapot a könyvből./Kirjasta on revitty lehti.*

– Olla-verbin ja partisiipin yhteiskäytöllä: *A könyvből ki van tépve egy lap./Kirjasta on revitty lehti.* (Vrt. MMNyR I, 205, tämä on kuvaileva passiivi rakenne.)

– Refleksiivisillä verbinjohtimilla: *-ódik/-ődik*, esim. *becsukódik/sulkeutua* (Keresztes 1992, 89). Näitä muotoja ei voi aina käyttää, koska johtimella on myös refleksiivinen merkitys esim: *alkalom adódik, az ajtó becsukódik* jne. (Kovalovszki 1977, 91). Lauri Hakulinen kiinnittää huomiota samaan: „On tapauksia, joissa verbin merkityksen laadusta johtuu, ettei ole sanottavaa asiallista eroa transitiiviverbien passiivimuodon ja vastaavan intransitiivisen refleksiivi- l. passiivijohdoksen aktiivimuodon välillä. esim.: *Räjähdyks kuulttiin peninkulmien päähän. Räjähdyks kuului p. p.*” (Hakulinen 1979, 556–557).

Tähän kuuluvat vielä sanomalehti- ja virkakielen vieraan mallin mukaiset, kuvailevat muodot. Esim.: *Kifejezésről nyer, felolvasásról kerül.* Niiden sijaan olisi käytettävä aktiivista muotoa: *kifejezik, felolvassák* (MMNyR I, 205).

Anna Siewierskan teoriaan nojautuen yritän seuraavassa kuvailla suomen pulmallista passiivia, huomioon ottaen toisiakin mielipiteitä. Hän kirjoittaa passiivin eri tyypeistä, ensinnäkin personaalisesta passiivista, jonka piirteet ovat seuraavat:

- selvä, semanttisen merkityksen sisältävä subjekti;
- vastaava aktiivilause;
- passiivilauseen subjektin on oltava aktiivin patientti.

Tämän määritelmän perusteella Siewierska väittää, että suomesakin on persoonaalinen passiivi, jossa agentin on oltava mukana. Hänen esimerkkinsä on: *Pojat rakastivat tyttöjä/Tytöt olivat poikien*

rakastamia (Siewierska 1984, 28–38). Onko tässä tosiaan passiivi, vai onko kyseessä englannin kaltaisen rakenteen teennäinen sovittaminen suomeen? Kysymyksessä on niin sanottu agenttipartisiippi, jonka merkitys muistuttaa passiivin partisiipin perfektia, sillä erotuksella, että passiivin partisiipin perfekti on persoonaton eikä tekijää ole merkitty. Esim.: *Suomessa viettämäni päivät/Suomessa vietetyt päivät*. Ongelmana on myös se, että agenttipartisiippi ei voi olla kielteinen, sen käyttö on siis rajoitettu (Karanko–Keresztes–Kniivilä 1990, 187–188).

Teoksessaan *The Passive in Ob-Ugrian* Kulonen (1989, 26) viittaa suomen kieleen sanoen, että siinä ei ole persoonallista passiivia.

Unkarissakin oli persoonallinen passiivi, mutta sitä ei enää käytetä, vaan sen sijaan on käytössä aktiivisia rakenteita: *a postástól átdatik a levél, a ház a kőművesek által fölépítettett/a postás átadja a levelet, a házat a kőművesek fölépítették* (MMNyR I, 357).

Impersonaalien tutkimuksessa yleensä on tärkeä impersonaalien ja passiivin suhteiden selitys. Minkä perusteella, ja missä määrin impersonaalia voidaan pitää passiivina tai passiivia impersonaalina? Useiden lingvistien mielestä impersonaalit ovat rakenteita, joista puuttuu subjekti. Toisten mukaan impersonaalisessa rakenteessa on kyllä subjekti, mutta se on merkitsemätön – tyhjä niin kuin hollannin *er* – tai reaalistumaton, indefiniittinen ja inhimillinen elementti. Kielten impersonaalista passiivia on yritetty muutaman kerran kuvata. Kuvauksista perusteellisimmin ja monipuolisimmin on Krakovskyn esitys, joka jakoi ilmiön neljään osaan. Jako perustui verbin morfologiaan ja siihen, onko subjektin paikalla jonkinlainen formaalinen sana (formword) vai ei. Siewierskan mielestä kullekin neljästä osasta on yhteistä, että lauseissa ei ole spesifistä subjektia. Yleisen mielipiteen mukaan impersonaalinen passiivi ja personaalinen passiivi eroavat toisistaan kahdella tavalla. Ensinnäkin personaalisella passiivilla on tyypillistä, että se rajoittuu transitiivisiin verbeihin, kun taas impersonaalinen passiivi yhdistetään tavallisesti intransitiivisiin verbeihin. Juuri siksi eräät tutkijat kuten esimerkiksi Statha-Halikas toteavat, että intransitiivisista verbeistä muodostettuja impersonaalisia passiiveja ei ole olemassa. Ne ovat pelkkiä impersonaaleja (impersonal clause). Toiseksi personaalisten passiivien agentti voi olla inhimillinen, elävä, abstraktinen tai luonnonvoimaa merkitsevä, mutta impersonaalisten passiivien tapauksessa se voi ol-

la vain inhimillinen elementti (Siewierska 1984, 93–96, 124). Näistä mielipiteistäkin näkyy hyvin, että tutkijoilla ei ole yhtenäistä kantaa.

Passiivin laita suomessa on ehkä mutkikkaampi, mikä näkyy termien runsaudestakin. Jo Petraeus käytti pääluokkia *aktiivi* – *passiivi*. Myöhemmin lingvistit ovat käyttäneet ilmiöstä erilaisia nimityksiä: *aktiivi* – *passiivi*: Eurén; *persoonallinen* – *persoonaton*: Setälä; *monipersonainen* – *yksipersonainen*: Penttilä; *neljäs persoona*: Harms, Tuomikoski, Hakulinen–Karlsson; *impersonaali*: Nuutinen; *indefiniitti*: Shore; *nollas persoona*: Keresztes jne. (Hakulinen–Karlsson 1979, 255; Keresztes 1995, 50; Kulonen 1989, 33; Shore 1986, 16).

Setälästä lähtien kieliopeissa mainitaan, että muoto, jota sanotaan passiiviksi osoittaa, että tekijä on epämääräinen tai määräämätön (Shore 1986, 16). Suomen passiivin agenttia ei voi ilmentää lauseessa. Mutta tekijän tulee sisältää syvärakenteessa seuraavia semanttisia merkkejä: [+ inhimillinen] [– määräinen] (Kulonen 1989, 31; Ikola 1977, 52). Suomen passiivissa agentti häipyä. Lause *Jussia suudeltiin* on muodostettu seuraavalla tavalla: NP₁ [Agentti] [indefiniittinen] [subjekti] – V [aktiivinen] – NP₂ [Patientti] [objekti] ⇒ NP₂ [Patientti] [objekti] – V [impersonaalinen] (Kulonen 1989, 33). Voidaanko tätä asiaa kuvailla täsmällisemmin tai määritellä sen lukua? Kysymys on tärkeä käännettäessä suomea vieraaseen kieleen. Shoren mukaan lause *Suomessa juodaan vodkaa* on mahdollista kääntää englanniksi seuraavilla tavoilla: *We/They/You drink vodka in Finland*. (Shore 1986, 36–37). László Keresztes (1995, 50) esittää seuraavat agentin jakaumatyytit:

A	B	C	D	E	F	G
+/- me	– me	+ me	+ me	– me	– me	+ me
+/- te	+ te	– te	+ te	– te	+ te	– te
+/- he	+ he	+ he	– he	+ he	– he	– he

A: *Kun halutaan esittää kehoitus ryhmälle, johon puhuja itse kuuluu, käytetään monikon 1. persoonan imperatiivimuotoa.*

B: *Kun vastineita etsitään (= F)*

C: *Suomessa syödään leipää melko paljon.*

D: *Uskotaanko nyt isäntärenkiin?*

E: *Aikanaan se (laulujuoksen) täytettäneen.*

F: = B.

G: *Joko nyt lähdetään? – Me mennään.*

Tästä näkyy ehkä vielä paremmin, miten monimutkaista agentin selittäminen on. Konteksti ja puhetilanne yleensä estävät mahdolliset väärinkäsitykset. Riippumatta siitä, mitä termiä käytetään ja miten agentti ymmärretään, on tosiasia, että englantiin ja moniin muihin indoeurooppalaisiin kieliin verrattuna suomen ns. passiivi on toisenlainen. Tämä erilaisuus näkyy ensinnäkin siinä, että suomen passiivi esiintyy sekä transitiivisten että intransitiivisten verbien kanssa. Esim: *Juotiin mehua. Lähdetään kotiin.* Mutta on selvää, että tämän tyyppisten passiivimuotojen merkitys on aktiivinen. Mielestäni ne täytyisi käsitellä aktiivisessa paradigmassa. Tämä olisi mahdollista siksikin, että nykypuhekielessä passiivin käyttö monikon ensimmäisessä persoonan sijassa on tavallaan vakiintunut paradigmassa. Äsken mainittu tyyppi vastaa oleellisesti Shoren P-prototyyppiä. P-prototyyppi edustaa etupäässä puhekieltä, mutta sitä tavataan kirjoitetussakin kielessä. Tämä tyyppi on verbialkuinen, ja verbi on usein dynaaminen. Keskeistä on toiminnan kuvaus. Tästä syystä verbiilmaus voi preesensissä olla kehoitus tai käsky, mutta ei välttämättä. Toisin sanoen lause *Lähdetään syömään* voi tarkoittaa sekä 'Lähtekäämme syömään' että 'Olemme/Ollaan lähdössä syömään'. Yleisesti ottaen agentti on monikollinen ja epämääräinen, mutta sen luonne käy ilmi myös tekstiyhteydestä tai tilannekontekstista. Merkitys on usein inklusiivinen eli puhuja itse ottaa osaa verbin ilmaisemaan toimintaan.

Lauseet tai lauseenosat, joilla on aito passiivinen merkitys, voivat esiintyä vain transitiiviverbien yhteydessä. Tarkastellaan ensin Shoren K-prototyyppiä, jonka teemattinen rakenne muistuttaa englannin agenttitonta passiivia. K-prototyypin tuntomerkit ovat seuraavat: Kohteesta sanotaan jotain. Agentti ja sen luku ovat epäolennaisia. Merkitys on usein eksklusiivinen, sillä puhuja ei itse osallistu verbillä ilmaistuun toimintaan. Verbi on usein epädynaaminen. Jos lause sisältää kohteen, se on yleensä ennen verbiä, esimerkiksi: „*Donnerin 'nakuohjelma' pantiin hyllylle, vrt. Donner's nude programme was shelved.*” (Shore 1986, 25–28). Lauseet ovat rakenteeltaan ja merkitykseltään melko samankaltaisia. Tämä samankaltaisuus tulee ehkä vielä silmiinpistävämmäksi Siewierskan tarkastelemassa perifrastisessa passiivissa. Sen predikaatti koostuu olla-apuverbistä ja pääverbin partisiipin muodosta. (Perifrastinen passiivi voidaan ymmärtää adjektiiviksi tai passiiviksi. Esimerkiksi:

The glass is broken. The glass is (regularly) broken by vandals. Kaksiselitteisyyden vuoksi tätä tyyppiä on usein kutsuttu staattiseksi passiiviksi.) Seuraavissa tapauksissa ne voidaan lukea vain passiiviksi: *The dingo was killed. The door was opened* (Siewierska 1984, 139). Jälkimmäisen lauseen *The door was opened* suomen kielinen vastine on *Ovi oli avattu*. Näiden lauseiden sisäinen rakenne on sama. Havaintoa tukee sekin, että sekä Kangasmaa-Minn että Karlsson ovat löytäneet samantyyppisiä tapauksia, joissa verbiä edeltävä monikollinen substantiivi kongruoi olla-apuverbin kanssa, esim.: *Säännöt ovat tehty rikkomista varten. Kaikki frakit olivat vuokrattu* (Shore 1986, 31). Myös unkarin *Az ajtó be van zárva* -lauseen sisäinen rakenne on samankaltainen.

Jos ajatellaan, että nämä kolme tyyppiä, eli englannin, suomen ja unkarin rakenteet ovat passiiveja, niin tässä tapauksessa passiivi on juuri se universaalinen passiivi, josta Chomskykin puhui. Tarkoitukseni ei ole ottaa yksiselitteisesti kantaa universaalisen passiivin puolesta tai sitä vastaan. Kysymys pidetäänkö *Ovi oli suljettu* rakennetta passiivina, impersonaalisenä passiivina, passiivisena impersonaalina vai pelkästään impersonaalina jää avoimeksi. Tämä kielellinen ilmiö vaatii syvällistä ja perusteellista tarkastelua, joka tämän artikkelin puitteissa ei ole ollut mahdollista. Tarkastellessaan passiivia ja impersonaalia (hän käyttää termi indefiniitti) Shore tekee seuraavanlaisen yhteenvedon: „Universaalikieliopin kannalta indefiniitin päätehtävä on agentin häivyttäminen; passiivin on temaatinen. En tietenkään kiellä, etteikö passiivilla ja indefiniitillä olisi yhtäläisyyksiä. Kun tarkastellaan kielten universaaleja, voidaan passiivi ja indefiniitti nähdä toisensa leikkaavina ympyröinä.” (Shore 1986, 77).

Kirjallisuus

- Hakulinen, Auli–Karlsson, Fred 1979: Nykysuomen lauseoppia. Helsinki.
- Hakulinen, Lauri 1979: Suomen kielen rakenne ja kehitys (4. painos). Helsinki.
- Ikola, Osmo 1977: Nykysuomen käsikirja. Helsinki.
- Kálmán Béla 1980: Szenvedő szerkezet és tárgyjelölés. NytudÉrt. 104. Budapest. 449–451.
- Karanko-Pap, Outi–Keresztes László–Kniivilä, Irmeli 1990: Finn nyelvkönyv 2. Budapest.
- Károly Sándor 1956: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában. NytudÉrt. 10. Budapest.
- Keresztes László 1992: Gyakorlati magyar nyelvtan. Debrecen.
- 1995: Személytelen (alanytalan és ágens nélküli) kifejezések a finnben és a magyarban. Hungarologische Beiträge 3. Jyväskylä. 39–60.
- Koivisto, Vesa 1991: Koivisto, Vesa: Uutta passiivista. Vir 95: 336–339.
- Kovalovszky Miklós 1977: Nyelvfejlődés – Nyelvhelyesség. Budapest.
- Kulonen, Ulla-Maija 1989: The Passive in Ob-Ugrian. MSFOu 203. Helsinki.
- MMNyR: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I. (Szerk.: Tompa József.) Budapest, 1961.
- MNyTNy: A magyar nyelv történeti nyelvtana II. (Szerk.: Benkő Loránd.): A kései ómagyar kor 1. Morfematika. Budapest, 1992.
- Shore, Susanna 1986: Onko Suomessa passiivia. Helsinki.
- Siewierska, Anna 1984: The Passive: A Comparative Linguistic Analysis. London.
- Szinnyei, József 1912: Unkarin kielen oppikirja. Helsinki.

A passzívum meghatározásának problémái

UJLAKI Sándor

Ebben a cikkben a passzívumot mint nyelvi jelenséget a nyelvi univerzálék oldaláról közelítem meg. Vannak nyelvészek, akik cáfolják a passzívum univerzális mivoltát, és többek között a magyart sorolják a passzívumot nem ismerő nyelvek közé. A helyzetet az is nehezíti, hogy a nemzetközi szakirodalomban a passzívum fogalmát illetően nincs teljes egyetértés. Ennek megfelelően a definíciók is különböző nézőpontokon alapulnak. A passzívum vizsgálatakor meg kell említeni az angol nyelvet is, amely egyrészt alaposan fel van dolgozva, s amelyből a terminológia jelentős része származik, másrészt azt is szem előtt kell tartani, hogyan hat az angol – néha fölöslegesen és hátrányosan – más nyelvek vizsgálatára.

A kivételként említett magyarban a passzívum nem épült be szervesen a nyelv rendszerébe, használata főként a latin kultúra hatásának volt köszönhető. A passzív igealakok használata nem produktív többé, ezeket más formák helyettesítik.

A finn passzívumot Anna Siewierska felosztása alapján mutatom be, mások álláspontját is figyelembe véve. Szerinte a finnben is van személyes passzívum: az ágensparticipium. A passzívum mint nyelvi univerzálé értelmezését elősegíti a passzívum és az impersonale passzívum kapcsolatának az elemzése, amely ugyancsak sokat vitatott kérdés. A finnben a passzívum bonyolultságát mutatja a terminusok bősége és az ágens értelmezésének sokoldalúsága is. A finn passzívum sajátosságai közé tartozik még az is, hogy az ige lehet ugyanúgy tranzitív mint intranszítív, de csak azoknak a mondatoknak vagy mondatrészeknek lehetne igazi passzív jelentése, amelyek tranzitív igékkel fordulnak elő. A nyelvi univerzálék vizsgálatakor a lát-szólagos szerkezeti hasonlóság ellenére is megállapíthatjuk azt, hogy az indoeurópai típusú és a finn passzívum két egymástól különálló nyelvi halmaznak tekinthető.

A SCLOMB-terv

Valma YLI-VAKKURI–Ulla PALOMÄKI

Az *Itämeren piirin kielten kieliopillinen vertailu* [A Balti tenger nyelveinek kontrasztív grammatikája] – *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici* című kutatási terv 1991-ben készült a Turku Egyetem Finn és általános nyelvészeti tanszékén, ez pedig a Tamperei Egyetemnek 1982-es *Suomen ja viron kieliopillinen vertailu* [Finn–észt kontrasztív nyelvtan] nevű résztervére épült.

A finn és az észt nyelv szintaktikai egyezéseinek és különbségeinek vizsgálata közben nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy ezekre a közeli rokon nyelvekre a balti finn nyelveket ért közös indoeurópai hatás után is jelentős nyelvi befolyást gyakoroltak szomszédaik: a finnben főként a svéd, az észtben pedig a német nyelv hatása volt a legerősebb. Ha tehát a finn és az észt valamilyen tekintetben eltér egymástól, ez magyarázható 1) külön nyelvi fejlődési tendenciákkal vagy 2) svéd, 3) német és 4) esetleg közvetlen vagy közvetett orosz hatással. Ezeket a lehetőségeket figyelembe véve vázolható a két rokon nyelvnek, a finnek és az észtnek a szerkezeti portréja.

A kutatási terv megvalósulását jelentősen elősegíti, hogy Európában egyidejűleg több nyelvtipológiai kutatás is folyik. A *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici* jellegét tekintve azonban főként szövegközpontú kutatási terv, amely egy hasonló nevű terjedelmes korpuszra (SCLOMB-korpusz) épül. A szövegközpontú megközelítési mód olyan interlingvális pragmatikus egyezéseket és különbségeket hoz felszínre, amelyek a nyelvtipológusok érdeklődésén kívül rekednek. A szövegkutatás körvonalazza a testet a tipológiai csontváz köré. Ennek megfelelően e kutatási eredmények hasznosíthatók különféle praktikus célokra: egyaránt alkalmazhatják

nyelvtanárok, tanulók és mindazok, akik bármely egyéb szakmai kapcsolatban állnak a nyelvvel.

A kontrasztív vizsgálatok a következő nyelvekre terjednek ki: finn, észt, svéd, német, litván, lett és orosz. Az oslói és a tartui egyetemmel karöltve szándékunkban áll kibővíteni a vizsgálandó nyelvek sorát a magyarral, a cseremisszel és a mordvinnal. Kutatási nyersanyagként így olyan korpusz fog rendelkezésünkre állni, amely kész formában kb. 200 lapnyi (átlag kb. 4500 mondatnyi) eredeti szöveget és ennek fordításait tartalmazza az összes vizsgált nyelvből. Jelleget tekintve ez egyedülálló korpusz lesz. A szövegek szépirodalmiak. Azért esett a választás a szépirodalomra, mert ez több szövegréteget, és kevésbé standardizált (normatív) szöveget tartalmaz, mint például a tudományos próza nyelve. Egy másik kritérium volt a kiválasztáskor, hogy a szöveg modern nyelvezetű legyen, és hogy minél több nyelvre le legyen fordítva. Az utóbbi kritériumnak sajnos nem mindig sikerült maradéktalanul eleget tenni. Valamennyi szövegnek van legalábbis finn, észt, svéd és német megfelelője, s váltakozó mértékben litván és orosz fordítása is.

A számítógéppel rendezett anyag a Turkui Egyetem Mondattani archívumában őrizzük. A példamondatokat a lehető legegyszerűbb módon kódoltuk: mindenegybes mondat számot kapott az eredeti szöveg mondatainak sorrendjében. A program is igen egyszerű: a sorszám kérésekor a program az eredeti példamondat alá beírja a kiválasztott nyelv(ek) megfelelő példáit. A kutató ezáltal két vagy több nyelvben egyidejűleg vizsgálhatja meg a kívánt nyelvi jelenségek előfordulását és megfeleléseit. Nyelvtani kódokkal nem kívánjuk ellátni a szövegrészeket. Ennek több gyakorlati oka van. Mint-hogy sokszor különböző típusú nyelvekről van szó, lehetetlen olyan közös adekvát modellt találni, amelynek alapján a kódolást ésszerűen el lehet végezni. Ezzel szemben a morfológiai jelenségekhez hozzá lehet férni különös kódolás nélkül is, például a betűsorokon alapuló keresőprogramok segítségével. Ráadásul egy ilyen hatalmas anyag a segéderők nagyobb létszámát és hosszabb távú munkáját igényelné, amire lehetetlen volna elegendő pénzt szerezni.

Jelenleg készen van és használható a következő anyag: Veikko Huovinen *Havukka-ahon ajattelija* és ennek észt, svéd és német fordítása; Erich Maria Remarque *Im Westen nichts Neues* és finn, észt, svéd és litván fordítása; Viivi Luik *Ajaloo ilu* és finn és svéd fordí-

tása; Astrid Lindgren *Rasmus på luffen* és ennek észt, finn, német és (részben) litván fordítása. Orosz eredetinek Alekszander Szolzsenyicin *Odin denj iz zhiznja Ivan Denisovicha* című alkotása került, amelynek finn és svéd fordítását vittük gépre. Lett eredetinek Alberts Bels *Būris* című művére esett a választás.

A korpusz feldolgozását a Turun Yliopistosäätiö (a Turkui Egyetem alapítványa) tette lehetővé, amely 1992-ben 25 000, 1993-ban 20 000 márkát adott a kutatáshoz. A támogatást ezen a helyen is szeretnénk megköszönni.

Az anyaghoz bármely kutató hozzáférhet. A használat egyetlen feltétele, hogy a korpuszt feltünteti a kutatás bibliográfiai forrásai között, továbbá hogy a kutatás rezüméjéből egy másolatot küld tájékoztatásul a Turkui Egyetem Mondattani archívumának. A SCLOMB kutatási terv szeretne minél több információt szerezni a különböző nyelvi intézetekben folyó kontrasztív munkákról. A kutatási tervhez kapcsolódva különféle szintű (szemináriumi és szak) dolgozatok készülnek (pl. finn–észt, észt–finn, észt–litván, német–észt, német–svéd–finn), s ezen kívül a kutatási tervben vagy részt vesznek vagy használják svédországi, észtországi és svédországi szakemberek is. Az anyagra és használatára vonatkozó további információk beszerezhetők Ulla Palomäki tudományos munkatárstól (címe: Turun yliopisto, Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Henrikinkatu 3, tel.: +358-21-633 5394, fax: +358-21-633 6360, E-mail: PALOMAKI@SARA.CC.UTU.FI).

SCLOMB-hanke

Valma YLI-VAKKURI–Ulla PALOMÄKI

Tutkimushanke *Itämeren piirin kielten kieliopillinen vertailu – Studia comparativa lingaurum orbis Maris Baltici* on perustettu Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksessa v. 1991. Se on tekstilähtöinen tutkimushanke, joka perustuu samanimiseen laajaan korpukseseen (SCLOMB-korpus). Tietokoneeseen tallennettu aineisto on säilytteillä Turun yliopistossa sijaitsevassa Lauseopin arkistossa. Se on äärimmäisen yksinkertaistettu koodattu: kunkin tekstin virkkeet on numeroitu alkuperäistekstin virkkeistykseen perusteella. Myös ohjelma on yksinkertainen: numerohaun mukaan ohjelma tulostaa allekkain haluttujen kielten vastaavat virkkeet, jolloin tutkija voi helposti tarkastella tietyn kielen ilmiön esiintymistä ja edustusta kahdesta tai useammasta kielestä yhtäaikaa. Kieliopillista koodausta ei ole aikomus tehdä.

Nyt on jo käyttökunnossa seuraava aineisto: Veikko Huovisen *Havukka-ahon ajatteliija* ja sen vironnos, ruotsinnos ja saksannos, Erich Maria Remarquen *Im Westen nichts Neues* ja sen suomennos, vironnos, ruotsinnos ja liettuannos, Viivi Luikin *Ajaloo ilu* ja sen suomennos ja ruotsinnos, Astrid Lindgrenin *Rasmus på luffen* ja sen vironnos, suomennos, saksannos ja (osin) liettuannos. Venäläiseksi alkuteokseksi on valittu Aleksander Solzhenichynin *Odin denj iz zhiznja Ivan Denisovicha*, josta on sisäistetty suomennos ja ruotsinnos. Latviankieliseksi alkuteokseksi on otettu Alberts Belsin *Būris*.

Aineisto on kaikkien halukkaiden eri kieliä edustavien tutkijoiden käytettävissä. Aineistosta ja sen käytöstä saa tietoja tutkija Ulla Palomäeltä (os. Turun yliopisto, Suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitos, Henrikinkatu 3, puh. +358-21-633 5394, fax: +358-21-633 6360, sähköposti: PALOMAKI@SARA.CC.UTU.FI).

Kirjoitus on ilmestynyt suomeksi: Tutkimuksia syntaksin ja pragmasyntaksin alalta. *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici* 1. Toim. Valma Yli-Vakkuri. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 43. Turku 1993. 9–12. Tiedot on saatettu vuoden 1994 lopun tasalle.

Valikoitua kirjallisuutta

(kontrastiivisen kielentutkimuksen alalta – kontrasztív nyelvészeti)
válogatott bibliográfia

Koonnut/összeállította: Keresztes László

- Aalto, Eija (toim.) 1991: Suomi vieraana kielenä. Oppimateriaalien kommentoitu bibliografia. Korkeakoulujen kielikeskuksen tiedotteita 4. Jyväskylä.
- Akhmanova, O.–Melenchuk, D. 1977: The Principles of Linguistic Confrontation. Moscow.
- Alhoniemi, Alho et al. (toim.) 1991: Suomi ja unkari rinnakkain. Tuy suom. ja yl. kielit. lait. julk. 38. Turku.
- Baudoin de Courtenay, Jan 1902: Sravnitel'naja grammatika slavyanskikh jazykov v svyazi s drugimi indoevropskimi jazykami. St. Petersburg.
- Berlin, Brent–Kay, Paul 1969: Basic Colour Terms: Their Universality and Evolution. Berkeley.
- Buck, Carl Darling 1949: A dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. A contribution to the history of ideas. University of Chicago Press.
- Bulla, N. 1990: Suomen ja unkarin moduksien vertailu (pääpaino merkityillä moduksilla) – perinteisen ja modernin tutkimuksen valossa. Käsikirjoitus. Szeged.
- Corder, S. Pit 1976: Miten kielitiedettä sovelletaan. Pieksämäki.
- Dezső László 1963: A magyar szórend strukturális vizsgálata. Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. Budapest. 43–62.
- Éder, Zoltán 1989: Verseghe Ferenc nyelvtanai a magyar mint idegen nyelv oktatása szempontjából. CastrToim 34. 25–39.
- Finlance. The Finnish Journal of Language Teaching and Language Learning. Jyväskylä.

- Fillmore, Charles 1984: Contrastive pragmatics. (In: Fisiak 1984)
- Fisiak, Jacek et al. 1978: An Introductory English-Polish Contrastive Grammar. Varsova.
- Fisiak, Jacek (ed.) 1984: Contrastive Linguistics. Prospects and Problems. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 22. Berlin–New York–Amsterdam.
- Folia Hungarica 1. (Toim.: Márk–Suihkonen). CastrToim 21. Helsinki 1981. – 2. Unkaria Suomessa. (Toim.: Firon–Korhonen) CastrToim 28. Helsinki 1987. – 3. Helsingin yliopiston Unkarilainen laitos 60-vuotias. (Toim.: Csepregi) CastrToim 33. Helsinki 1989. – 4. Esitelmää unkarin kielestä. (Toim.: Csepregi) CastrToim 34. Helsinki 1989.
- Grönholm, Maija 1992: Semanttinen ekvivalenssi ja ruotsinkielisten tekemät sanastovirheet suomen kielessä. AFinLA Yearbook. Jyväskylä. 97–112.
- Hakanen, Aimo 1978: Kontrastiivista lauseanalyysia. Eksistentiaalilauseet. Tyy suom. ja yl. kielit. lait. julk. 8. Turku.
- Havas Ferenc 1974: A magyar, a finn és az észtl nyelv tipológiai összehasonlítása. NytudÉrt. Bp.
- Hegedűs Rita 1989: Szórend és nyelvfejlődés. Kísérlet a magyar semleges mondatok szórendjének meghatározására. CastrToim 34: 41–49.
- R. Hidasi Judit 1975: A köszönés szemiotikájához. (In: Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Voigt et al.) Akadémiai Kiadó. Budapest. 181–186.
- Hungarologische Beiträge 1. (Red.: Lahdelma–Maticsák–Niinikangas–Parry) Universität Jyväskylä. Hungarologie-Projekt. Jyväskylä 1993. – 2. (Red.: Keresztes–Lahdelma–Maticsák–Parry) Jyväskylä 1994. – 3. (Red.: Keresztes–J. Leskinen–Maticsák) Jyväskylä 1995.
- Hylgaard-Jensen, Karl–Skov-Larsen, Jens (ed.) 1981: Kontrastiv lingvistik i Norden. Kööpenhamina.
- Hyvärinen, Irma 1982: Suomen kolmannen infinitiivin verbinsidon-naisten inessiivin, elatiivin ja illatiivin lauseenjäsensfunktioista ja niiden saksalaisista vastineista valenssiteorian näkökulmasta. Suomen kielit. yhdistyksen julk. 9. Turku. 59–90.

- Häkkinen, Kaisa 1976: Vokaalisynteesiin perustuva tutkimus suomen ja unkarin vokaalifoneemien rajoista. *Sananjalka* 18: 70–77.
- 1987: Kontrastiivisesta tutkimuksesta. (In: *Kontrastiivista kielen-tutkimusta I*. Fennistica 8. Toim. M. Koski.) Turku. 5–24.
- Ilola, Eeva 1994: Suomen kielen paikallissijoilla ilmaistut spatiaaliset suhteet ja niiden vastineet venäjän kielessä. (In: *Näkökulmia polysemiaan*. Toim.: Leino–Onikki.) Hy suom. kielen lait. julk. *Kieli* 8: 236–270.
- Itkonen, Terho 1980: *Spesies suomessa ja germaanisissa kielissä*. *Vir* 84: 27–38.
- James, Carl 1980a: *Contrastive Linguistics*. London.
- 1980b: *Contrastive Analysis*. Longman. Singapore. (References: 193–205.)
- Jäntti, Ahti (ed.) 1989: *Probleme der Modalität in der Sprachfor-schung*. *Studia Philologica Jyväskyläensia*. Jyväskylä.
- Kalliokoski–Siitonen (toim.) 1993: *Suomeksi maailmalla*. *CastrToim* 44. Helsinki.
- Kangasmaa-Minn, Eeva 1984: Suomen kielen rakennepiirteet. *Tuy suom. ja yl. kielit. lait. julk.* 18.
- Karlsson, Fred 1982: Suomen peruskielioppi. *SKS Toimituksia* 378. Helsinki.
- Karttunen, Kimmo 1977: The equivalents of the Finnish passive voice in English. In: Sajavaara–Lehtonen (ed.): *Contrastive Papers*. Jyväskylä *Contrastive Studies*, 4. Jyväskylä. 109–125.
- Keresztes, László 1974: *Unkarin kieli*. Pieksämäki.
- 1992: *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Debrecen.
- 1992: *A Practical Hungarian Grammar*. Debrecen.
- 1992: *Praktische ungarische Grammatik*. Debrecen.
- 1993: Új magánhangzó-fonémák a magyarban? *HungBeitr* 1. *Universität Jyväskylä*. 45–51.
- Kiss, Antal 1981: Yksikön ensimmäinen persoona unkarissa ja suo-messa. *CastrToim* 21: 23–46.
- É. Kiss Katalin 1983: A magyar mondatszerkezet generatív leírása. *NytudÉrt* 116.

- Koivisto, Helinä 1990: Oppimiskysymykset ulkomaalaisten suomen kielen opiskelussa. *AFinLA Yearbook*. Turku. 27–33.
- Korhonen, Mikko 1981: Suomi ja unkarin sukulaiskielenä: yhtäläisyyksiä ja eroja. *CastrToim* 21: 47–57.
- 1987: Hungarologia ja unkarin kieli. *CastrToim* 28: 21–29.
- Koski, Mauno (toim.) 1987a: Kontrastiivista kielentutkimusta I. *Fennistica* 8. Turku.
- 1987b: Leksikaalinen ekvivalenssi ja vastaamattomuus. (In: *Fennistica festiva in honorem Göran Karlsson septuagenarii*.) Åbo. 67–97.
- 1987c: Ihmisen ruumiinosien nimitykset suomessa ja ruotsissa (1). *Fennistica* 8. Turku. 25–116.
- (toim.) 1992: Kontrastiivista kielentutkimusta II. *Fennistica* 10. Turku.
- Krzeszovsky, T. P. 1974: *Contrastive Generative Grammar: Theoretical Foundations*. Lodz University Press.
- 1984: *Tertium comparationis*. (In: *Fisiak* 1984)
- Lallukka, Gabriella 1991: Unkarin ja suomen sanajärjestyksestä. Suomi ja unkarin rinnakkain. 35–49.
- László Sarolta–Szanyi Gyula: *Magyar–német igei vonzatszótár*. Bp.
- Lehtonen, Jaakko 1977: Contrastive phonetics and the analysis of speech communication. In: Sajavaara–Lehtonen (ed.): *Contrastive Papers*. Jyväskylä Contrastive Studies, 4. Jyväskylä. 31–44.
- Leskinen, Juha 1991: Suomalaisten ja unkarilaisten etunimien vertailua. *Vir* 95: 417–422.
- Lieko, Anneli 1992: Suomen kielen fonetiikkaa ja fonologiaa ulkomaalaisille. *FinnLectura*. Loimaa.
- Lähdemäki, Eeva 1987: Bibliografinen luettelo Suomessa ennen vuotta 1986 tehdyistä painamattomista kontrastiivisista akateemisista opinnäytteistä, joissa suomi on toisena kielenä. *Fennistica* 8. Turku. 147–215. (Sukukielet 210)
- Lähivertailuja. Suomalais-virolainen virheanalyysiseminaari. (Toim.: Remes–Yli-Vakkuri) Tampere 1983. 1. (Toim. Remes) Turku 1985. – 2. (Toim.: Rintala–Valge) Turku 1986. – 3. (Toim.: Nemvalds–Rintala) Turku 1988.

- Mantila, Harri 1989: Unkarin I gerundin syntaksia ja semantiikkaa muodon suomenkielisten vastineiden valossa. FUD 1: 63–75.
- 1991: Unkarin *va/ve*-gerundi suomen gerundien kuvastimessa. In: Suomi ja unkari rinnakkain. Turku. 50–68.
- 1994: Unkarin ns. *kettős tárgy* ja *kettős alany* -rakenteiden ja suomen partisiippiarakenteiden vastaavuudesta. Kielitieteellisiä muistoonpanoja 7. Ouy suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 38. 22–28.
- Mantila, Harri–Vuojala, Eszter 1991: Unkarin ja suomen attribuutti-asemaisten partisiippien vastaavuudesta. In: Suomi ja unkari rinnakkain. 69–84.
- Márk, Tamás 1981: Sijajärjestelmän kysymyksiä. *CastrToim* 21: 58–68.
- Markkanen, Raija 1979: Tense and aspect in English and Finnish. *Studia Philologica Jyväskyläensia* 13. Helsinki.
- 1985: Cross-Language Studies in Pragmatics. Jyväskylä Cross-Language Studies 11. Department of English. Jyväskylä. 99.
- 1989: Hedging and modality. (In: Jäntti 1989, 137–159)
- Martin, Maisa 1990: Suomi toisena kielenä: esimerkkejä taivutusmuotojen tuottamisesta. *AFinLA Yearbook*. Turku. 89–102.
- 1991: Suomi kohdekielenä ja tutkimuskohteena. *Finlance* IX. Jyväskylä. 3–16.
- Máté Éva 1987: A magyar fosztó- vagy tagadóképzős melléknevek ekvivalenseinek vizsgálata a finnugor (finn) nyelvekben. *Irodalom- és Nyelvtudomány. Acta Academica Pedagogica Nyíregyháziensis*. 11/D.
- Maticsák Sándor 1993: Határozóragok a magyarban és a finnben. *HungBeitr* 1. Jyväskylä. 53–72.
- Muikku-Werner, Pirkko 1991: Suomalaisten ja saksalaisten tavoista käskeä ja kysyä. *Finlance* IX. Jyväskylä. 45–50.
- 1993: Fennistiikan uusia haasteita. *Vir* 97: 472–474.
- 1993: Pragmatiikka ja suomi vieraana kielenä. Korkeakoulujen kielikeskuksen selosteita 1. Jyväskylä. 87–105.
- Muittari, Veikko 1989: Zu den semantischen und pragmatischen Aspekten der epistemischen Modalität. (In: Jäntti 1989, 110–136.) Kohteliaisuudesta ks. 124–135 ja kirjallisuus 136.

- Mäkilä, Kari 1984: Näkökulmia kansainvälisen sanaston kontrastiiviseen tutkimukseen. *Tay fil. lait. II:n julk.* 7.
- Nida, E. A. 1975: *Componential Analysis of Meaning: An Introduction to Semantic Structures*. Mouton, The Hague.
- Papp, István 1964: Unkarin kielen rakenne. *Vir* 68: 116–134. = *Nyr* 83 (1959) 451–464.
- Paunonen, Heikki 1991: Kontrastiivisen tutkimuksen periaatteista ja niiden soveltamisesta suomen ja unkarin vertailuun. In: *Suomi ja unkari rinnakkain*. 22–34.
- Pitkänen, Antti (red.) 1982: *Interlingua-studier I*. *Tay Filologian laitos II:n julkaisuja* nr. 7. Tammerfors.
- 1984: *Interlingua-studier II*. *Tay Filologian laitos II:n julkaisuja* nr. 10. Tammerfors.
- Piitulainen, Marja-Leena 1982: Suomen kielen rakenteesta (subjekti+ *olla*+) adjektiivi + III inf. illatiivi ja sen saksankielisistä vastineista. *Folia Fennistica et Linguistica*. *Tay suom. ja yl. kielit. lait. julk.* 8. Tampere.
- Pomozi, Péter 1989: Onko unkarissa konjunktiiviva? *CastrToim* 35: 46–50.
- Pusztay, János 1993: Suomalais-unkarilaisia kontrastiivisia tutkimuksia. *SpecFenn IV*. Savariae.
- 1993: Johdanto. *SpecFenn IV*: 7–14.
- 1993: Unkarin prefiksilliset verbit ja niiden vastineita suomen kielessä. *SpecFenn IV*: 15–46.
- 1993: Paikallissijat. *SpecFenn IV*: 47–61.
- 1993: Zu den finnisch-ungarischen kontrastiven Untersuchungen. *SpecFenn IV*: 63–77.
- 1993: Zu den finnisch-ungarischen kontrastiven Untersuchungen. *HungBeitr* 1. Jyväskylä. 29–44.
- Rautala, Helena 1984: Subjektin määräisyyden ja epämääräisyyden ilmauskeinot suomessa ja englannissa. *Sj* 20: 29–51.
- 1990: Suomen partitiivisubjektin kääntyminen englantiin: kontrastiivinen analyysi. *Sj* 26: 45–59.

- Révay Valéria 1987: A finn és a magyar igevonzatokról. Irodalom- és Nyelvtudomány. Acta Academica Pedagogica Nyíregyháziensis. 11/D. 103–110.
- 1990: A magyar és a finn melléknévi vonzatokról. CIFU-7/3A: 299–304.
- Richards, J. C. 1974: Error Analysis: Perspectives on Second Languages Acquisition. Longman.
- Riley, Philip 1979: Towards a contrastive pragmlinguistics. PSiCL 10: 90–115. (Myös: Fisiak 1981)
- Roos, E. 1976: Contrastive collocational analysis. PSiCL 5: 65–74.
- Saarinen, Sirkka–Labádi, Gizella 1991: Suomen ja unkarin denomi-naalisesta verbinjohdosta. In: Suomi ja unkari rinnakkain. 84–98.
- Sajavaara, Kari (toim.), Jyväskylä Cross-Language Studies. Jyväskylä.
- Schlachter, Wolfgang–Kiss, Jenő 1976: Schwierigkeiten beim Erlernen des Ungarischen und Finnischen. Acta Linguistica Hungarica 26: 109–138.
- Schlachter, Wolfgang–Pusztay, János 1983: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. (Auf dem Hintergrund deutscher Entsprechungen) A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 167. Budapest.
- Seilenthal, Tõnu 1988: Aspektist ja muust eesti ja soome keeles. In: Lähivertailuja 3: 52–59.
- Siitonen, Kirsti 1979: Leksikaalisten pronominaaliadverbien merkityseroista suomessa ja saksassa. Tuy suom. ja yl. kielt. lait. julk. 9.
- Sulkala, Helena 1990: Resiprookkisuuden ilmaisemisesta suomessa ja virossa. CIFU-7/3B: 268–273.
- Suomi ja unkari rinnakkain. (Toim.: Alho Alhoniemi et al.) Tuy suom. ja yl. kielit. lait. julk. 38. Turku 1991.
- Szathmári, István 1989: Unkarin sanajärjestyksen ominaispiirteistä. CastrToim 34: 51–67.
- Szili Katalin 1989: Imperfektív – perfektív ige párok a meg-igekötő kapcsán. Szabályok és szabálytalanságok. CastrToim 34: 51–62.
- Szwedek, Aleksander 1984: Some problems of contrastive analysis and text linguistics. (In: Fisiak 1984)

- Tervonen, Viljo 1981: Unkarin prefiksillisten verbien opettamisesta. *CastrToim* 21: 85–100.
- Tommola, Hannu 1993: Ambipersonainen suppressiivi: diateesista suomessa ja virossa. *SCLOMB* 1. Turku. 41–96.
- Veenker, Wolfgang 1982: Konfrontierende Darstellung zur phonologischen Statistik der ungarischen und finnischen Schriftsprache. *NyK* 84: 305–348.
- Vihanta, Veijo 1987: Suomen äännekestot ranskalaisen suomenoppijan kannalta. *Jyy viestintätieteiden lait. julk.* 4. Jyväskylä. 101–122.
- 1990: Suomi vieraana kielenä foneettiselta kannalta. *AFinLA Yearbook*. Turku. 199–226.
- Weinreich, Uriel 1953: *Languages in Contact.: Findings and Problems*. The Hague.
- Wenzel, Haik 1988: Die verschiedenen Funktionen des ungarischen Verbalpräfixes *meg-* im Zusammenhang mit den Merkmalen des verbum simplex. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 3. Berlin–Budapest. 179–184.
- White, Leila 1993: Suomen kielioppi ulkomaalaisille. *FinnLectura*. Helsinki.
- Yli-Vakkuri, Valma (toim.) 1993: Tutkimuksia syntaksin ja pragmasyntaksin alalta. *Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici* 1. *Tuy suom. ja yl. kielit. lait. julk.* 43. Turku.
- Zemplényi, Vera 1986: Unkarin ja suomen pronominalisaatio. *Studia Uralo-Altaica, Supplementum* 2. Szeged. 88–109.
- 1990: Ungarische und finnische anaphorische Pronomina im Akkusativ. *Specimina Sibirica* III. Pécs. 279–285.

Lyhenteet/Rövidítések

- AFinLA Yearbook = Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen
(L'Association Finlandaise de Linguistique Appliquée) julkaisuja
Bp. = Budapest
CastrToim = Castrenianumin toimitteita. Helsinki 1971–
CIFU–7 = Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum.
Debrecen. 1990.
FUD = Folia Uralica Debreceniensia. Debrecen 1989–
HungBeitr = Hungarologische Beiträge. Jyväskylä 1993–
Hy = Helsingin yliopisto(n)
julk. = julkaisu(ja)
Jyy = Jyväskylän yliopisto(n)
kielit. = kielitieteen
lait. = laitoksen
NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Bp. 1862–
Nyr = Magyar Nyelvőr. Bp. 1872–
NytudÉrt = Nyelvtudományi Értekezések. Bp. 1953–
Ouy = Oulun yliopisto(n)
PSiCL = Papers and Studies in Contrastive Linguistics. Poznan
1973–
SCLOMB = Studia comparativa linguarum orbis Maris Baltici.
Turku 1993–
Sj = Sananjalka. Turku 1959–
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki.
SpecFenn IV = Specimina Fennica. Tomus IV. Savariae [Szombat-
hely] 1993.
suom. = suom(alais)en
Tay = Tampereen yliopisto(n)
Tuy = Turun yliopisto(n)
Vir = Virittäjä. 1897–
yl. = yleisen

A cikkek szerzői – Artikkelien kirjoittajat

Bakró-Nagy Marianne (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)
Báthory Ágnes (Jyväskylän yliopisto, Hungarologia)
Deltseva [Deltcheva], Veronika (Helsingin yliopisto, Suomen kielen
laitos)
Keresztes László (Universitetet i Oslo, IØO)
Labádi Gizella (Turku)
Leskinen, Juha (Tampereen yliopisto, Suomen kielen laitos)
Lieli Mariann (KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen)
Mantila, Harri (Oulun yliopisto, Suomen ja saamen kielen laitos)
Maticsák Sándor (Jyväskylän yliopisto, Suomen kielen laitos)
Nurk, Anu (Tartu ülikool, Soome-ugri keelte kateeder)
Palomäki, Ulla (Turun yliopisto, Suomalaisen ja yleisen kielitieteen
laitos)
Seilenthal, Tõnu (Jyväskylän yliopisto, Suomen kielen laitos)
Seilonen, Marja (Jyväskylän yliopisto, Kielikeskus)
Ujhelyi Gábor (KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen)
Ujlaki Sándor (KLTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen)
Yli-Vakkuri (Turun yliopisto, Suomalaisen ja yleisen kielitieteen
laitos)

TARTALOM - SISÄLLYS

Előszó - Saatteeksi	
Bakró-Nagy Marianne: Finn és magyar CV-szekvenciák kontrasztív vizsgálata	7
— Suomen ja unkarin CV-sekvenssien kontrastiivista tutki- musta	24
Delcseva, Veronika: A magyar és a finn determinált összetett főnevek néhány konfrontatív kérdéséről	25
— Unkarin ja suomen determinatiivisten yhdyssubstantiivien kontrastiivista tutkimusta	38
Keresztes László: Személytelen (alanytalan és ágens nélküli) kifejezések a finnben és a magyarban	39
— Yksipersonaiset (subjektittomat ja agentittomat) ilmaukset unkarissa ja suomessa	54
Labádi Gizella: Kuuluuko unkarilais-suomalaista polotusta ja molotusta?	61
— Mellérendelő szóösszetétel-típusok kontrasztív vizsgálata a magyarban és a finnben	87
Leskinen, Juha-Báthory, Ágnes: Suomen ja unkarin varta- lonsisäiset konsonanttiyhtymät	89
— Töbelseji mássalhangzó-kapcsolódások a finnben és a ma- gyarban	97
Lieli Marianne: Összetett szavak a magyar és a finn szleng- ben	103
— Yhdyssanoja unkarin ja suomen slangissa	113
Mantila, Harri: A magyar <i>kettős alany</i> , <i>kettős tárgy</i> és a finn participiumos szerkezetek	115
— Unkarin ns. <i>kettős tárgy</i> ja <i>kettős alany</i> -rakenteiden ja suo- men partisiippiarakenteiden vastavuudesta	122
Maticsák, Sándor: Paikallissijojen toissijainen käyttö unka- rissa ja suomessa	125
— Helyragok másodlagos használata a magyarban és a finnben	139

Nurk, Anu: Az észtl-magyar kissztár megjelenése alkal- mából	141
— Virolais-unkarilaisesta pienoissanakirjasta	143
Seilenthal, Tõnu: Fejjel és fejrészekkel kapcsolatos kifejezé- sek az észtlben, a finnben és a magyarban	145
— Päähän ja pääosiin liittyvät ilmaukset virossa, suomessa ja unkarissa	150
Seilonen, Marja: Suomen subjektittomien lauseiden vastineita unkarissa	151
— A finn alanytalan mondatok magyar megfelelõi	165
Ujhelyi, Gábor: Leksikografia ja yhdyssanat	167
— Szótárszerkesztés és összetett szavak	176
Ujlaki, Sándor: Passiivin määrittelyn ongelmia	177
— A passzívum meghatározásának problémái	187
Yli-Vakkuri, Valma-Palomäki, Ulla: A SCLOMB-terv	189
— SCLOMB-hanke	192
Keresztes László: Valikoitua kirjallisuutta	193
— Válogatott bibliográfia	
A cikkek szerzõi/Artikkelien kirjoittajat	202

